

Scientia Hungariae

Molnár Judit

Zsidósors 1944-ben
az V.(szegedi)
csendőrkerületben

Scientia Hungariae

SZERÉPI
FALVI
KIADÁSA

Scientia Hungariae

Molnár Judit

Zsidósors 1944-ben

*az V. (szegedi)
csendőrkerületben*

Cserépfalvi Kiadó

A kutatás és kiadás támogatói:

Soros Alapítvány

Szegedért Alapítvány

J. and O. Winter Foundation

Csongrád megyei Közgyűlési Hivatal Művelődési Bizottsága

Szeged város Önkormányzatának Kulturális Bizottsága

Fotók: Liebmann Béla

A fedélen levő térkép: Szeged város térképe

ISBN 963 8364 40 8

ISSN 1216-6073

© Molnár Judit 1995

Felelős kiadó: Berényi Gábor

Felelős szerkesztő: Sebes Katalin

Műszaki szerkesztő: Keresztes Mária

Nyomdai előkészítés: Tokai Gábor

Nyomtatás, kötészet: Dunaújvárosi Nyomda

Felelős vezető: Farkas István

TARTALOM

ELŐSZÓ HELYETT	7
BEVEZETÉS	9
I. ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON A NÉMET MEGSZÁLLÁS ELŐTT	17
II. „TAKARÉKLÁNGON TARTANI A REMÉNYT” (RENDELETÖZÖN A NÉMET MEGSZÁLLÁST KÖVETŐEN)	34
III. GETTÓKBA TÖMÖRÍTÉS AZ V. (SZEGEDI) CSENDŐRKERÜLETBEN	58
1. A DÉLVIDÉK KIÜRÍTÉSE.	60
2. A SZEGEDI GETTÓ	72
3. A KECSKEMÉTI GETTÓ	95
4. GETTÓK AZ ALFÖLDÖN (CSANÁD-ARAD-TORONTÁL, CSONGRÁD, PEST-PILIS-SOLT-KISKUN VÁRMEGYÉKBEN)	101
5. A ZSIDÓ TANÁCSOK ÉS A KÖZIGAZGATÁS	120
IV. GYŰJTŐTÁBOROK FELÁLLÍTÁSA, A DEPORTÁLÁS MEGSZERVEZÉSE	129
V. MENTESÍTÉSI ÜGYEK.	154
EPILOGUS I.	174
EPILOGUS II.	179
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	184
IRODALOM.	187
NÉVMUTATÓ	195
HELYNÉVMUTATÓ	201
FÜGGELÉK (TÉRKÉPEK, FÉNYKÉPEK)	207
SUMMARY	222

ELŐSZÓ HELYETT

Szabó Miklós néhány éve nagy vihart kavart, amikor kifejtette, a demokráciának az antiszemiták számára is biztosítania kell a szólás és szervezkedési szabadságot. Csak ez esetben lehet nézeteiket érvekkel ütköztetni, s ha nem is őket, de az érvekre fogékonnyakat megnyerni. Időközben Szabó véleménye legalább részben önmagát megvalósító jóslattá vált: ma már nyíltan szervezkedhetnek, van folyóiratuk stb. Az azonban még mindig eldöntetlen, hogy a tények feltárása hangot kape ebben a vitában, vagy pedig Tamás Gáspár Miklósnak van igaza, aki – szintén évekkel ezelőtt – úgy vélte, hogy az antiszemitizmusnak leginkább az szabhat gátat, ha a zsidók vagy egyes zsidók – mint például Konrád György – „divatba jönnek”. Molnár Judit könyve kétségtől a Szabó Miklós-féle jóslat kategóriájába tartozik, nem divatokat követ, hanem a magyar történelem talán legsötétebb napjait kutatja, vallatja.

Közvetlenül a történetek után – 1945 és 1947–1948 között – tele volt a sajtó, számtalan könyv jelent meg a túlélők megrázó élményeivel, köztük egykét publicisztikai ihletésű, de már tudományos igényű feldolgozás. Ezt hosszúhosszú csönd követte. Senki nem beszélt zsidókról, legfeljebb a „nácizmus áldozatairól”. Néhány – valóban tiszteletre méltó – kivételtől eltekintve a magyar zsidóság 1944-es sorsát bemutató történeti feldolgozások nem Magyarországon, hanem külföldön jelentek meg, pedig a hazai hatalom, ha nem támogatta is, nem is tiltotta a történeti kutatásokat. Ezt a már nyomasztó csöndet törte meg R. L. Braham a magyar holocaustról szóló monumentális könyvének magyar fordítása.

Molnár Judit érdeme, hogy látszólag helyi kérdést tárgyalva kitör a helytörténetírás korlátai közül, s nem egyszerűen Szeged vagy az V. csendörkerület vonatkozó történelmét ismerteti, hanem megalkotta a magyarországi zsidóság megsemmisítéséről

szóló szakirodalom egyik alapművét. Leglényegesebb felismerése, hogy a tudományos továbblépéshez már nem elégséges a központi hatóságok iratanyagainak feltárása, feldolgozása: az eddiginél pontosabb kép megrajzolásához a deportálás korabeli szervezeti egységeiből, a csendőrkerületekből kell kiindulni. Csak remélni lehet, hogy e munka kihívás lesz a hazai történettudomány képviselői számára, s sorra megszületnek a többi csendőrkerület zsidóságának sorsát bemutató feldolgozások.

Varga László

BEVEZETÉS

A holocaust mint tudományos téma gyakorlatilag hiányzott 1961 előtt mind Izraelben, mind a nemzetközi irodalomban. Ekkor az Eichmann-per keltette óriási érdeklődés kapcsán vált a vészkorszak egyre elmélyültebb kutatás és vizsgálat tárgyává. Pusztán véletlen egybeesés, hogy 1961-ben jelent meg Raoul Hilberg monográfiája, amely máig ható érvennyel kijelölte a Soá-kutatás alaptémáit.¹ A mai napig nem csituló vitát kavart Hilberg értékelése az üldözött zsidók magatartásával, a zsidó tanácsok szerepével kapcsolatban.

A zsidó tanácsokat egyértelműen kollaborálással, saját népük elpusztításában játszott aktív szereppel vádolta meg a jeruzsálemi Eichmann-perről tudósító Hannah Arendt is.² Állításait nem utolsósorban a magyar holocaust történetét az elsőik között földolgozó és Hilberg által is idézett Lévai Jenő munkájára alapozta.

Lévai köteteinek fő értékét a bennük található és több-kevesebb pontossággal idézett levéltári dokumentumok mellett elsősorban az adja, hogy a nemzetközi holocaust-szakirodalom kialakulását csaknem egy évtizeddel megelőzve, közvetlenül a második világháború után megpróbálta földolgozni a magyarországi zsidóüldözések történetét.³ Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Lévai újság-

1. Hilberg, R.: *The Destruction of the European Jews*. Chicago, 1961. Quadrangle Books

2. Arendt, H.: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. New York, 1963. Viking Press

3. Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Bp., 1946. Officina (továbbiakban: Lévai: *Fekete könyv*.); Lévai Jenő: *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről*. Bp., 1946. Officina; Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Bp., 1946. Officina; Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Bp., 1948. Magyar Téka (továbbiakban: Lévai: *Zsidósors*.) Romániában Matatias Carp 3 kötetes dokumentumsorozatban tette közzé a román zsidóüldözéssel kapcsolatos dokumentumokat. Carp, M.: *Cartea Neagra*. Bukarest, 1946–1948.

író és nem szaktörténész volt, s ma már pontosan tudjuk, hogy 1948 után miért nem folytathatta kutatásait.

Lévai mellett ma is haszonnal forgatható Munkácsi Ernő karcsú kötete.⁴

Szűkebb témánk szempontjából vizsgálva, Lévai munkáinak tudományos értéke megkérdőjelezhető, mivel nem egy esetben csak népügyészégi, népbíróági tanúvallomásokra alapozza állításait, sőt sokszor meg sem jelöli monográfiáiban forrásait. *Zsidósors Magyarországon* című munkájában például a szegedi gettóról szóló részekből nem derül ki egyértelműen, hogy Szegeden a gettó felállítását megelőzően a hatóságok a Délvidékről több mint 2000 zsidónak minősített ember elhelyezéséről „gondoskodtak”, részben a szalámigyár sertés-ólaiba zsúfolva őket.⁵ A szerző összekeveri a szegedi gettó, a Délvidékről Szegedre szállítottak és a szegedi gyűjtőtábor eseményeit is. A város helyettes polgármesterét, Tóth Bélát rendőrkapitány-helyettesé nevezi ki. S a hibákat még hosszan sorolhatnánk...

Munkácsinak és Lévainak különösen a zsidó tanácssal szembeni elfogult vádaskodása megegyezik a korabeli memoáriróadalom által használt megbélyegző állásponttal. Lévai *Zsidósors Magyarországon* című műve 1948-ban angolul is megjelent, s így a nemzetközi szakirodalom – a magyar holocaust eseménytörténetének tárgyalásakor, mint például Reitlinger, Hilberg⁶ – elsősorban e munkára támaszkodik.

Bibó István 1948-ban írta meg nagylélegzetű esszéjét, értő elemzését a magyarországi zsidókérdésről.⁷

Egy évtizedes hallgatás után 1958-tól jelent meg rendkívül korlátozott számban s könyvárusi forgalomba sem kerülve a *Vádirat a náciizmus ellen* dokumentumsorozat első három kötete.⁸ Sajnála-

4. Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Bp., 1947. Renaissance K.

5. Lévai: *Zsidósors*. 147., 150. o.

6. Reitlinger, G.: *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945*. London, 1953.; Hilberg, R.: I. m.

7. Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok II. kötet 1945–1949*. Bp., 1986. Magvető K. 621–797. o.

8. *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. I. kötet (továbbiakban: *Vádirat 1.*) Szerk. Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Bp., 1958. MIOK; II. kötet (továbbiakban: *Vádirat 2.*) Szerk. Benoschofsky I. – Karsai E. Bp., 1960. MIOK; III. kötet (továbbiakban: *Vádirat 3.*) Szerk. és a bev. tanulmányt írta Karsai E. Bp., 1967. MIOK.

tosan az eredetileg hatkötetesnek szánt sorozat folytatása 1967-ben abbamaradt. A dokumentumokból így csak a német megszállástól 1944. május 15-ig megjelent, illetve végrehajtott rendeletek egy részéről, valamint 1944. október 15-ig a budapesti zsidóság sorsáról kapunk vázlatos képet. A munkaszolgálat történetének dokumentumait 1962-ben tette közzé Karsai Elek két kötetben.⁹ Egy évvel később R. L. Braham a magyar zsidóság sorsával kapcsolatos német iratok egy részét publikálta New Yorkban, szintén két kötetben.¹⁰

1978-ban jelent meg Ránki György: „Szeretettől áthatott fajvédelem” című tanulmánya,¹¹ melyben a szerző megkísérel számot vetni a *Vádirat* dokumentumai, Lévai Jenő munkái és nem utolsósorban a német Külügyminisztérium iratai alapján azzal, hogyan kerülhetett sor 1944. május 15-től július 7-ig Magyarországon több mint 400 ezer ember deportálására. Véleményünk szerint Ránki professzornak igaz az a megállapítása, miszerint „kétségtelen, hogy közvetlenül a megszállás után sem a németeknek, sem a Sztójay-kormánynak nem volt pontosan kidolgozott terve a magyarországi zsidósággal kapcsolatban. Mindkét fél tudta, hogy a zsidókérdés ún. rendezése a megszállás egyik fontos következménye lesz, de a rendezés pontos módzataira vonatkozóan nem volt még biztos elképzelésük”.¹² Mégis a német és magyar hatóságok zavartalan együttműködésének eredményét már március 31-én, Veessenmayer teljhatalmú birodalmi megbízott úgy összegezhette, hogy „az itteni viszonyokhoz mérten ez a fejlemény [ti. az első zsidórendeletek kiadása – M. J.] szokatlanul gyorsnak mondható”.¹³

Ezzel az összefoglaló tanulmánnyal párhuzamosan, a 70-es évek közepén, Bibó nyomdokain haladva, Száraz György próbált szem-

9. „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I-II. kötet 1939–1945.* Szerk. és a bev. tanulmányt írta Karsai Elek. Bp., 1962. MIOK. (továbbiakban: *Fegyvertelen.*)

10. R. L. Braham: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account.* Vol. I-II. (továbbiakban: *Braham*, 1963.) New York, 1963. World Federation of Hungarian Jews.

11. Ránki György: 1944. március 19. *Magyarország német megszállása.* Bp., 1978. Kossuth K. 238–275. o.

12. Ránki György: I. m. 239. o.

13. A *Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* (továbbiakban: *Wilhelmstrasse*) Összeállították: Ránki György, Paményi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. Kossuth K. 807. o.

benézni a tényekkel *Egy előítélet nyomában* című írásában.¹⁴ Ember Mária *Hajtűkanyar* című dokumentumregénye¹⁵ hatására született meg ez a tanulmány, melynek végkövetkeztetésével – „az elhallgatások, a ki nem mondott gondolatok, a rosszul értelmezett tapintat árnyékában előítéletek tenyésznek, be nem gyógyult sebek gennyednek”¹⁶ – egyetértünk, s dolgozatunkban korabeli forrásokra támaszkodva, éppen a hallgatás okozta téves ítéleteket/előítéleteket próbáljuk feloldani.

Az 1976-ban megjelent, tíz kötetre tervezett *Magyarország történetének* 8. kötete három oldalas rövid, tényszerű leírást ad a német megszállást követő zsidóüldözésről.¹⁷

1970-től kezdte el kiadni kétévente a Magyar Izraeliták Országos Képviselete évkönyveit, melyek rendkívül szűk körben váltak ismertté. Az Évkönyv minden kötetében található a magyar holocausttal foglalkozó tanulmány vagy visszaemlékezés. Varga Lászlónak az 1983–84-es számban jelent meg színvonalas tanulmánya a magyarországi zsidóság megsemmisítéséről.¹⁸ Varga László számításai alapján arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „minimálisan 550 000 halottat követelt” a holocaust Magyarországon, ami „egyaránt terheli a német és a magyar történelmet”.¹⁹ Itt jegyezzük meg, hogy Stark Tamás Magyarország háborús embervesztését felmérő tanulmányában, vitatkozva mind Varga László számításaival, mind a köztudatban elterjedt 600 000 főre becsült adattal, azt állítja, hogy a magyar zsidóság „összvesztésének felső határa 390 ezer” fő.²⁰ Stark számításait azonban eddigi levéltári kutatásaink több ponton is cáfolják.²¹

A *Budapest története* sorozat 1980-ban megjelent 5. kötete nyolc

14. Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. Bp., 1976. Magvető K. A tanulmány első, rövidebb változata a *Valóság* 1975/7–8. számában jelent meg.

15. Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Bp., 1974. Magvető K.

16. Száraz György: I. m. 265. o.

17. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 8. kötet. Főszerk. Ránki György. Bp., 1976. Akadémia K. 1159–1162. o. E fejezet rész szerzője: Ránki György.

18. Varga László: *A magyarországi zsidóság megsemmisítése 1944–1945*. In: *Évkönyv 1983–84*. Bp., 1984. MIOK. 389–420. o.

19. Uo. 416., 413. o.

20. Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Bp., 1989. MTA Történettudományi Intézet. 46. o.

21. Lásd III/1. fejt. 71. o., V. fejt. 58. jegyzet.

oldalt szentel a fővárosi zsidókérdés „megoldásának” a német megszállástól augusztus végéig.²²

A hazai történeteszek munkái mellett feltétlenül meg kell említenünk az 1957 óta Jeruzsálemben rendszeresen megjelenő Yad Vashem Studies szerzői közül Randolph L. Braham, Asher Cohen, Zvi Erez, Livia Rothkirchen, Vágó Béla nevét.²³ Kutatásaik, írásaik hozzájárultak a korszak jobb megértéséhez, s elsősorban nekik köszönhetően a Yad Vashem Studiesban, más országokkal összevetve, a magyarországi holocausttal foglalkozó tanulmányok számszerűen a negyedik helyen állnak Németország, Lengyelország és a Szovjetunió után.

Nem hagyhatjuk említetlenül Braham professzor 1984-ben megjelent bibliográfiájának második, javított kiadását,²⁴ valamint Várdy Péternek szintén ebben az évben publikált historiográfiai összefoglalóját.²⁵

1985-ben adták ki R. L. Braham és Vágó Béla szerkesztésében a magyar holocaust 40. évfordulójára szervezett nemzetközi konferencia előadásait.²⁶

Szenes Sándor 1986-ban megjelent interjúkötetében a katolikus és protestáns egyházak viszonyát vizsgálja a fasiszta fajelmélethez és a „népirtó antiszemitizmushoz”.²⁷

22. *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. 5. kötet, szerk. Horváth Miklós. Bp., 1980. Akadémiai K. 575–583. o.

23. Lásd például: R. L. Braham: *The Role of the Jewish Council in Hungary: a Tentative Assessment*. 1974. vol. X. 69–109. o.; A. Cohen: *Pétain, Horthy, Antonescu and the Jews, 1942–1944: Toward a Comparative View*. 1987. vol. XVIII. 163–198. o.; Z. Erez: *The Jews of Budapest and the Plans of Admiral Horthy – August – October 1944*. 1984. vol. XVI. 177–203. o.; L. Rothkirchen: *Hungary – an Asylum for the Refugees of Europe*. 1968. vol. VII. 127–146. o.; B. Vágó: *Budapest Jewry in the Summer of 1944 – Otto Komoly's Diaries*. 1970. vol. VIII. 81–105. o.

24. R. L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*. Second Edition Revised and Enlarged. New York, 1984. Columbia University Press.

25. Várdy Péter: *A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban. Szemléleti problémák és a kérdés aktualitása*. In: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, 1984. Magyar Füzetek kiadása. 181–219. o.

26. *The Holocaust in Hungary Forty Years Later*. Ed. by Randolph L. Braham and Bela Vago. New York, 1985. Columbia University Press. A kötetben lásd például: Karsai Elek: *Deportation and Administration in Hungary*. 107–127. o.; Ránki György: *The Germans and the Destruction of Hungarian Jewry*. 77–92. o.

27. Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélések*. Bp., 1986. (szerző)

A közelmúltban különösen fölerősödött a memoáirodalom, s a több évtizedes hallgatás után 1988-ban újrainduló *Múlt és Jövő* című folyóirat is rendszeresen közöl holocausttal foglalkozó cikkeket.²⁸

A magyar holocaust történetét – elsősorban német forrásokra, a már általunk is említett dokumentumkötetekre és feldolgozásokra alapozva – a New Yorkban élő Braham professzor 1988-ban – hét évvel az amerikai kiadás után – magyarra fordított kétkötetes művéből ismerhetjük meg.²⁹ Az eredetileg csak előfizetők által megvásárolható műben azonban, túl a fordítási egyenetlenségeken és a fordítás szakmai ellenőrzésének felületességén,³⁰ nemegyszer Lévai és Munkácsi adatainak, elemzéseinek átvételéből adódó pontatlanságok találhatók. A monumentális munka második angol nyelvű változatának – mely már tartalmazza az Országos Levéltárban mikrofilmen őrzött levéltári dokumentumok feldolgozását is – javított magyar kiadására 1995-ben kerül sor.

Kollaboráció vagy kooperáció? teszi fel a kérdést Schmidt Mária a Budapesti Zsidó Tanács működésére vonatkozóan az 1990-ben közzétett zsidó tanács tagjai által irt visszaemlékezések, Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke naplója és népbírósi iratok alapján.³¹ Sajnálatos módon a dokumentumok megértését segíteni hivatott bevezető és lábjegyzetek számtalan hibát, elírást tartalmaznak. Schmidt Mária meg sem említi, hogy a budapesti és vidéki zsidó tanácsok között volt-e kapcsolat, s egyáltalán a vidéki teresek működése mennyiben hasonlított vagy különbözött a budapesti központi tanácstól.³²

A szakirodalomban eltérnek az álláspontok abban a kérdésben,

28. Lásd például S. Friedländer: *A Soáh az emlékezet és a történelem között*. Ford.: Kállai Tibor. 1991/3. szám 5–12. o.; Karsai László: *Zsidósors Kárpátalján 1944-ben*. 1991/3. szám 60–66. o. Az 1994/2. szám teljes terjedelemben a magyar holocaustra emlékező esszéket, verseket, memoárokat és tanulmányokat tartalmaz.

29. R. L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. Vol. I-II. New York, 1981. Columbia University Press.; R. L. Braham: *A magyar Holocaust* I-II. kötet (továbbiakban: Braham, 1988) Bp., 1988. Gondolat K.

30. A kötetek fordítói: Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván. A fordítást az eredetivel egybevetette és szakmailag ellenőrizte: Schmidt Mária.

31. Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. (Továbbiakban: *Kollaboráció vagy kooperáció?*) Bp., 1990. Minerva K.

32. A kötet kritikus elemzését lásd Karsai László: *Zsidósors Budapesten 1944-ben*. In: *Kritika*, 1990/11. szám 23–26. o.

elkerülhető volt-e a magyar holocaust? A vita Braham professzor monográfiájának 1981-es amerikai kiadását követően bontakozott ki.³³ R. L. Braham, Deák István, William O. McCagg, Ránki György egyetért abban, hogy az alapkérdés: elkerülhető volt-e a német megszállás? Hiszen a deportálás a megszállás következménye. Igaz, a magyar hatóságok nélkül a németek nem tudták volna mindössze három hónap alatt, Budapest kivételével, végrehajtani Magyarországon „zsidótlanítást”.

McCagg szerint a megszállás előbb vagy utóbb mindenképpen megtörtént volna, mivel Hitler fő célja a „zsidók elleni háború” volt.³⁴

Braham és Deák ezzel szemben a Kállay-kormány politikáját értékelve úgy véli, hogy elkerülhető lett volna a megszállás, s ezzel a magyar zsidóság sorsa is másképp alakulhatott volna: „azt az ijesztő következtetést kell levonnunk, hogy ahhoz, hogy egy adott országban a zsidóknak legyen esélyük a túlélésre, az illető országoknak lojálisnak kellett lennie a németekhez” – írja Deák professzor.³⁵

Ránki vitatkozva ezzel az állásponttal, azt mondja: „Ha a magyar kormány 1942–1943-ban meg tudta védeni a zsidókat a németektől, ezt elsősorban nem azért tehetette, mert lojális volt Hitlerhez, hanem azért, mert nem volt teljesen lojális”.³⁶

Tény, hogy a német megszállóknak egyik fő célkitűzésük a magyarországi zsidók deportálásának megszervezése volt. Ezt igazolja, hogy maga Kaltenbrunner, sőt Himmler is az első napokban Budapestre érkezett tárgyalni. De pontos tervük a végrehajtásra nem volt. A magyar hatóságokkal közösen dolgozták ki és valószínűsítették meg a „zsidótlanítást”.

Úgy véljük, hogy a magyar holocaust feldolgozásához a központi hatóságok iratanyagainak ismeretén túl, feltétlenül szükséges a vidéki levéltárak dokumentumainak feltárása is, a főispánitól a polgármesterin, főszolgabíróin keresztül a tisztiorvosi, mérnöki hivatali, MÁV stb. iratokig. Ezek nélkül nem lehet pontos képet

33. A vitát ismerteti és elemzi: Kovács András: *Az ijesztő végkövetkeztetés*. In: *Buksz*, 1990/1. szám 74–78. o.

34. *A népiártás Magyarországon. Olvasólevelek és válasz*. In: *Valóság*, 1982/8. szám 127. o.

35. Deák István: *Megmenekülhettek volna a magyar zsidók?* In: *Valóság*, 1982/4. szám 128. o. Braham hasonló következtetését lásd Braham, 1988. 188–189. o.

36. Ránki György: *Magyar Holocaust*. In: *Élet és Irodalom*, 1982/25. szám 8. o.

adni arról, hogy a magyar közigazgatás, csendőrség, rendőrség milyen mértékben támogatta, hajtotta végre vagy tagadta meg a központból érkező utasításokat, s a lakosság, a pártok, az egyházak hogyan viszonyultak a német és magyar szervek „zsidókérdés megoldásában” kifejtett tevékenységéhez. Dolgozatunkban kísérletet teszünk egy csendőrkerületben, nevezetesen az V. szegedi csendőrkerületben történt események rekonstruálására, különös tekintettel a két gyűjtőtáborok között, Szegeden és Kecskeméten történetekre, a német megszállástól a deportálásig.³⁷ (Lásd 1. sz. térkép.) Egyúttal azt is vizsgálni kívánjuk, hogy a megszállás adta korlátok között milyen lehetőségeik voltak a hatóságoknak az aktív közreműködéstől a szabotálásig, s e lehetőségekkel hogyan éltek az egyes városok, községek vezetői.

37. Az V. csendőrkerületben 1944 júniusában 3 zsidó gyűjtőtábort állítottak fel a hatóságok: Bácsalmáson, Kecskeméten és Szegeden. Sajnos a bácsalmási közigazgatási iratok rendkívül töredékesen maradtak fenn. A szegedi zsidóság sorsát részben feldolgozta Pál József: *Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen*. Szegedi Könyvtári Műhely, 1986/1-2. szám 1-48. o.

I ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON A NÉMET MEGSZÁLLÁS ELŐTT

Az 1918–1919-es forradalmakat követő ellenforradalmi rendszer alapvetően olyan antidemokratikus, konzervatív kormányzati formát valósított meg, mely az antiszemitizmust a hivatalos politika rangjára emelte. A társadalom tudatában a két forradalom és a történeti Magyarország megcsonkítása szorosan összekapcsolódott. Az ellenforradalmi propaganda ezt kihasználva a forradalmakat tette felelőssé Trianonért. Innen már csak egy lépés volt a liberalizmus, a demokratikus polgári mozgalmak, a Tanácsköztársaság összekapcsolása a zsidósággal. A forradalmakat „csináló” zsidók a felelősek Trianonért és a darabokra tördelt, megcsonkított ország társadalmi, gazdasági bajaiért is – állították az ellenforradalmi rendszer propagandistái.¹

1919 nyarától Szegedet sem kerülte el az antiszemita propaganda. 1919. december 14-én dr. Kelemen Béla területi kormánybiztos vezetésével megalakult a szegedi KNEP (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja), és gróf Teleki Pált jelölték az I. kerületben nemzetgyűlési képviselőnek. Kelemen megnyitó beszédében a „kesztyűs liberalizmussal” szemben a keresztény Magyarország

1. A korszak részletes elemzését lásd: *Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945.* 8. kötet. Főszerk.: Ránki György. Bp., 1976. Akadémiai K.; L. Nagy Zsuzsa: *A liberális polgári pártok 1919–1931.* Bp., 1980. Akadémiai K.; L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945.* Bp., 1986. Akadémiai K.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945.* Bp., 1988. Kossuth K.; Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986.* Válogatott tanulmányok. Bp., 1989. Medvetánc könyvek. A magyarországi politikai antiszemitizmusra vonatkozóan a Teljes Evangéliumi Diák és Ifjúsági Szövetség által szervezett konferenciákon számos előadás hangzott el. Lásd pl. Tilkovszky Loránt: *Korlátozástól a kiűrtáig;* Hajdu Tibor: *A hagyományostól a náci típusú antiszemitizmusig.* Az előadások szövege megtalálható: *Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából.* Bp., 1994. TEDISZ

hegemóniáját, fensőbbiségét hangoztatta. Teleki óvatosabban fogalmazott, talán azért is, mert a szegedi zsidóság jelentős része, negyede (1679 fő) az első választókerületben élt. Szerinte a „zsidókérdés nemzetiségi kérdés”. Úgy vélte, hogy hiba volt az országba beengedni az orosz és galíciai zsidókat. „Ez a nemzetiség rontott meg bennünket. Amikor tehát ezzel a nemzetiséggel szembeszálunk, nem szabad ezt a kérdést antiszemita kérdéssé tenni: Akiknek apja, ősapja már itt élt, akik meg tudják becsülni a földet és keresztény polgártársaikat, akik elismerik, hogy ennek az országnak túlnyomó többsége keresztény és keresztény erkölcsi alapon áll, ezekre nem vonatkozik a mi agresszivitásunk, ezekkel hajlandók vagyunk együtt élni, ha elismerik elveink teljes jogosultságát és alávetik magukat ezeknek, mint ahogy mi alávetjük magunkat az ország törvényeinek.”² Teleki szerint tehát túlzás antiszemita-kérdésről beszélni. Mégis, amikor 1920. július 19-én megalakította kormányát, s három nappal később megtartotta a Nemzetgyűlésben bemutatkozó beszédét, vallás és közoktatásügyi minisztere, Haller István betérjesztette „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetem közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályairól” című törvényjavaslatot, amely megszavazását követően numerus clausus néven vonult be a magyar történelembe, s az első világháború utáni Európa első antiszemita törvényévé vált.³

Az elszenvedett, trianoni határok közé szorított országban csaknem ugyanannyian kívántak elhelyezkedni értelmiségi, közalkalmazotti pályákon, mint a korábbi országterületen. A megkisebbedett területre érkező diplomások mellett a menekült középosztály-

2. *Délmagyarország*, 1919. december 16. 2. o. Az 1920-as választásokat megelőző választási küzdelmet Szegeden részletesen lásd: Sipos József: *A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások*. In: *A szegedi zsidó polgárság emlékezte*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1990. Móra Ferenc Múzeum. (Továbbiakban: *A szegedi...*) 109–133. o.

3. Az 1920: XXV. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1920. Bp., 1921. Franklin Társulat. 145–146. o. A 3. § 3. bekezdés kimondja, hogy a beiratkozási „engedély megadásánál [...] arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét”. A megfelelő arányszám kialakításához a végrehajtási utasítás statisztikai táblázata megadja az ország területén élő nemzetiségek számát. Az „izraelitákat külön nemzetiségnek véve” a zsidók száma 474 303 fő, azaz az összslakosság 6%-a a táblázat szerint.

beli családok gyermekei is jelentős arányban iratkoztak be egyetemekre, különösen az orvosi pályát részesítve előnyben. 1920–1925 között az egyetemi hallgatóknak 24%-a származott az elcsatolt területekről.⁴ Ezt az értelmiségi „túltermelést” az 1920: XXV. tc. oly módon kívánta megoldani, hogy az egyetemi beiratkozáskor az egyes „népfajhoz vagy nemzetiséghez” tartozó ifjak arányszámát az országos arányszámot meg nem haladó százalékban állapította meg.

A konszolidációs években nem hoztak ugyan újabb antiszemita törvényt, a numerus clausus diszkriminációs jellegével Európa-szerte mégis jelentősen ártott Magyarország jó hírének, s a határon túli magyar kisebbség védelmét is megnehezítette. 1928-ban – a miniszteri indoklás szerint – mivel „úgy a külföldi közvélemény egy részében, mint pedig a magyarországi zsidóság körében a 3. § harmadik bekezdése számos félreértésre adott okot”, a XIV. tc. módosította az egyetemekre való beiratkozás szabályozását, és eltörölte az 1920: XXV. tc. 3. § 3. bekezdését.⁵

Ezt követően a magyar parlamentben 1938-ig nem született újabb diszkriminációs törvény.

Mint arra már utaltunk, az ellenforradalom hatalomra jutásakor az antiszemita propaganda Szegedet sem kerülte el, de a város légkörét alapvetően a tolerancia jellemezte az asszimilálódó zsidósággal szemben. Ha történelmi múltjára röviden visszatekintünk, azt látjuk, hogy Szeged és környéke a török hódoltságot követően

4. Az első világháborút követően a szabadfoglalkozású értelmiség s azon belül az orvosok és ügyvédek politikai aktivitásáról részletesen lásd: Kovács M. Mária: *Aesculapius militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében, 1919–1945.* (Továbbiakban: *Aesculapius*) Valóság, 1985. 8. sz. 69–82. o. Kovács M. Mária: *Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban.* Medvetánc, 1985. 2–3. sz. 91–97. o.

5. Az 1928: XIV. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1928. Bp. 1929. Franklin T. 330–332. o. Az 1940: XXXIX. tc. – mely az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról szól – miniszteri indoklása szerint a numerus clausus „megfelelő módon [...] világszerte az első törvényes védekező intézkedés volt a zsidóság veszedelmes térhódításával szemben”. Az indoklás mindössze azt kifogásolta, hogy a korlátozás nem terjedt ki valamennyi főiskolára. Ezt a „hiányosságot” pótolva látták a törvényhozók az 1939: IV. tc. (második zsidótörvény) 7. §-ának megalkotásával. (*Magyar Törvénytár*, 1940. Bp. 1941. Franklin T. 269–272. o.) A bethleni konszolidációs évekről lásd Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Bp., 1991. Magyarságkutató Intézet. 120–236. o.

újránépesülő terület volt, s így valószínűleg az újonnan betelepülő népesség nagyobb türelmet tanúsított a bevándorló zsidósággal szemben, akiknek többsége az osztrák birodalom nyugati részéből érkezett, mint pl. a Dunántúl északnyugati részén.⁶ A szegedi zsidóság népességszámát tekintve az egyik legnagyobb neológ tömböt jelentette a Dél-Alföldön, s „a neológ vallásosság maga is egyfajta asszimilációs lépést jelentett” – állapítja meg Karády Viktor.⁷ (Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Szegeden 6903 fő volt izraelita vallású, 1920-ban pedig 6954 fő, azaz a lakosság 6%-a, illetve 5,6%-a.)

Elkerülhetetlen, hogy itt megemlítsük az 1850-ben Szegedre települt világhírű tudós rabbi, Löw Lipót nevét, aki az asszimiláció elkötelezett híve volt, s Szegeden ő prédikált először magyar nyelven a zsinagógában. A rabbiszékben méltó utóda volt fia, a szintén világhírű orientalista, Löw Immanuel, aki 1927-től az országgyűlés felsőházában a neológokat képviselte (s akit 1944 június végén 91 évesen több ezer sorstársával együtt marhavagonba zártak, deportálásra ítélték).⁸

A szegedi zsidóság tekintélyes szerepet töltött be a város elitcsoportjaiban, amit magas polgárosulási szintje tett lehetővé. Az 1910-es népszámlálás szerint Szegeden az orvosok 61%-a, az ügyvédek 51%-a, a kereskedelmi tisztviselők 61%-a, az ipari tisztviselők 47%-a és a közlekedési tisztviselők 19,4%-a zsidó vallású volt.⁹

A szegedi zsidó népesség 1920 és 1930 között feltűnően magas arányban, mintegy 20%-kal csökkent.

6. A zsidóság Szegedre történő betelepülésére, a polgárosodásban játszott szerepére lásd: Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a 19. században*. Szeged, 1988. Móra Ferenc Múzeum.

7. Karády Viktor: *Az asszimiláció Szegeden (Szociológiai kérdésvázlat.)* In: *A szegedi...* 14. o.

8. A deportálást és Löw Immanuel további sorsát lásd a IV. fejezetben.

9. Lásd *Magyar statisztikai közlemények, Új sorozat*, 64. kötet, 316. o. A fővárosi zsidóság aránya az egyes foglalkozási ágakban 1910-ben alig néhány százalékkal magasabb a szegedi zsidóságnál. Ugyanakkor a zsidó orvosok aránya Budapesten valamivel alacsonyabb: 58,8%. Sőt néhány város adataival összevetve még feltűnőbb a szegedi zsidó orvosok magas számaránya: Kecskemét: 52,6%, Szabadka: 53,8%, Újvidék: 52%. A zsidó ügyvédek száma sem tekinthető átlagosnak Szegeden. Igaz, Budapesten magasabb az arányuk (61,5%), ugyanakkor Kecskeméten mindössze 25%, Szabadkán 52,9%, Újvidéken 38,2%.

Szeged izraelita lakóinak száma ¹⁰	1910	6903
	1920	6954
	1930	5560

A város összes népességéhez viszonyítva 5,6%-ról 4,1%-ra csökkent az izraelita felekezetűek aránya 1920 és 1930 között. (Az országos arány 1920-ban 5,9%, 1930-ban 5,1%.) A 20%-os különbségre csak részben ad magyarázatot az 1919 után bekövetkezett „demográfiai depresszió”, az elvándorlás és a vallásváltoztatás.¹¹ Megnyugtató értékeléshez további kutatásokra van szükség.

Az V. csendőrkörület másik nagy városa, Kecskemét lakosságát is viszonylagos vallási türelem jellemezte, bár ez nem jelenti, hogy a 18. századi Magyarország egyik legnagyobb mezővárosában letelepedni kívánó zsidóság helyzete konfliktusmentes lett volna.¹² A komolyabb bevándorlási hullám az 1850-es évekre tehető (az izraelita vallásúak száma 1840-ben 441 fő, azaz 1,2%, míg 1880-ban 1749 fő, azaz 3,9%).¹³ A kecskeméti zsidó lakosság számaránya, illetve az értelmiségi pályákon elfoglalt százalékos megoszlása a szegediekhez képest mindvégig lényegesen alacsonyabb.

Kecskemét izraelita lakóinak száma ¹⁴	1910	2022	3,0%
	1920	1857	2,5%
	1930	1567	2,0%

A város össznépességéhez viszonyított aránycsökkenésük fokozatosnak mondható.

10. A népszámlálási adatokat lásd a *Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. 5. rész: Részletes demográfia. Bp., 1916. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal., *Az 1920. évi népszámlálás*. 1. rész: A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1924. MKKSH. *Az 1930. évi népszámlálás*. 1. rész: Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp., 1932. MKKSH.

11. Karády Viktor értő elemzése sem talál megbízható magyarázatot a 20%-os csökkenésre. Karády V.: I. m. 34. 41–42. o.

12. Részletesen lásd: Ö. Kovács József: *Mintavétel Kecskemét XVIII. századi történetéből: a mezővárosi társadalom és a zsidóság*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából X. Kecskemét*, 1989. 391–417 o. Kecskemét 1857-ben vált törvényhatósági jogú várossá.

13. Részletesen lásd: Ö. Kovács József: *A kecskeméti zsidók polgárosodása, 1790–1848. Levéltári szemle*, 1987. 4. 30–43. o.

14. Lásd 9. és 10. jegyzet.

Ugyanakkor az V. csendőrkörületben a fenti időszakban a törvényhatósági jogú és megyei városokat vizsgálva a legkisebb arányú zsidó létszámcsökkenés Hódmezővásárhelyen történt.

Hódmezővásárhely izraelita	1910	1381	2,2%
lakóinak száma ¹⁵	1920	1226	2,0%
	1930	1151	1,9%

Sőt a későbbi zsidótövények időszakában Hódmezővásárhely az egyetlen város, ahol az izraelita vallásúak száma nem csökken, hanem növekszik (1941-ben 1501 fő, azaz 2,4%).¹⁶

Gömbös Gyula, a MOVE egykori elnöke, az 1924 novemberében alakult Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt vezére, majd 1928-tól kormánypárti politikus 1932-ben Magyarország miniszterelnöke lett. Bár hatalomra jutásával a jobboldali, németbarát politika megerősödött, mégis, 1932. október 11-én elmondott parlamenti bemutatkozó beszédében – régi fajvédő elvbarátai meglepetésére – revideálta korábbi antiszemita álláspontját: „A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvéremnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet”.¹⁷ Dr. Biedl Samu, a szegedi hitközség elnöke „megelégedéssel” fogadta Gömbös kijelentését.¹⁸ Ugyanakkor aggodalmának adott hangot, mivel a miniszterelnök azt mondta, hogy „ő egynek érzi magát a hazafias zsidósággal”. Biedl úgy érzi, Gömbös még mindig nem ismeri kellően a zsidóságot, mert „a magyar zsidóság és a magyar zsidó állampolgár semmiben sem különbözik magyar keresztény polgártársától”.

Tény, hogy Gömbös miniszterelnöksége idején nem folytatott zsidóellenes politikát. Erre magyarázatot adhat Horthy Miklóshoz és Szekfü Gyulához hasonló szelektív antiszemitizmusa, mely különbséget tett az elmagyarosodott zsidók és a „gali-

15. Lásd 10. jegyzet.

16. *Történeti Statisztikai kötetek. Az 1941. évi népszámlálás.* Bp. 1976.

17. *Képviselőházi Napló*, 1932. október 11., 118. ülés. A 30-as évek politikai irányzatait lásd Lackó Miklós: *A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években.* In: Lackó Miklós: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról.* Bp., 1975. Gondolat K. 318–363. o.

18. *Egyenlőség*, 1932. október 29. 9. o.

ciai” bevándorlók között. Ehhez járulhatott még, hogy kormányfőként belátta, a rendszernek szüksége van a zsidó tőkések támogatására.

Az öt követő kormányfő, Darányi Kálmán 1938. március 5-én elmondott győri beszédében a fegyverkezési program meghirdetése mellett azt is leszögezte, hogy van zsidókérdés Magyarországon, és ezt a problémát törvényes úton rendezni kell. Az ügyvédek körében márciusban talán e beszéd hatására agitáció indult a „zártszám kérelmezése érdekében”.¹⁹ A *Délmagyarország* című napilap 1938. március 27-i vezércikkében köszöntötte a szegedi ügyvédi kamara tagjait, mert „elvetették maguktól a numerus clausust”, „választva a nagyobb kenyér és a több szabadság között a szabadságot választották”.²⁰ Tény, hogy a szegedi ügyvédi kamara közgyűlése a zárt szám bevezetése ellen foglalt állást, de tegyük hozzá, a titkos szavazás eredménye nem jelenti, hogy valamennyien egyetértettek azzal. A 79 leadott szavazatból 49 egyetértett, 28 ellene foglalt állást, és 2 szavazat érvénytelen volt.²¹

Darányi ígéretéhez híven április 8-án benyújtotta törvényjavaslatát „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”. Magyarországon magyar állampolgárok faji megkülönböztetéséhez az első lépést e javaslat elfogadása, az 1938. évi XV. tc., az ún. első zsidótörvény jelentette, amely kimondja, hogy a sajtókamarában, a színművészeti és filmművészeti kamarában, az ügyvédi, mérnöki, orvosi kamarában, valamint egyes vállalatok értelmiségi munkakörében a zsidók aránya nem haladhatja meg a 20 %-ot.²² Igaz ugyan, hogy e törvény nem határozza meg, ki tekintendő zsidónak, viszont a kivételezetteket felsoroló 4. § b. pontja szerint nem tartozik a 20 %-ba, „aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt tért át valamely más, bevett felekezetbe és megszakítás nélkül ugyanennek a felekezetnek a tagja”. Tehát aki 1919 augusztus elseje után lett „más, bevett felekezet” tagja,

19. *Délmagyarország*, 1938. március 27. 3. o.

20. Uo. 1. o.

21. Uo. 4. o. A szegedi ügyvédi kamara 503 tagja közül 201-nek volt közgyűlési tagsági jogosultsága. A tudósítás szerint a közgyűlés határozatképes volt.

22. Az 1938. XV. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1938. Bp., 1939. Franklin T. 132–144. o. Lásd még *Szeged története, 1919–1944*. (Továbbiakban *Szeged*, 1994.) Szerk.: Serfőző Lajos. Szeged, 1994. Somogyi könyvtár, 4. kötet. A háború előtti évek politikai erőviszonyairól: 447–454. o. E fejezet szerzője: A Sajti Enikő.

az izraelita vallásúnak, azaz zsidónak tekintendő. Sőt ez utóbbiak gyermekei szintén zsidók a törvény értelmében, függetlenül attól, hogy születésük óta mely felekezet tagjai, hisz zsidónak minősített állampolgárok leszármazottai. Erre az ellentmondásra a felsőházi bizottsági ülésen Serédi Jusztinián hercegprímás és Glattfelder Gyula csanádi püspök egyaránt felhívta a figyelmet, mégis mindketten elfogadták a törvényjavaslatot.²³

A *Kecskeméti Közlöny* (kormánypárti politikai napilap) vezércikében már a törvény betervezését követő napon részletesen ismertette a törvényjavaslatot, s azonnal gyors számvetést készített a kecskeméti helyzetről.²⁴ A cikk végkövetkeztetése szerint „Kecskeméten korántsem olyan súlyos a helyzet, mint a fővárosban, vagy az ország számos nagyvárosában”, hiszen a „beszivárgás jóval kisebb jelentőségű volt, mint másutt”, így a zsidó orvosok aránya 26%, az ügyvédeké 28%.

Két nappal később a „kecskeméti keresztény orvosok hitet tettek a jobboldali magyar gondolat mellett”, és megalakították a MONE, Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete kecskeméti csoportját.²⁵

1938. május 22-én a délvidéki izraelita községkerület közgyűlést tartott, ahol a dr. Biedl Samu halálával megüresedett elnöki szék betöltésére dr. Pap Róbertet választották meg.²⁶ A közgyűlés tagjai az első zsidótörvényt, mint ami az „igazság arculcsapásával alázza meg a zsidóságot”, elítélik ugyan, mégis úgy foglalnak állást, hogy az állam törvényeit „elkiismeretes pontossággal” be kell tartani. Többen hangsúlyozzák, hogy a zsidó vallás nem jelent faji elkülönülést, „a magyar zsidóság mindig hű a magyar nemzeti eszméhez”.

23. *Délmagyarország*, 1938. május 21. 3–4. o. Glattfelder püspök álláspontját lásd még: Pál József: *Glattfelder Gyula és az 1938–39-i zsidótörvények*. Szegedi Műhely, 1991. 1–4. sz. 52–108. o.

24. *Kecskeméti Közlöny*, 1938. április 9. 1–2. o. A cikk nem tesz említést a sajtóról. Nem véletlenül. Másnapi *Vicshíradó* című rovatából, ha tréfásan is, kiderül, hogy: „Minden más városban könnyű a megoldás, mert egyszerűen csak leépítik a sidókat (sic!) és felépítik a rendezett felekezetűeket, de mit csináljunk mi? Kecskeméten ugyanis hivatásos, fizetett újságíró egyetlen egy sincs rendezetlen. Rémes blamage. Honnan veszünk mi most húsz százalék izrojalitát?” (*Kecskeméti Közlöny*, 1938. április 10. 6. o.)

25. *Kecskeméti Közlöny*, 1938. április 12. 3. o.

26. *Délmagyarország*, 1938. május 28. 4. o. Pap Róbert, a neves szegedi ügyvéd, Rassay-párti politikus halála előtt egy évvel, 1946-ban mondott le hitközségi elnöki tisztségéről.

A következő évben témánk szempontjából két fontos törvényt fogadtak el a Parlamentben. Az 1939: II. tc., a honvédelmi törvény 141. §-a kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt, valamennyi tagjának felelőssége mellett „háború idején vagy az országot fenyegető háborús veszély esetében”.²⁷ 1944. március 19-e után a Sztójay-kormány rendeletei kibocsátásának indoklására ezen törvény 86. és 212. és/vagy 141. §-aira hivatkozott.²⁸

Imrédy Béla, aki Darányi lemondását követően mint miniszterelnök elfogadtatta a parlamenttel az első zsidótörvényt, ígéretét megszegve,²⁹ már 1938 decemberében, karácsony előestéjén a képviselőháznak benyújtotta „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló törvényjavaslatot.³⁰ Elődjéhez hasonlóan azonban a tervezetet már nem ő képviselte a parlamenti vita során, hanem az új miniszterelnök gróf Teleki Pál, aki hangsúlyozta: „a javaslatot nem mint politikai örökséget, hanem meggyőződésből is képviselem, [...] ha részleteiben mást, egy saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az ennél a törvényjavaslatnál szigorúbb lett volna”.³¹

A *Kecskeméti Közlöny* 1938. december 24-i száma a „zsidójavaslatot” „rendkívül lényeges újítás”-ként üdvözli, „amely már közel viszi a jogrendünket a zsidóság fajjá nyilvánításához”.³² A cikk kiemeli, hogy a javaslat a törvényhatósági bizottságokban a zsidó tagok arányát 6%-ban maximálja. „Kecskeméten 172 bizottsági tag közül 13 a zsidó, ez 6,9 százaléknak felel meg. Az arányszámnak

27. Az 1939: II. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1939. Bp. 1940. Franklin T. 6-128. o.

28. Már az első zsidótörvény 1. §-ában, illetve annak miniszteri indoklásában felferült az az igény az igazságügyminiszter részéről, hogy a törvény adta keretek között ugyan, a „m. kir. minisztérium minden szükséges intézkedést *rendeleti úton* (kiemelés tőlem – M. J.) tehessen meg akkor is, ha az intézkedés egyébként a törvényhozás ügykörébe tartoznék”. (*Magyar Törvénytár*, 1938. Bp., 1939. Franklin T. 136. o.)

29. Rassay Károly képviselőházi felszólalásában emlékeztette Imrédyt 1938. szeptember 16-i kaposvári beszédére, amikor úgy nyilatkozott, hogy az 1938: XV. tc. végrehajtásával a zsidókérdést lezártak tekintik. (*Délmagyarország*, 1939. március 3. 2. o.)

30. Az 1939: IV. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1939. Bp., 1940. Franklin T. 129-148. o.

31. *Felsőházi Napló*, 1939. április 15., 85. ülés

32. *Kecskeméti Közlöny*, 1938. december 24. 2. o.

megfelelően tehát két tagot törölni kell. (Tekintve, hogy egy ügyis meghalt, csak egyet törölnek.)”³³

Néhány liberális – köztük Szeged város képviselője, Rassay Károly –, szociáldemokrata, kispap képviselő kivételével a parlament nagy többsége egyetértett a második zsidótörvény alap célkitűzésével, amit Glattfelder püspök így fogalmazott meg: „a zsidóknak maguknak már rég meg kellett volna érteni, hogy öt százalék a szellemi, gazdasági és kényelmi lehetőségek ötven százalékát büntetlenül nem igényelheti”.³⁴ A „ki tekintendő zsidónak” kérdésben azonban hosszú hetekig tartó viták során sem jutottak egységes álláspontra a honatyák. Shvoy Kálmán, szegedi képviselő – elismerve, hogy „zsidókérdés van, és hogy ennek törvényhozás útján való megoldása szükséges” – megkérdőjelezte az igazságos határvonal meghúzásának lehetőségét.³⁵ Mint mondotta: „bárhol húzzuk meg az elválasztó vonalat, mindig lesznek, akik akaratlanul szenvednek”.³⁶ A csanádi püspök hangsúlyozta, hogy „mivel a törvényjavaslat életlehetőséget kíván biztosítani az ország keresztény társadalmának, azt általánosságban meg kell szavazni”.³⁷ Ugyanakkor több bizottsági, illetve felsőházi felszólalásában határozottan úgy foglalt állást, hogy különbséget kell tenni a megkeresztelték és asszimiláltak, illetve „a jöttment galíciaiak” között, s a miniszterelnök iránt érzett bizalma ellenére nem tud egyetérteni az 1. § „visszazsidósítási” törekvésével, ezért annak legalább részleges módosítását javasolja.³⁸

A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) 1. §-át végül eredeti formájában fogadta el a T. Ház, számos, mentességet biztosító bekezdéssel kiegészítve. E törvény kétségtelenül újabb lépést jelentett a „fajvédelem” irányába, mivel kimondta: „A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ö maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül

33. Az elfogadott törvény 4. § 3. bekezdése értelmében virilis, vagyis legtöbb adót fizető jogon nem lehetett zsidó tagja a törvényhatósági bizottságnak. „Ennek folytán Kecskemét törvényhatósági bizottságából a törvény hatálybalépésétől kezdve hatan kimaradnak.” (*Kecskeméti Közlöny*, 1939. május 7. 9. o.)

34. *Délmagyarország*, 1939. április 1. 3. o. A lap teljes terjedelmében közzétette a püspök március 31-én elmondott beszédét a felsőházi bizottsági ülésen.

35. Uo. 1939. március 8. 3. o.

36. Uo.

37. Uo. 1939. április 1. 4. o.

38. Uo. 3-4. o., 1939. április 19. 3. o., 1939. április 28. 3-4. o.

legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja, vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait”.³⁹

Az első zsidótörvényben felsorolt értelmiségi pályákon az arányszámot 6 %-ra, a vállalatok értelmiségi munkakörben foglalkoztatott alkalmazottainál 12 %-ra korlátozzák. Az 5. § pedig külön kiemeli, hogy „tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába”.⁴⁰

Tukats Sándor dr., egyetemi tanár szegedi főispánná történt kinevezése alkalmából a Városházán a „szegedi gondolat” „fanatikus” híveként mondott beszédet 1939. március 29-én.⁴¹ Shvoy Kálmán, aki nem értett egyet a hivatalosan kormánypárti, valójában szélsőjobboldali, fajvédő Tukats kinevezésével, naplójában „szánalmasan” gyengének minősítette a beköszönő beszédet: „csupa közhely, glosszák és halandzsa.”⁴² A Shvoy által közhelyként definiált székfoglalót a beiktatáson megjelentek akkor szakították meg először tapssal, amikor Tukats mint biológus analógiát talált a növényi szervezetre és a magyar nemzet között: „Ismert tény az, hogy [...] a növények szervezetükben bizonyos területeket, amelyek az életfunkció szempontjából veszedelmesek, védekezésül ún. zárványok létrehozásával életfolyamatukból kikapcsolják. Vonatkoztassuk ezt a biológiai hasonlatot a magyar sorsközösségre, [...] mindazokat az elemeket, akik a magyar nemzet életében mint káros tényezők jelentkeznek, onnan el kell távolítani, felfelé kell állítani”.⁴³ Nem került el Pap Róbert figyelmét a második zsidótörvény végrehajtását előlegező hasonlat, s a Polgári Szabadságpárt szónokaként úgy vélte, hogy „a mi városunknak nincsen szüksége védő falakra, de még kevésbé van

39. Lásd 30. jegyzet.

40. Karády Viktor meggyőzően mutatja ki a zsidótörvények végrehajtásának szelektív voltát. Karády Viktor: *A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején*. In: *Medvetánc*. 1985/2-3. sz. 41-90. o.

41. *Délmagyarország*, 1939. március 30. 3-6. o. Tukats kinevezéséről és a szegedi politikai erőviszonyokról lásd még *Szeged, 1994*. 473-480. o. E fejezet szerzője: Kanyó Ferenc.

42. Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata, 1918-1945*. Sajtó alá rendezte: Perneki Mihály. Bp., 1983. Kossuth K., 194. o.

43. Lásd 41. jegyzet.

szüksége belső falakra, amelyek a nép egyik részét a másiktól elválasztják”.⁴⁴

1939 szeptemberében a szegedi közgyűlés több mint 20 tagját zárták ki az 1939: IV. tc. végrehajtási utasítása értelmében, köztük Löw Immánuel főrabbit.⁴⁵

Szent-Györgyi Albert professzor 1941 februárjában szabadegyetemi előadásában meggyőzően érvelt azokkal a vádakkal szemben, hogy a szegedi egyetemen néhány hónappal korábban általa elindított új „diákegységmozgalom” nem hangoztatja eléggé „magyar-ságát” és „kereszténységét”: „Az, hogy magyar és keresztény, azt élni kell és nem kiabálni, mert hangoztatásuk által nemcsak tartalmukat veszítik, de hibás tartalmat is kapnak, és a magyar nem a hazaszeretet, hanem a mások gyűlöletét, a keresztény pedig a faji és vallási türelmetlenség színét kapja”.⁴⁶

Miután 1941. április első felében a Honvédelmi Minisztériumban megtárgyalták és elfogadták az 1939: IV. tc. értelmében zsidónak minősítettek katonai szolgálatra való igénybevételét szabályozó rendeletet, s Horthy is előzetes hozzájárulását adta, a Minisztertanács elé került, és 1941. április 19-én már meg is jelent a *Budapesti Közlöny*ben a 2870/1941. ME számú rendelet a zsidó személyek katonai szolgálatáról. E rendelet további diszkriminációt jelentett a hadseregen belül a zsidókkal szemben, kimondva, hogy „hadkötelezettségüknek a honvédség kötelékében kiegészítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget. A kiegészítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik abban az esetben is, ha korábban tiszti, altiszti, vagy tisztesi rendfokozatot nyertek”.⁴⁷ A zsidó munkaszolgálatosok veszteségét 1944. március 19-ig 42 000 főre becsüli a szakirodalom.

Végül a harmadik zsidótörvény, az 1941: XV. tc., amely fajvédelmi törvény néven vonult be a magyar történelembe, 9. §-ában a következőket mondja: „Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni

44. Uo. Itt jegyezzük meg, hogy a szegedi zsidó hitközség a második zsidótörvényjavaslat benyújtását követően néhány héttel rendkívüli közgyűlést tartott, és állást foglalt a javaslat ellen. *Délmagyarország*, 1939. január 13. 4. o.

45. Löw Immánuel a felsőházaknak is tagja volt. 1940 októberében a XXVII. tc. 2. §-a törölte az 1926: XXII. tc. azon pontjait is, melyek értelmében az izraelita vallásfelekezet képviselőit két rabbi jogosult a felsőházban.

46. *Délmagyarország*, 1941. február 28. 5. o.

47. A 2870/1941. ME számú rendelet teljes szövegét lásd: *Budapesti Közlöny*, 1941. április 19., 88. szám, 2. o.

tilos. [...] A jelen § alkalmazásában zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja”.⁴⁸ Az 1944. március 19-től megjelenő kormányrendeletek, mint pl. a sárga csillag viseléséről szóló vagy az ún. gettórendelet, annak megállapításában, ki minősül zsidónak, az 1941: XV. tc. 9. és 16. §-ait tekintik irányadóknak.

Az első és második zsidótörvénnyel ellentétben ez utóbbi már náci értelemben fajvédelmi törvénynek tekintendő. Az első kettő a „zsidó konkurencia” kiküszöbölését célozta, bár végrehajtásuk nem volt teljes körű, s maguk a paragrafusok is viszonylag hosszú időt szabtak a 20, illetve 6 %-ban rögzített számaránynak. Ugyanakkor, például Tukats Sándornak a szegedi Kereskedelmi és Ipar-kamara 1941. májusi ülésén mondott beszédéből az derül ki, hogy bár „igen nagy szükségünk van keresztény és nemzeti érzésű iparos és kereskedő ifjúságra. Legnagyobb bajunk, hogy nem rendelkezünk megfelelő utánpótlással”.⁴⁹ Ez a hozzászólás jelzésértékű arra nézve, hogy amikor törvényes keretek közt lehetőség nyílt a „konkurencia” helyére keresztény ifjakat toborozni, kiderült, az utánpótlás korlátozott. Bibó István helytálló elemzése szerint Magyarországon a zsidótörvények „széles közeposztályi, kispolgári és kispolgárosodó rétegek számára azt a lehetőséget jelentették, hogy személyes erőfeszítés nélkül, az állam jóvoltából, mások kialakult egzisztenciájának a rovására maguknak új, sokkal előnyösebb egzisztenciákat alapíthattak”, úgy, hogy „az illetőt feljelenti, nagyszüleit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja”.⁵⁰ 1941 októberében a Baross Szövetség szegedi fiókjá választmányi ülésén arra hívta fel a figyelmet, hogy „a városi bérházakban levő és jelenleg zsidók által bérelt üzlethelyiségre még mindig lehet keresztény iparosoknak és kereskedőknek jelentkezniük a Szövetség titkári hivatalában”.⁵¹ E felhívással párhuzamosan a „Szegedi Kerületi Orvosi Kamara beadvánnyal fordult a miniszterelnökhöz, amelyben kéri: terjesszen törvényjavaslatot a törvényhozás elé, hogy zsidó orvos a jövőben csak zsidó beteget

48. Az 1941: XV. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1941. Bp., 1942. Franklin T. 56–66. o.

49. *Szegedi Új Nemzedék*, 1941. május 11. 8. o.

50. Bibó István: I. m. 632–633. o.

51. *Szegedi Új Nemzedék*, 1941. október 26. 5. o.

kezelhessen”.⁵² Tehát a Szegedi Orvosi Kamara a zsidótörvények nyomán a fajvédelmet oly mértékben kívánta kiterjeszteni, hogy – a területviSSzacsatolások és zsidó orvosok munkaszolgálatra történő behívása következtében fokozódó orvoshiány ellenére⁵³ – nem zsidókat zsidó orvosok ne kezelhessenek. E tilalom elrendelésére csak a Sztójay-kormány határozta el magát 1944. június 21-én, a tömeges deportálások megkezdése után több mint egy hónappal.⁵⁴

Néhány héttel a Szovjetunió elleni támadást követően, s a harmadik zsidótörvény parlamenti vitájával, majd megszavazásával egy időben, 1941 július–augusztusában az „állampolgárságukat igazolni nem tudó” több ezer zsidót deportáltak, elsősorban Kárpátaljáról, de az ország más területéről is a körösmezei határalomásra, majd innen tovább a megszállt területekre, Galiciába. A kitelepítési akció fő szervezője a BM VII. Közbiztonsági osztályához tartozó KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság) volt. Slachta Margitnak a kárpátaljai eseményekről 1941. augusztus 20-án készített úti beszámolója szerint a „m. kir. belügyminiszter úr 192/res/1941/VII. b. számú »szigorúan bizalmas« jelzésű rendeletében elrendelte, hogy az ország valamennyi első fokú rendőrhatalosa írja össze a területén lakó galíciai vagy oroszországi honos, tartózkodási engedéllyel nem rendelkező vagy már jogerős végzéssel kiutasított zsidó egyént, akik ellen eddig nem lehetett a kiutasítást foganatosítani, mert Galícia orosz megszállás alatt állt.”⁵⁵ A hivatalosan deklarált cél a lengyel és orosz zsidók eltávolítása volt. „Ezzel szemben a Kárpátalján nem azt vizsgálják, hogy ki tartozik ebbe a kategóriába, hanem, hogy ki nem tudja állampolgársági bizonyítvánnyal igazolni magyar állampolgárságát,

52. Uo. A Baross Szövetség szegedi fiókja „bajtársi együttérzéséről” biztosította a kamara elnökségét.

53. Vö. Kovács M. Mária: Aesculapius, 75–79. o.

54. A 2250/1944. ME sz. rendelet szövegét lásd: *Vádirat* 2. 287–289. o.

55. A rendelet szövege nem áll rendelkezésünkre. Tartalmát közli Slachta Margit (az 1930-as évek második felétől a zsidók mentésének egyik fő szervezője) és társainak beszámolója. A teljes szöveget lásd: *Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez* 1941. 195–237. o. 19. sz. irat. Közli: Majsai Tamás. In: *Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V.* 1984–85. Bp., 1986. Az 1941-es deportálás eddigi legrészletesebb feldolgozását lásd: Majsai Tamás: *A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben.* In: Uo. 59–86. o. Lásd még: R. L. Braham: *The Kamenets-Podolsk and Delvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary.* In: *Yad Vashem Studies* vol. IX. Jerusalem, 1973. 133–156. o.

sőt sok helyütt és nagyszámban az ily bizonyítvánnyal rendelkezőket is elviszik.”⁵⁶ A határon túlra szállítottakat „az ukránok napról-napra rabolják ki, sokat agyonvernek, az egyik községben a házukat rágyújtották [...] a Dnyeszterből naponta szedték ki a zsidó hullákat”.⁵⁷ Végül Jeckeln SS-alezredes vállalta, hogy „szeptember 1-ére az utolsó szálig likvidálja ezeket a zsidókat”.⁵⁸ Az Einsatzgruppe-C váltotta be Kamenyec-Podolszkijban és a szomszédos városokban az ígéretet 1941. augusztus 27–28-án. A Magyarországról kitelepítettek többségét itt gyilkolták meg. A KEOKH augusztus 22-i jelentése szerint 17 656 személyt deportáltak.⁵⁹

Néhány hónappal később, 1941 decemberében és 1942 januárjában a Bácskában és a Bánátban a csendőrség, valamint a magyar és német katonák elleni partizántámadásokra válaszképpen közös magyar-német katonai akcióra került sor. A magyar csendőrség bevonásával a Délvidéken nagyarányú razziát tartottak. A szakirodalom – bár eltérők az adatok – kb. 3500 főben jelöli meg a halálos áldozatok számát, amiből kb. 700–1000 fő zsidó volt.⁶⁰

A zsidónak minősített magyar állampolgárokkal szemben hozott törvények (és rendeletek) sorolása tovább folytatható. Az 1942: XIV., honvédelemről szóló törvény a hadköteles zsidók kisegítő szolgálatával foglalkozik részletesen.⁶¹ Az 1942: XV. tc. pedig 2. §-ban kimondja, hogy „zsidó nem szerezhethet jogügylettel vagy árverés útján mező vagy erdőgazdasági ingatlant (ingatlan használati illetőséget), kis és nagyközségben pedig egyéb ingatlant sem”.⁶² Ugyanakkor a 3. §-ban kötelezik „összes mező vagy erdőgazdasági ingatlanának (használati illetőségének), ezek alkotórészeinek és tartozékainak, továbbá mező vagy erdőgazdasági ingatlanain lévő

56. Uo. 3. sz. irat 201. o.

57. Uo. 21. sz. irat 228. o.

58. G. Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben*. Bp., 1984. Európa K. 195. o.

59. Majsai Tamás: l. m. 69. o.

60. A délvidéki razziáról részletesen lásd: A. Sajti Enikő: *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Bp., 1987. Kossuth K. 152–168. o.

61. Az 1942: XIV. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1942. Bp. 1943. Franklin T. 76–89. o.

62. Az 1942: XV. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1942. Bp., 1943. Franklin T. 89–109. o.

vagy ezekkel kapcsolatos mező vagy erdőgazdasági ipari üzemének és üzemi berendezéseinek tulajdonul átengedésére”.

Mégis ezek a törvények – diszkriminatív jellegük ellenére – nem jelentették emberek marhavagonokba zsúfolását és deportálását. Az eddig feltárt dokumentumok tanúsága szerint a magyarországi zsidókérdés német mintára történő „rendezése” a Harmadik Birodalom és Magyarország között 1942 őszén merült fel először. Dietrich von Jagow, budapesti német követ 1942. október 17-én a zsidókérdés végleges megoldására egy hárompontos jegyzéket adott át a Külügyminisztériumban. Martin Luther (a német Külügyminisztérium Belföld II. – zsidókérdéssel foglalkozó – osztályának vezetője) utasításainak megfelelően követelte 1. minden zsidó kiiktatását a kulturális és gazdasági életből, 2. zsidók megkülönböztető jellel történő megjelölését, valamint 3. a magyarországi zsidók kitelepítésének előkészítését.⁶³ A Kállay-kormány elutasító álláspontját Sztójay, berlini követ 1942. december 2-án juttatta el a német Külügyminisztériumnak.⁶⁴

1943. április 16–17-én Hitler és Horthy klesssheimi találkozóján Hitler többször is fölvetette a zsidókérdés radikális megoldásának szükségességét Magyarországon. Horthy kérdésére, hogy „mihez kezdjen a zsidókkal, miután úgyszólván minden élethelethez megvont tőlük – elvégre mégsem ütheti őket agyon” Ribbentrop birodalmi külügyminiszter kijelentette – „a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani.”⁶⁵ Hitler ehhez még hozzáfűzte: „Ha nem tudnak dolgozni, el kell pusztulniuk. Úgy kell őket kezelni, mint a tuberkulózis bacilusát, amely megfertőzheti az egészséges testet.”⁶⁶ A feszült légkörű találkozót követően néhány nappal, 1943. május 7-én Horthy levelet intézett Hitlerhez, melyben közölte, hogy a „zsidók fokozatos kikapcsolására vonatkozó további intézkedések folyamatban vannak, s

63. Luther Jagowhoz intézett táviratát lásd *Wilhelmstrasse*, 699–700. o.

64. Sztójay feljegyzését lásd Uo. 701–704. o. Kállay Miklós 1942 tavaszán bejelentette ugyan, hogy a zsidókat el kell távolítani Magyarországról, de ezt csak a háború utáni időkre tervezte.

65. *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. Szerk.: Ránki György. Bp., 1983. Magvető K. 2. kötet, 101. o.

66. Uo. 102. o.

amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani.⁶⁷

Az 1944. március 18-i újabb klessheimi találkozón még élesebb hangnemben folyt le a tárgyalás Hitler és Horthy között. Hitler vádjai közt szerepelt ismét, „hogy Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni”.⁶⁸

1944 tavaszáig több százezer magyar zsidó helyzete – mindazok ellenére, hogy az ún. zsidótörvényekbe foglalt módon nehezítették életkörülményeiket, munkaszolgálatra kötelezték a katonaköteles férfiakat, több mint 18 000 embert deportáltak 1941 nyarán – viszonylag biztonságosnak mondható. A világháború során megközelítően 15–20 000 külföldi zsidó menekült Magyarországra. A kor mérsékelt antiszemita politikusait riasztotta a nácik szélsőséges demagógiája.⁶⁹

1944 márciusában Közép-Európában a legnagyobb zsidó közösség Magyarországon élt. Horthyék elutasító magatartását a német követelésekre befolyásolhatta az olasz, román, bolgár példa. Musso-
lini az 1938-tól bevezetett zsidótörvények ellenére még az általuk megszállt francia, jugoszláv területekről sem engedte deportálni a zsidókat. A román hatóságok 1942 végén beszüntették Besszarábiában, Bukovinában és a megszállásuk alá került szovjet területeken a zsidók pusztítását. Bulgária sem adta ki „saját” zsidóit. Ugyanakkor ezen országok vezetői joggal hivatkozhattak 1944 tavaszáig a magyarok „zsidóvédő” politikájára.⁷⁰

67. Horthy Miklós titkos iratai. Szerk.: Szinai Miklós.– Szűcs László. Bp., 1962. Kossuth K. 392. o. Itt érdemes megjegyezni, hogy a zsidókérdésre vonatkozó bekezdést a külügyminisztériumi feljegyzés eredetileg így kezdte: „Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el ugyanolyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt, és ahogyan az a többi országban is kívánatosnak látszik.” (398. o.)

68. Az 1944. március 19-i koronatanács jegyzőkönyvét lásd: Uo. 425. o.

69. Erről lásd Rothkirchen, L.: *Hungary – an Asylum for the Refugees of Europe*. In: *Yad Vashem Studies*, 1968. vol. VII. 127–146. o.

70. Lásd Cohen, A.: *Pétain, Horthy, Antonescu and the Jews, 1942–1944: Toward a Comparative View*. YVS, 1987. vol. XVIII. 163–198. o.

II „TAKARÉKLÁNGON TARTANI A REMÉNYT”

RENDELETÖZÖN A NÉMET MEGSZÁLLÁST KÖVETŐEN

„Március 19. Igen izgalmas nap. [...] állítólag jönnek a német sógorok. [...] Valami volt a levegőben. Moziból hazaküldték az embereket. Futballmeccset megtartották.” Ezeket a szavakat jegyezte az ekkor Szegeden tartózkodó Shvoy Kálmán altábornagy naplójába.¹

Arról, hogy a németek március 19-én megszállták Magyarországot, és 22-én Horthy Sztójay Döme volt berlini nagykövetet bízta meg a kormányalakítással, csak 23-án számoltak be a napilapok.²

A német véderő fegyveres alakulataival egy időben Budapestre érkezett a RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV. B/4 osztályának két képviselője, H. A. Krumej és Dieter von Wisliceny, majd néhány nap múlva maga Adolf Eichmann Obersturmbanführer a IV. B/4 alosztály vezetője is, hogy az Endlösungot (végső megoldást) végrehajtsák Magyarországon is.³ Sőt a megszállás első napjaiban Kaltenbrunner, az RSHA főnöke is Budapesten járt, és Sztójayval megtárgyalta a magyarországi zsidókérdés radikális megoldásának részleteit. Sztójay „a Kaltenbrunnerrel folytatott megbeszélésre hivatkozva tájékoztatta az első Minisztertanácsot (március 22.) a zsidókérdés

1. Shvoy Kálmán: I. m. 275–276. o. Shvoy naplója és a napilapok tanúsága szerint a német megszállás váratlanul érte az ország lakosságát. Az NBI-es mérkőzés délután 3-kor kezdődött a Vasutas sporttelepen. A Tisza „sorsdöntő mérkőzését” játszotta az „élcsoporthoz számító” Kolozsvár ellen. (*Szegedi Friss Újság*, 1944. március 19. 4. o.) A mérkőzés eredménye: Kolozsvár – Tisza 1:0 /1:0/. (Uo. 1944. március 21. 5. o.)

2. *Vádirat* 1. 36–38. o. Magyarország megszállását lásd Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Bp., 1988. Kossuth K. 387–412. o.

3. A szakirodalommal ellentétben maga Eichmann úgy emlékszik, hogy a megszállás napján, március 19-én – amely időpont egybeesik születésnapjával – érkezett Budapestre. *Life*, 1960. november 28. 110. o.

tekintetében megoldandó problémákról” – vallotta Jaross Andor népbíróági perében.⁴

Imrédy Béla, tárcanélküli miniszter nyilván erre a megbeszélésre utalt néhány hónappal későbbi minisztertanácsi hozzászólásában, amikor megjegyezte: „a zsidók kitelepítése és kiszállítása csak szóbeli német megegyezés alapján történik, de írás nincs róla.”⁵

A német megszállást követő második Minisztertanács (1944. március 29.) már sorozatban tárgyalta a „zsidórendeleteket”. Bár Antal István igazságügy-miniszter megjegyezte, hogy a kormányrendeletekhez Horthy előzetes hozzájárulása szükséges, Sztójay rögtön megnyugtatta: „a Kormányzó Úr Öfömlétsága az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az Ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.”⁶

Az első kormányrendelet, a zsidó távbeszélő-előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában március 29-én jelent meg.⁷ Március 31-én már a zsidók diszkriminációját célzó rendeletek egész sora követte ezt az elsőt: zsidók háztartásában nem zsidók alkalmazása tilos; zsidók közszolgáltatának és közmegebiztatásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetése; zsidók sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése, zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentése és végül a legfontosabb: a sárga csillag viselésének kötelezővé tétele.⁸

4. Az *Endre – Baky – Jaross per*. Sajtó alá rendezte, szerk., jegyzeteket írta: Karsai László és Molnár Judit. Bp., 1994. Cserépfalvi K. (továbbiakban: *EBJ*) 196. o. Kaltenbrunner magyarországi látogatására lásd még az *Endre–Baky–Jaross perben* Bárcziházi Bárczy István és E. Veessenmayer tanúvallomását, 1945. december 21. (*EBJ*, 179–180, 196–197. o.) Bokor Péter Alfred Trenkerrel (1944-ben a budapesti német biztonsági rendőrség [SD] parancsnoka) készült interjúja szerint nemcsak Kaltenbrunner jött az elsők közt Magyarországra, hanem Himmler (az SS Birodalmi Főhrere, belügyminiszter) is kb. másfél napot töltött Budapesten szigorú inkognitóban. (Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Bp., 1982. 83–97. o.) Ezt a ténnyt támasztja alá az MTI 1944. március 23-i jelentése is: „Himmler néhány napon át Budapesten tartózkodott”. (*Vádirat* 1. 41. o.)

5. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL), *Minisztertanácsi jegyzőkönyv*, 1944. június 21.

6. OL, *Minisztertanácsi jegyzőkönyv*, 1944. március 29. Közli: *Vádirat* 1. 50–51. o.

7. *Vádirat* 1. 58–59. o.

8. *Vádirat* 1. 53–54., 56–57., 66–69., 73–74., 78–79. o. A helyi jobboldali napilapok természetesen első oldalon közzölték e rendeletek tartalmát. A *Budapesti Közlönyben* megjelenő rendeletek fontosabbnak ítélt részeit a továbbiakban is közölte a *Szegedi Új Nemzedék* és – bár valamivel szűkszavúbban – a *Szegedi Friss Újság*.

Az utolsó, még parlament által elfogadott zsidótörvény sem fogadott el olyan mértékű jogfosztást, mint ezek a rendeletek sorozatban, vagyis alkotmányjogi szempontból törvénytelennek kell tekintenünk, hogy az 1939: II. tc. 141. §-ára hivatkozva ugyan, de rendelettel módosítanak törvényt. Mégis a törvényes kormány rendeleteit a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek többsége törvényesként fogadta el. Sőt a bizalmas (res.) jelzésű, nyilvánosságra nem hozott rendeleteket is, melyek nélkülöztek bármilyen törvényre való hivatkozást (mint pl. a zsidók összeírása, a kárpátaljai, észak-erdélyi, délvidéki akciókhoz kapcsolódó gyűjtőtábor-rendelet) zökkenőmentesen végrehajtották a helyi apparátusok szakemberei. Ahhoz, hogy az Eichmann vezette mindössze 200–300 emberből álló kommandó végre tudja hajtani a „zsidótlanítási” akciót, feltétlenül szüksége volt a magyar közigazgatási és rendőri, csendőri szervek támogatására, aktív közreműködésére.

Eichmannak megelégedésére szolgált, hogy március 24-én Horthy Bakó László nyugállományú csendőrőrnagyot, nyilaskeresztes országgyűlési képviselőt, a németek bizalmi emberét kinevezte belügyi államtitkárrá. Bakó felügyelete, közvetlen irányítása alá tartozott a Belügyminisztérium VI. rendőri-, VIII. rendőri büntető-, XVIII. országmozgósítási- és XX. csendőrségi osztálya.⁹ Még nagyobb megelégedéssel fogadta Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának – Jaross Andor belügyminiszter javaslatára – április 8-tól történő államtitkári kinevezését,¹⁰ aki szintén hírhedt antiszemita volt. Jaross az ügybeosztást úgy intézte, „hogy Endre László ügykörébe tartozzanak a közigazgatási osztályok, tehát a vármegyei, a városi ügyosztály, valamint az úgynevezett lakásügyi ügyosztály. Ezeknek keretébe tartozott természetesen

9. Bakó László kinevezését lásd *Vádirat* I. 43. o. A felügyelete, irányítása alá tartozó BM osztályok felsorolását lásd: *Magyarország tiszti cím és névtára*, 1944. Bp., 1944. Magyar Királyi Állami Nyomda. Pótfüzet 17. o.

10. Endre László kinevezését lásd *Vádirat* I. 169. o. Szeged város helyettes polgármesterc, Tóth Béla nem feledkezett meg április 11-én arról, hogy Endre László belügyi államtitkárrá történt kinevezése alkalmából „a legnagyobb magyar vidéki város közönsége és hatósága nevében” „őszinte szerencse kívánatait” nyilvánítsa. Egyben kérte, „hogy ezt a színmagyar várost, amelyben a magyar megújulás bölcsője ringott, jóindulatába venni méltóztassék”. CsML, Szeged város polgármesterének iratai 4681/1944. Az iratok közt nem találtuk nyomát, hogy az újonnan kinevezett kormány más tagjai kaptak volna hasonló hangú üdvözlőlevelet Szeged város vezetőitől.

a zsidókérdés számos vonatkozása.”¹¹ Tehát az akcióhoz rendelkezésre álltak Magyarország tíz csendőrkerületének (lásd 2. sz. térkép) alakulatai (megközelítően 20 000 fő),¹² valamint 44 vármegyéjének tisztviselői és a városok rendőrei. S a helyi közigazgatásban pontról pontra végrehajtották a „zsidó-rendeleteket”.

Le kell szögeznünk, hogy 1944. március 19-e után az a közigazgatási rendszer működött Magyarországon, amelyet az 1887-es alapokon a Friedrich-kormány állított helyre 1919. augusztus 7-én. Bár a közigazgatás reformjára, különösen az 1918–1919-es forradalmakat követően több kísérlet történt, valójában teljes átszervezésről nem volt szó. „A közigazgatás rendezéséről” szóló 1929: XXX. tc. június 29-én lépett életbe,¹³ melyben a kormány központosító és szakszerűsítő törekvése tükröződik, de alapvetően nem nyirbálta meg a helyi autonómia jogkörét. Formálisan a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok élén a belügyminiszter előterjesztésére a kormányzó által kinevezett főispán állt, akinek felügyeleti, ellenőrző jogköre minden helyi közigazgatási szervre kiterjedt. A törvény a virilisták arányát a törvényhatósági bizottságban 50-ről 40%-ra csökkentette ugyan, de ugyanakkor kimondta a választható tagok ugyanilyen arányban való csökkentését. A fennmaradó 20% pedig örökös tagokból, érdekképviselői, vallásfelekezeti, szakszerűségi (pl. rendőrség főkapitánya, pénzügyigazgató, egyetemi rektor stb.) képviselőkből, valamint tisztviselőkből tevődött össze. A közgyűlés mellett létrehoztak egy szűkebb körű testületet, az ún. kisgyűlést. A kormány a tc. 36. § 1. pontja értelmében a törvényhatósági bizottságot feloszlathatta, ha az állam érdekeit veszélyeztető magatartást tapasztalt, tartós munkaképtelenség

11. Endre László államtitkári feladatait felsorolja: *EBJ*, 140. o. A Jaross által felsorolt ügyosztályok a Belügyminisztérium III., IV. és XXI. osztályai. Emellett Endre felügyelete alá tartozott az ún. Közigazgatásracionalizálási Bizottság. Lásd *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1944. Pótfüzet 17. o.

12. Faragho Gábor altábornagy, a m. kir. csendőrség felügyelője az 1944. június 21-i minisztertanácsi ülésen az alábbi kijelentést tette: „Ha tekintetbe vesszük azt, hogy munkaszolgálat s kiteleptetés céljából eddig már több mint 400 000 zsidót szállítottunk ki, akkor a nullával egyenlőnek kell vennünk azt, hogy ha a 20 000 magyar csendőrből pár csendőrrel szemben panaszok merültek volna fel”. (Közl: *EBJ*, 618. o.)

13. Az 1929: XXX. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1929. Bp., 1930. Franklin T., 333–407. o.

vagy válságossá vált gazdasági helyzet esetén. A mindennapi életben azonban a valódi irányítás a vármegyékben a törvényhatósági bizottságban választott alispán, járásokban a neki alárendelt főszolgabíró, a megyei városokban és törvényhatósági jogú városokban a szintén törvényhatósági bizottság által választott polgármester kezében volt. Az önkormányzati hatáskör fokozatos szűkítésének betetőzését az 1942: XXII. tc. jelentette,¹⁴ amely a korábban választás útján betöltendő tisztviselői állások betöltését a belügyminiszterre bízta. Sőt a 8. § (1) bekezdése értelmében – bár a fenti állásokra „rendszerint országos pályázatot kell hirdetni” – a „pályázat hirdetését mellőzni lehet, ha azt az állás betöltésére jogosult hatóság a *közszolgálat érdekében* [kiemelés tőlem – M. J.] szükségesnek nem tartja, vagy ha a közszolgálati érdek az állás sürgős betöltését kívánja”. 1944. március 19-e után a tömeges köztisztviselői leváltások, illetve áthelyezések e törvényre hivatkozással történtek. A helyi közigazgatás vezetői városokban a rendőrségre, községekben és falvakban a csendőrségre támaszkodtak. A csendőrség szervezeti felépítése nem a vármegyei beosztáshoz igazodott, hanem a honvédség felépítését, illetve az országos honvédkerületi beosztást követte. Így az V. szegedi csendőrkerület területéhez az alábbi vármegyék tartoztak részben vagy egészben: Csongrád, Bács-Bodrog, Csanád-Arad-Torontál, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Békés. (Lásd 1. sz. térkép.)

Eltérően a rendőrségtől, amely a Belügyminisztérium felügyelete alá tartozott, a csendőrség a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium kettős irányítása alatt állt. A csendőrség katonai szervezetű közbiztonsági testületként működött. A legénységi és tiszti állomány egyaránt erőteljes militarista kiképzésben részesült, melybe beletartozott a feltétlen kormányzóhűség hangsúlyozása is. A csendőrség mint közbiztonsági szerv a belügyminiszternek volt alárendelve, ugyanakkor a csendőrség legmagasabb katonai parancsnoka a csendőrség felügyelője, 1942 novemberétől Faragho Gábor altábornagy volt, aki a kiképzés irányítása mellett a katonai rendet és fegyelmet biztosította. 1944. június 21-én a Minisztertanács Jaross belügyminiszter előterjesztésére elfogadta azt

14. Az 1942: XXII. tc. szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*, 1942. Bp., 1943., Franklin T. 171–177. o.

a rendelettervezetet, melynek értelmében a rendőrség is katonailag szervezett testületté alakítandó, s a csendőrség és rendőrség egy-egy-egyes vezetésével Faraghót bízták meg.¹⁵

A német megszállást követően három napba tellett, míg Veessenmayer, a német birodalom teljhatalmú megbízottja, Horthy és a jobboldali pártok vezetői megállapodtak az új kormány összetételében. A Sztójay-kormányban a kormánypárt németbarát tagjai mellett a Magyar Megújulás Pártja is képviselve volt.

A helyi közigazgatás számára a kontinuitás látszata fennmaradt, hiszen Horthy, a kormányzó helyén maradt, sőt aláírása ott volt a miniszteri és államtitkári felmentéseken és kinevezéseken, s hivatalosan a parlamentet sem oszlatta föl. Horthy tehát aktív szerepet vállalt az új kormány létrehozásában, a közigazgatás átalakításában akkor, amikor a Gestapo parlamenti képviselőket tartóztatott le – köztük a volt belügyminisztert, Keresztes-Fischer Ferencet –, és tartott fogságban hónapokig.

Veesenmayer több alkalommal nyomatékosan követelte a fő- és alispánok leváltását Sztójaytól.¹⁶ Május 10-én elégedetten jelentette a biradalmi külügyminiszternek, hogy „a magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad”.¹⁷ Az iratok tanúsága szerint az V. csendőrkerület területén a „tisztogatás” a főispánok mellett a járások élén álló főszolgabírókra kiterjedt ugyan, de a vármegyék tényleges irányítását ellátó alispánokat, illetve városokban a polgármestereket nem érintette június végéig, a deportálások befejezéséig. Mindössze két változás történt. Hódmezővásárhelyen a főispánná kinevezett Endrey Béla polgármester helyére áthelyezték a ceglédi polgármestert, Sárkány Gyulát, június 3-án, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Endre László helyére, aki április 8-tól a Belügyminisztériumban mint a zsidóügyekért felelős államtitkár tevékenykedett, május 31-én vitéz Sági József másodfőjegyzőt léptették elő. A német megszállást követően elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint Pálffy József, Szeged város polgármestere, aki kérte nyug-

15. OL, *Miniszttertanácsi jegyzőkönyv*, 1944. június 21. Szegeden a közigazgatási és egyéb hatalmi szerveket lásd *Szeged, 1994.* 269–308. o. E fejezet szerzője: Földváriné Kocsis Luca.

16. A főispánok lecserélésére lásd III/2. fej. 76–77. o.

17. *Wilhelmstrasse*, 845. o.

dijazását a megszállás után.¹⁸ Hivatalosan csak 1944. május végén, 70. életévének betöltésekor búcsúztatták, valójában azonban 1944. márciusától kezdve egyetlen iraton sem található az aláírása, ellentétben helyettesével, Tóth Bélával, aki mint helyettespolgármester intézte ekkortól a város ügyeit.¹⁹

A helyi közigazgatásban, a járások élén álló főszolgabírák legalább olyan fontos szerepet töltöttek be, mint városokban a polgármesterek. Éppen ezért, ha Jarossék gyorsan és zökkenőmentesen végre akarták hajtani az ország zsidótlanítását, megbízható főszolgabírákra volt szükségük. Ugyanakkor szem előtt kellett tartani azt is, hogy a közigazgatási törvények értelmében megfelelő képzettséggel rendelkező szakemberekkel kell betölteni ezt a posztot. A belügyminiszter – valljuk be, rendkívül leleményesen – egyeztetette össze a két szempontot. Ha végiglapozzuk a *Budapesti Közlöny* 1944. évi tavaszi, nyáreleji számait, azt látjuk, hogy Jaross Andor minden esetben az 1942: XXII. tc-re hivatkozva úgymond a „közszolgálat érdekében” nevezte ki az új főszolgabírákat. De ezek a kinevezések nem szolgabírák vagy aljegyzők előléptetései voltak, hanem *áthelyezések*. Azaz pl. Bács-Bodrog vármegyében a kulai járásba Nyitra-Pozsony vármegyéből, Bácsalmásra Szabolcs vármegyéből, Zsablyára a kalocsai járásból helyezték át a főszolgabírákat. Az elv valószínűleg az volt, hogy lehetőleg minél távolabbi járásból érkezzenek a szakemberek, s így az előzetesen kiépített helyi, baráti kapcsolatok ne éljenek tovább, ne legyen érdekük késleltetni a diszkriminációs rendeletek végrehajtását, ne tudjanak segíteni esetleges zsidó barátaikon. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a főszolgabírákhoz hasonlóan, alsóbb szinteken, így szolgabírák, aljegyzők, mérnökök esetében is ugyanez az elv érvényesült. Nem példa nélküli a Sopronból Kiskunfélegyházára, Esztergomból Csongrádra vagy Zomborból Miskolcra történt áthelyezés. Hangsúlyozzuk, áthelyezésekről, és nem előléptetésekről van szó. Ugyanakkor meglepő, hogy miközben

18. CsML, szegedi polgármesteri i. res. 22/1944. Figyelemre méltó, hogy Tukats Sándor főispán március 22-i keltezésű levelében bizalmas ügyként kezeli Pálffy lemondását. Eddigi levéltári kutatásaink során nem találtuk nyomát, hogy az V. csendőrkerületben más vezető tisztségviselő visszavonult volna a közügyektől.

19. 1944 tavaszán-nyarán nem került sor új polgármester választására Szegeden. A hivatal vezetése – ideiglenes megbízottként – Tóth Béla h. polgármester feladata volt.

Bács-Bodrog és Pest vármegye területén szinte az összes főszolgabírót lecserélték, Csongrád és Csanád-Arad-Torontál vármegyében egyetlen áthelyezés sem történt. A kutatás országos méretű kiterjesztése nyilván közelebb visz ezen ellentmondás feloldásához. Mindenesetre elmondható, hogy a Belügyminisztérium alá tartozó helyi közigazgatási vezetők beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.

Az alispáni, polgármesteri leváltásokra valószínűleg azért nem került sor, mert a helyi vezetők többsége, még az emberségesebb része is, már az első hetekben bizonyította, hogy törvényesnek ismeri el az új kormányt és a zsidónak minősített állampolgárok jogait korlátozó rendeleteket. A fellelhető dokumentumokból kitűnik, hogy a vidéki vezető tisztségviselők többsége nem a lemondásra készült, hanem az új helyzet új feladatainak ellátására, akár a kormány rendeleteinek egyszerű végrehajtásán túlmenő önálló intézkedéseket is foganatosítva. A közigazgatásban voltak, akik a kormányt megelőzve helyi szinten érvényes korlátozó utasításokat, határozatokat adtak ki. Közülük is talán Endre László diszkriminációs rendeletei az elsők az országban. Endre mint az ország legnagyobb vármegyéjének, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéjének az alispánja, már március 21-én – tehát a Sztójay-kormány megalakulása előtt – utasította valamennyi járás főszolgabíráját, hogy „a zsidók és kommunistagyanús elemek távbeszélő készülékeinek azonnali *kikapcsolása* iránt az illetékes igazgatósággal lépjen érintkezésbe és az elintézkést szorgalmazza”.²⁰ A hasonló tartalmú, de nem kikapcsolásról, hanem a zsidó távbeszélő előfizetők *adatszolgáltatási kötelezettségéről* szóló kormányrendelet – amint azt már említettük – március 29-én jelent meg a *Budapesti Közlönyben*.²¹ Egyébként a főszolgabírák 7–10 napon belül jelentették Endre rendeletének végrehajtását.

A zsidók lakásának igénybevételéről szóló ún. gettórendelet április 28-án lépett hatályba.²² Endre már március 21-én úgy vélte, hogy: „Tekintettel arra, hogy a zsidók általában a közhasznú

20. Pest Megyei Levéltár (továbbiakban: PML) Pest vármegye alispánjának i. 18.902/1944. A délvidéki csendőrorsőkre már a megszállás napján olyan parancs érkezett, hogy akadályozzák meg a „nemzetietlen elemek”, így a zsidók menekülését. Lásd: A. Sajti Enikő: I. m. 217. o.

21. Lásd 7. jegyzet.

22. Vádírat I. 244–250. o.

tevékenységekből nem veszik ki a részüket, katonai szolgálatot nem teljesítenek, azonkívül legtöbbször a foglalkozásuk sem olyan, hogy egy bizonyos helyhez hozzá lennének kötve, általában egy zsidó család jogos lakásszükségletét egy szobával kielégítve látom”, ezért „saját fajtánk” lakásigényeinek kielégítésére „a zsidó fajú egyének tulajdonát vagy bérletét képező lakásokat” kell elsősorban igénybe venni.²³ A kiskörösi járás főszolgabírája május 1-jén e rendeletre hivatkozva jelentette, hogy „a zsidókat kivétel nélkül járásom minden községében egy szobába családonként összeköltöztettük és a megürült lakásokat arra jogos igénnyel rendelkező keresztény családoknak kiosztottam”.²⁴ A kalocsai járás főszolgabírája március 26 – április 4. között valamennyi községből megkapta a jelentést a fenti rendelet végrehajtására vonatkozóan.²⁵ Sükösd község főjegyzője, meglehetősen tágan értelmezve az utasítást, az Izraelita Hitközséget is igénybe vehető lakásként értékelte. Ugyanakkor a foktői főjegyző, Horváth Dezső nem vett igénybe lakásokat, mert a „zsidófajú egyének kivétel nélkül szerényebb, leginkább egyszobás és kevés számban kétszobás lakásban laknak”.²⁶ Endre László március 22-én újabb rendeleteket adott ki: egyrészt utasította a hatálya alá tartozó főszolgabírákat, hogy a „megbízhatatlan zsidók és egyéb kommunistagyanús elemek ellen az internálási eljárást haladéktalanul tegye folyamatba”.²⁷ A hasonló tartalmú belügyminiszeri bizalmas rendeletet Bakó László államtitkár március 31-én adta ki.²⁸ Másrészt szintén március 22-én Endre alispán a főszolgabírókon keresztül utasította a csendőrszolgabírókat, hogy „az utazóközönséget a vasúti és hajóállomásokon igazoltassák és a zsidó fajú egyének utazását gátolják meg”.²⁹ A zsidók utazási korlátozásáról szóló kormányrendelet április 7-én jelent meg.³⁰ A harmadik alispáni rendelet a zsidónak tekintendő személyeket a vármegye területén „fekvő üdülő- és fürdőhelyekről, valamint

23. Bács-Kiskun Megyei Levéltár (továbbiakban: BKML), kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 1800/1944.

24. PML, Pest vármegye alispánjának i. 18.913/1944.

25. Lásd 23. jegyzet.

26. Uo.

27. PML, Törökbálint község i. 2.495/1944.

28. OL, K 149-BM res. - 287. csomó (1943-44), 5999/1944. BM VII. res.

29. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 1799/1944.

30. Vádirat I. 127-129. o.

fürdőüzemekből tiltotta ki.³¹ Egyébként Endre már a korábbi években a zsidótörvények lelkes végrehajtója volt, s ez utóbbi rendelethez hasonló tartalmú utasítást már 1941 májusában is kiadott, amit az akkori belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc törvénytelennek minősített és megsemmisített.³² A Sztójay-kormány belügyminisztere azonban messzemenően támogatta Endre Lászlót, s már 1944. március utolsó napjaiban maga mellé vette.

Amikor 1944. március 28-án a sajtóból arról értesülhetett az olvasó, hogy a zsidókérdés a Minisztertanács előtt van,³³ Buócz Béla szegedi rendőrfőkapitány-helyettes már megfogalmazta a „zsidótörvény hatálya alá eső személyek rádióvevőkészülékeinek bevonásáról” szóló rendeletét, amely szerint a közhírrétételtől számított 48 órán belül a „zsidófajú egyének” kötelesek a rendőrkapitányságon beszolgáltatni rádióikat. Aki e rendeletnek nem tesz eleget, az ellen „az internálási eljárást is megindítom”.³⁴ Másnap a szegedi lapok közölték a rendeletet,³⁵ s a március 31-i *Szegedi Új Nemzedék* már hosszú cikkben számolt be arról, hogy „csütörtökön [március 30.] már a reggeli óráktól kezdve nagy tömegek szorongtak a rendőrkapitányság városházabeli hivatalának folyosóján”. Ugyanakkor az újságíró „furcsa próbálkozásnak” tartotta, hogy „egyesek valósággal megrohmozták a szegedi zálogházakat, és megkísérelték a rendeletet oly módon kijátszani, hogy sürgősen zálogba akarták tenni rádiókészülékeiket”. A zálogházak hivatalnokainak „ébersége” következtében azonban ezek a próbálkozások „hajótörést” szenvedtek.³⁶

Buócz karrierjének felívelése talán éppen ennek a kezdeményezőképességnek, a zsidókérdés megoldásában tett rendkívüli ügybuzgalmának, a további kormányutasításokat szigorúan betartó

31. PML, Nagymaros község i. 1335/1944. A BM rendelet május 2-án lépett hatályba. (*Vádirat* I. 285–286. o.)

32. Bács-Kiskun Megyei Levéltár – Kiskunfélegyháza (továbbiakban: BKML-Kf) kiskunfélegyházi polgármester i. 8093/1944. Lásd még *EBJ*, 483. o.

33. *Szegedi Friss Újság*, 1944. március 28. 2. o.

34. CsML, szegedi főispáni i. 280/1944. Endre László március 22-i rendelet-sorozatába beletartozott a „zsidók és kommunistagyanús elemek rádióvevőkészülékei használatának megtiltása”, valamint a rádiók „őrizetbevétele” is. (BKML, Kecel nagyközség i. 2440/1944.)

35. *Délmagyarország*, *Szegedi Napló*, *Szegedi Új Nemzedék* 1944. március 29-i számai.

36. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. március 31. 5. o.

tevékenységének köszönhető. Két hónappal később már mint vidéki rendőrkapitány a fővárosban látja el feladatát. Feltűnő, hogy e vidéki kezdeményezéshez hasonló tárgyú kormányrendelet először április 7-én jelent meg a *Budapesti Közlönyben*.³⁷ De az csak a zsidó rádióengedélyesek adatszolgáltatási kötelezettségéről szólt. Később, április 21-én a kormány, a honvédelmi miniszter és a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter is kiadott egy-egy rendeletet, és ezekben már a rádióvevőkészülékek igénybevétele, beszolgáltatása kifejezés szerepelt.³⁸ A *Szegedi Friss Újság* értesülése szerint 1079 rádiót szolgáltatottak be a rendőrségre május végéig.³⁹

A helyi hatóságok önállósága a Belügyminisztériumban is feltűnt, ugyanis május közepén a VII. a. osztály „távmondattal” útján kért felvilágosítást a vidéki rendőrkapitányságoktól: „Egyes rendőrhatóságok vagy saját kezdeményezésükből, vagy esetleg katonai hatóságok intézkedésére a zsidó tulajdonban levő rádiókészülékek összeszedését már az előtt megkezdték, mielőtt az idevonatkozó kormányrendeletek megjelentek volna. Legkésőbb f. évi május 22-ig jelentendő van-e cím őrizetében olyan zsidó rádiókészülék, amelyet cím nem az 1310/1944 ME. illetve a 217.300/1944 KKM számú rendelet alapján és az ott szabályozott eljárás szerint vett őrizetbe.”⁴⁰

Ugyanakkor közvetlen a német megszállást követően az V. csendőrkerületben több őrsparancsnokságról is olyan rutinjelentések érkeztek a közigazgatási vezetőkhez, miszerint a német katonák izraelita családok házaiba törnek be és fosztogatnak.⁴¹ Ezen ügyekben nyílt nyomozást nem folytattak ugyan, de a német katonai parancsnokságot értesítették, ahonnan azt a választ kapták, hogy „az ügy nem marad megtorlatlanul és szigorú parancs lett kiadva a német katonáknak, hogy mindenféle tárgy elvitelétől tartózkodjanak, mert aki az elvitt tárgyakat nem viszi vissza, ahonnan elvitte, az szigorúan meg lesz büntetve”.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Szegeden 1944. április 16-ig négy napilap jelent meg. A legnagyobb példányszámú *Délmagyarország* és a *Szegedi Napló* betiltásáig a zsidórendeletekkel kapcsolatban csak az MTI jelentéseket adta le kommentár nélkül. A már említett

37. *Vádirat* 1. 129–132. o.

38. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 21. 89. szám 2. o.

39. *Szegedi Friss Újság*, 1944. május 26. 4. o.

40. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 2836/1944.

41. Uo. 2029/1944., 2140/1944.

Szegedi Friss Újság „megbízhatónak” bizonyult cikkeivel, s továbbra is megjelenhetett. A *Szegedi Új Nemzedék* pedig kifejezetten lelkesen üdvözölte az új kormány intézkedéseit. Sőt Iván Mihály, a lap szerkesztője április 6-án Kolosváry-Borcsa Mihályhoz, a Sajtókamara elnökéhez intézett baráti levelében a következőket írta: „Most, hogy elérkezett a sajtó tisztogatásának ideje, nagybecsű figyelmedet fölhívom a *Délmagyarország* című radikális szegedi zsidólap betiltásának szükségességére. [...] Ugyancsak elérkezett az ideje a *Szegedi Napló* betiltási lehetőségének is. A prevenció szempontjából sem jelenhet meg tovább, mint a *Délmagyarország*, mert egészen bizonyos, hogy a *Délpalesztina* megszűnése után a zsidóság a *Szegedi Naplóra* száll rá”.⁴² Iván nem tudhatta, hogy Kolosváry már március 22-én a legsürgősebben betiltandó hét vidéki napilap közt sorolta fel a „szélső liberális, zsidószellemű” *Délmagyarországot* és a „kártékony szellemű, felesleges” *Szegedi Naplót*. Mint följegyezte: „Valamennyi helyen megjelennek jobboldali szellemű napilapok is, tehát pótlásukra sincsen szükség”.⁴³ Valóban a *Szegedi Új Nemzedék*ben már a megszállást követő első napokban megsokszorozódott a zsidókkal foglalkozó cikkek száma. A rendeletek nyomán pedig még élesebbé váltak a zsidóellenes kirohanások a lapban. Április 1-jén vezércikkben örömmel nyugtázták, hogy „Szegeden is megindult a közelet zsidótalánítása”.⁴⁴ Bár a cikk szerzője szerint a „Szegeden lévő állami hivatalokat, aminő a pénzügyigazgatóság, az Államvasútak üzletigazgatósága, a postaigazgatóság, részben egyáltalán nem, részben pedig csak alig érinti a kormány rendelete, minthogy az állami intézményeknél már annak idején a második zsidótörvényt is a legnagyobb szigorúsággal és körültekintéssel hajtották végre”. A városi törvényhatóságot illetően viszont „több dolog akad a rendeletek végrehajtásával kapcsolatban”. Tóth Béla helyettes polgármester nem késlekedett kiadni az 1210/1944. ME számú rendelet alapján⁴⁵ határozatát, mely szerint az „1941. évi XV. t. c. hatálya alá eső

42. Belügyminisztérium Történeti Irattára (továbbiakban: BMTI), V-99.145 Kolosváry-Borcsa Mihály népbíróági pere. 1944 április közepétől Kolosváry sajtó-kormánybiztosként, államtitkári rangban felügyelte a könyvkiadási, a lapengedélyezési, a papirellátási és sajtókamarai ügyeket.

43. Uo.

44. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 1. 2. o.

45. *Vádirat* 1. 66-69. o.

városi alkalmazottak" ezt a körülményt haladéktalanul kötelesek jelenteni az elnöki ügyosztálynál.⁴⁶ Aki zsidónak tekintendő volt, annak ügyében azonnal elindították a nyugdíjazási eljárást. Így kényszernyugdíjaztak például egy városi zenetanárt⁴⁷ és egy városi irodasegéd tisztet.⁴⁸ A városi számvevőség a belügyminisztériumi számvevőség igazgatójától április 5-én különutasítást kapott, hogy tisztviselői nyilatkozzanak származásukról.⁴⁹

A *Szegedi Új Nemzedék* április 4-én „egyenesen megdöbbenőnek” tartotta, milyen sok a „zsidó fajú” ügyvéd Szegeden.⁵⁰ A „numerus nullus” kapcsán a Szegedi Ügyvédi Kamara április 28-ai választmányi ülésén 57 szegedi ügyvéd kamarai tagságát kényszerült megszüntetni.⁵¹

Szintén a *Szegedi Új Nemzedék* április 5-i száma nagy elégtétellel vette tudomásul „hogy egymásután kapcsolták ki és helyezték használaton kívül a szegedi zsidó telefonokat”, de érthetetlennek tartotta, miért nem hozták nyilvánosságra a zsidó előfizetők névsorát.⁵²

Az 1240/1944. ME számú rendelet április 5-től kötelezte a zsidókat a megkülönböztető jel viselésére. Április 6-án „egy keresztény magyar” meglepetésének adott hangot a *Szegedi Új Nemzedék* hasábjain, hogy „a gyengébb szívűek őszinte sajnálkozással fordultak hazai izraelitáink felé a sárga csillag viselése miatt”.⁵³ Ez halvány jelzése annak, hogy voltak, akik együttéreztek Szegeden a csillagviselésre kötelezettekkel.

A *Szegedi Új Nemzedék* április 13-án egy egész oldalon keresztül foglalkozott a zsidókérdéssel. Az ürügy: „Több, mint négyezer zsidó

46. CsML, szegedi polgármesteri i. 4173/1944.

47. Uo. 4832/1944.

48. Uo. 4831/1944. A volt irodasegéd tiszt, miután „deportálásából visszaérkezett”, 1945. február 19-én kérte nyugdíjazásának hatályon kívül helyezését és szolgálatba való visszahelyezését. Kérvényét 1945. március 17-i határozattal teljesítették. A kényszernyugdíjazásokkal egy időben már 1944. április 3-án megérkezett az első kérvény a főispánhoz, melyben a „zsidótörvény kapcsán megüresedett irodasegéd tiszt állásra” kértek kinevezést. A polgármesteri hivatalban előjegyzésbe vették a kérvényezőt. (Uo. 10.643/1944.)

49. CsML, szegedi számvevőség i. 43/1944.

50. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 4. 3. o.

51. CsML, szegedi polgármesteri i. 6756/1944. A *Szegedi Új Nemzedék* 1944. április 30-án (7. o.) közölte a zsidó ügyvédek névsorát.

52. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 5. 4. o.

53. Uo. 1944. április 6. 4. o.

hordja a sárga csillagot Szegeden”.⁵⁴ Mint megtudjuk, nem azért varratták föl a sárga csillagot „az intézkedés bölcs elrendelői”, „hogy ez mutassa meg, ki a zsidó, hanem azért, hogy addig is, amíg a zsidókérdés nálunk és a többi európai országokban véglegesen rendeződik, a keresztény magyar társadalomtól való elkülönítésük erre a hihetőleg rövid időre is látható formában megnyilvánuljon”.

Az április 12-i belügyminisztériumi rendelet szerint aki nem viselte a megkülönböztető jelvényt, nyomban internálni kellett.⁵⁵ A *Szegedi Új Nemzedék* április 16-i tudósítása szerint a rendőrség megtartotta első „sárgacsillag-razziáját”, s azt a hat zsidót, akik figyelembe se vették a rendeletet, 2000–4000 pengő pénzbüntetésre ítélte. A továbbiakban azonban a „kijátszókat” internálni fogják.⁵⁶ Tény, hogy a szegedi rendőrség a belügyminisztériumi rendelet internálást előíró szövegéhez képest enyhébb büntetést alkalmazott, de a pénzbüntetés mértéke nem feltétlenül a hatóság jóindulatát jelzi.

A kalocsai főszolgabíró április 17-én arról értesülvén, hogy Uszód község zsidónak minősülő gyógyszerésze nem viseli a „sárga jelzést”, felkérte a kalocsai csendőrs-parancsnokságot, hogy „tegyen nyomozást az ügyben”.⁵⁷ A felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a gyógyszerész az első napokban valóban nem viselte a sárga csillagot, viszont ő maga jelentkezett a községhez, hogy mit tegyen, mert 1919-ben ellenforradalmi tevékenységet fejtett ki, ezért kivételezett. A községi jegyző és bíró „nem tudtak pontosan határozni, hogy viselnie kell-e a jelet vagy nem. Ezért úgy határoztak, hogy viselje a jelet, mert esetleg kellemetlensége származhatik belőle.”⁵⁸ Uszód község vezetői nem tévedtek. Öregcsertőről április 16-án hasonló feljelentés érkezett a kalocsai főszolgabíróhoz.⁵⁹ Dr. vitéz Egedy Kálmán a Monorról frissen áthelyezett főszolgabíró⁶⁰ – a gyanúsított azon vallomása ellenére, miszerint „a csillagot nem az előírt módon viseltem, mert az eső miatt kendővel takartam

54. Uo. 1944. április 13. 4. o.

55. CsML, szegedi polgármesteri i. 5630/1944.

56. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 16. 9. o.

57. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 2277/1944.

58. Uo.

59. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 2577/1944. Öregcsertő 1614 lakosából egyébként mindössze 6 fő minősült zsidónak.

60. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 2459/1944.

le a fejemet, s lehet, hogy a kendő lecsüngő része eltakarta a csillagot” – úgy határozott, hogy a 4 gyermekes anyát „rendőrhatósági őrizet alá” helyezi, valamint „jogerősen 1.000 P pénzbüntetésre” ítéli.⁶¹

A rendőrkapitányságok szigorú „sárgacsillag-razziáit” magyarázhatja, hogy a vidéki főkapitány április 15-én távmondatban elrendelte, hogy „azonnal tartsanak razziát”, majd április 20-án kiegészítette rendeletét: „Minden hatóság hetenként tegyen hozzá jelentést arról, hogy a zsidók megkülönböztetett jelzése viselésének ellenőrzése céljából mikor tartott razziát, a razzia eredményeként hány személy ellen indította meg a kihágási és az internálási eljárást”.⁶² Kiskunfélegyházán az egy-két naponként tartott fokozott ellenőrzés következtében négy főt internáltak május 26-ig. A razziák többsége azonban „eredménytelenül” végződött. Feltehetően ezért a vidéki főkapitány úgy rendelkezett, hogy az „ellenőrzéseket továbbra is meg kell tartani [...] azonban jelentést tenni nem kell”.⁶³

Szegeden Tóth Béla h. polgármester, amikor április 6-án Temesváry László aljegyzőtől úgy értesült, hogy szegedi lakosok tömegesen költöztek ki a város környéki tanyákra – úgy értelmezve, hogy az illetők csakis zsidók lehetnek –, azonnal megfogalmazta és a másnapi szegedi lapokban közzétette hirdetményét: „Az esetleges bombatámadásoktól sújtott károsultak elhelyezhetése érdekében elrendelem, hogy a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók városi belterületi lakásaikat nem hagyhatják el, akik pedig eddig külterületre tanyákra már kiköltöztek, három (3) napon belül visszaköltözni kötelesek!

Aki ezen rendelkezésem ellen vét, annak városi lakását a 100/1943. ME sz. rendelet alapján igénybeveszem és a m. kir. szegedi rendőrkapitányságnál internálásuk iránt előterjesztést fogok tenni.”⁶⁴ Jellemző a feszült közhangulatra, hogy a hirdetmény hatására minden tényleges, a valóságot fedő információ nélkül, a *Szegedi Új*

61. Lásd 57. jegyzet.

62. BKML-Kf. M. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kap. 1183/1944.

63. Uo. Kiskunfélegyházán a detektívek október 5-ig továbbfolytatták a razziákat. Mindössze egy alkalommal, július 21-én találtak két bujkáló családot (Budapestről és Makóról), akik nem viselték a sárga csillagot, ezért valamennyiüket a deportálás után elfogott zsidók számára létrehozott szegedi gyűjtőtáborba szállították.

64. CsML, szegedi polgármesteri i. 4808/1944., szegedi főispáni i. 332/1944.

Nemzedék a hirdetmény közlése mellett külön cikkben is foglalkozott a témával, felháborodva, hogy „máris újabb és feltűnően szembeötlő »zsidó sajátossággal« vagyunk kénytelenek szembeszállni. Arról van szó ugyanis, hogy a zsidók valósággal ellepték a szegedkörnyéki tanyákat: ide menekültek és ide mentették vagyonuknak nem is jelentéktelen részét és innen a szegedi tanyákról fütyülnek most a világra!”⁶⁵ Tóth Béla külön utasította a közigazgatási hatóságok vezetőit is, hogy írják össze az engedély nélkül kiköltözött zsidókat, valamint segítséget kért a rendőrség szegedi kapitányságától. A nyomozók és a rendőrtiszthelyettesek jelentései szerint azonban Csorvásra, Nagyszéksósra, Mórahalomra, Felső Átokházára, Domaszékre, Szeged-fehértóra, Zákányra, Csengelére, Szatymazra, Röszkére, Királyhalmára, Lengyelkapolnára nem költöztek zsidók. Temesváry aljegyző, Szeged város belterületi elsőfokú közigazgatási hatóságának vezetője is – aki a polgármesterhez intézett április 5-i levelével elindította a nyomozási akciót – azt jelentette, hogy közigazgatási hatósága területén, „illetve a tanyákon Röszkén és Szentmihálytelek kapitányságokban zsidók lakást nem béreltek és jelenleg sem laknak”.⁶⁶ Mindössze Szeged-Felsőközpont területén találtak egy problémás esetet, de ott is már folyamatban volt az engedélyezés, mivel az illető testvéréhez költözött Szeged-Balástyára.⁶⁷

A helyi közigazgatási hatóságokat a 167.089/1944. VII. b. számú rendeletében Bakó államtitkár április 6-án külön utasította, hogy azonnali hatállyal oszlassák fel a Magyar Cionista Szövetséget s a kötelékeibe tartozó összes fiókegyesületet, alakulatot és bármely néven működő cionista irányzatú szervezetet.⁶⁸ Tóth Béla szegedi h. polgármester nyilvántartása alapján megállapította, hogy a belügyminiszter 1940-es feloszlató rendelete alapján ez az intézkedés már megtörtént. Igaz ugyan, hogy 1943 decemberében újabb rendelet engedélyezte a Magyar Cionista Szövetség működését, de Szegeden senki nem jelezte az újbóli megalakulást. A h. polgármester mindenesetre utasította az I. fokú közigazgatási hatóságokat, hogy állapítsák meg, alakult-e ilyen szervezet.⁶⁹ A kiskunfélegyházi rendőrkapitányság vezetője már április 3-án azt jegyezte föl, hogy

65. Szegedi Új Nemzedék, 1944. április 7. 2. o.

66. CsML, szegedi polgármesteri i. 4808/1944.

67. Uo.

68. CsML, szegedi főispáni i. 361/1944.

69. Uo.

Lantay polgármestert „személyesen, szóbelileg” értesítette arról, hogy cionista szövetségnek helyi csoportja nincs.⁷⁰ Az országos rendeletet megelőző intézkedés Endre Lászlónak „köszönhető”, aki alispánként már március 21-én hasonló tartalmú utasítást adott ki.⁷¹

1944. április 16-án jelent meg a *Budapesti Közlönyben* az 1600/1944. ME számú kormányrendelet, mely kötelezett „az ország területén lakó minden zsidót”, hogy a „jelen rendelet hatálybalépésekor meglévő vagyonát az 1944. évi április hó 30. napjáig” bejelentse a lakóhelye szerint illetékes pénzügy-igazgatóságnál.⁷² E rendelet alapján be kellett jelenteni az ingatlanokat, az értékpapírokat, részvényeket, arany-, platinaötvözeteket, e nemesfémekből készített ékszereket, drágaköveket, s egyúttal ezen értékpapírokat és vagyontárgyakat valamely pénzintézetnél letétbe kellett helyezni. Bejelentési kötelezettség alá esett a kereskedelmi és ipari vállalatok nyersanyag- és árukészlete, üzleti és üzemi berendezése is.

Ez a kormányrendelet módosította Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter március 29-i 38.781/1944. számú rendeletét, amely utasítást adott, hogy „olyan esetben, amikor a zsidó üzletekben lévő árukészletek megőrzése bármely ok miatt nem lenne biztosítható, az említett üzletekben lévő árukészletek az üzlet lezárásával és lepecsételésével őrizendők meg.”⁷³ A h. polgármester április 8-án rendeletben utasította „az elsőfokú iparhatóságot, hogy a zsidó üzletekben lévő faárukészletet azonnal vegye zár alá”.⁷⁴ A faárukészletek zárolását az illetékes hatóságok április 11-ig el is végezték.⁷⁵ Április 19-én azonban Tóth Béla újabb határozat kiadására kényszerült, miután a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumból az 1600/1944. ME számú rendeletre hivatkozással távirati utasítást kapott: az előző távirat tárgyaltan, az 1600/1944. ME számú rendelet 10. § 3. bekezdése az irányadó. Tehát a határozat feloldotta a szoros zár alól a szegedi zsidó fakereskedő-cégek anyagkészletét, és „csak” bejelentésre kötelezte a cégeket.⁷⁶ Április 21-én az 50.500/1944. KKM számú rendelet a

70. BKML-Kf, m. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kap. i. 952/1944.

71. Uo.

72. *Vádirat* I. 170–181. o.

73. CsML, szegedi polgármesteri i. 4510/1944.

74. CsML, szegedi mérnöki hivatal i. 64/1944.

75. CsML, szegedi polgármesteri i. 4510/1944.

76. Uo.

zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételével mégis „visszamódosítást” tett szükségessé.⁷⁷

Amikor a szegedi pénzügy-igazgatóság április 24-én megkapta a zsidók vagyonának bejelentéséhez szükséges 2000+2000 db nyomtatványt, azonnal átküldte a polgármesterhez.⁷⁸ Dr. Mészáros Lajos pénzügy-igazgatóhelyettes külön megjegyezte, hogy a „bejelentési nyomtatványokat a fizetési nyomtatványokra megállapított módon kell kezelni”. Azaz az I. számú nyomtatvány ára 1 pengő, a II. számúé pedig 50 fillér.

Az 1600/1944. ME számú rendelet 3. §-a, mely az ingatlanbejelentési kötelezettségről szól, adhatta az alapot ahhoz az április 20-i utasításhoz, amely kötelezte a Szegedi Zsidók Központi Tanácsát, hogy április 23-ig írják össze Szeged város területén a zsidók és zsidóknak tekintendő személyek által bérelt, vagy bármely címen birtokban tartott lakásokat utcánként, illetve kerületenként.⁷⁹

A vagyonbejelentési rendelet egységes végrehajtására Buócz Béla április 30-án kiadta rendkívüli parancsát beosztottjai számára.⁸⁰ Az 1600/1944. ME számú rendelet 1. § 3. bekezdése kimondta, hogy nem kell bejelenteni 10 000 pengő értékhatárig a személyes használatra szolgáló lakásberendezési, ruházati és háztartási tárgyakat. A mentességi értékhatárt a bejelentésre kötelezett közös háztartásban élő minden egyes hozzátartozó után 3000 pengővel emelte. Buócz Béla rendkívüli parancsában – a ruházati és háztartási tárgyak felsorolásával – „tisztázta”, mi értendő személyes használatú tárgyon.⁸¹

77. Vádirat 1. 204–206. o.

78. CsML, szegedi polgármesteri i. 5396/1944.

79. OL, Mikrofilmtár I. sorozat 30. doboz, 72. cím, 23. pagina. – A mikrofilmtár *A szegedi gettóban megtalált iratok* címszó alatti dokumentumainak eredeti példánya, sajnos, nem található meg sem a szegedi zsidó hitközség irattárában, sem a Csongrád Megyei Levéltárban.

80. Uo. 22. pagina

81. A rendkívüli parancsban felsorolt tárgyak a következők: a) egyszerű hálószoba és ebédlő bútorok. „Mentesítettnek lehet tekinteni személyenként legfeljebb egy nagy és egy kis párnát, egy paplant és három rend áthuzatot.” „Az ebédlő felszereléséhez tartozik a családtagok számának megfelelő evőkészlet, de csak akkor mentes, ha nem ezüstből van a kanál, továbbá a kés és villa nyele. Továbbá a családtagok számának megfelelő számú egyszerű kis és nagy tányérok, ivópohár, tálak. A készlet azonban nem lehet márkás porcelán.” b) „Ruházati tárgyak alatt személyenként legfeljebb 2 rend használati ruhát, egy felöltőt és egy télikabátot, két kalapot és legfeljebb 6 váltás egyszerű fehérneműt lehet számításba venni.” c) „háztartási tárgyak alatt érteni kell elsősorban a konyha bútorzatát és felszerelését, azután takarítási és tisztálkodási eszközöket”.

A rendelet végrehajtásában alaposságot, kiméletlen szigorot követelt beosztottjaitól. Utasítást adott pl. arra: „Ha nők személyi motozására van szükség, ezeket elő kell állítani a kapitányságra, hogy itt a motozónő végezze a motozást [...] nemcsak a szándékos mulasztást, hanem a kényelemszeretetből, nemtörődömségből, rosszul értelmezett humanizmusból vagy félelemből eredő mulasztást is a legszigorúbban nyomban megtorlom.” A rendelet rendkívül szigorú hangvétele arra enged következtetni, hogy Buócz tarthatott attól, hogy beosztottjai esetleg enyhébb eljárást alkalmaznak a végrehajtás során, s ezzel eleve el kívánta riasztani őket az ilyen irányú „mulasztásoktól”. Sajnos a rendelkezésre álló anyagok hiányossága következtében nem állapítható meg, hogy félelme mennyire volt megalapozott, milyen mértékben hajtották végre az utasítást.

A kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter az 1600/1944. ME számú rendelet 10. § 4. bekezdésének felhatalmazása alapján rendelte el a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételét.⁸² A *Szegedi Új Nemzedék* április 26-i száma arról tájékoztatta az olvasót, hogy a „zsidó üzletek bezárásával kapcsolatban előállott új helyzet élénken foglalkoztatja a keresztény kereskedőtársadalmat”.⁸³ „Feltűnő nagy számmal jelentkeznek igénylők a bezárt zsidóboltok helyiségeire [...] Egyelőre természetesen szó sincs arról, hogy a bezárt üzleteket bárkinek is kiutalják...”⁸⁴ Így például hiába adta be április 24-én Zsótér Sándor és társa kérvényét.⁸⁵

A rendelet 3. §-a egyértelműen kimondta, hogy csak azon zsidó üzlet tartható nyitva továbbra is, amely honvédelmi vagy közellátási érdekből szükséges. Természetesen ezen üzletek élére „megbízható keresztény szakembert” kellett kirendelni.⁸⁶ A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara az egyik magkereskedő üzletének, közellátási érdekből, újbóli megnyitását javasolta. A magkereske-

82. Lásd 77. jegyzet.

83. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 26. 5. o.

84. Uo. 1944. április 27. 4. o.

85. CsML, szegedi polgármesteri i. 6063/1944.

86. Az 50.500/1944. KKM sz. rendelet egységes végrehajtása érdekében a helyi közigazgatási vezetők külön tájékoztatót kaptak először táviratban, majd sokszorosított másolatban. CsML, szegedi polgármesteri i. 6161/1944.

dést Tóth Béla h. polgármester kinyitatta, s egyben keresztény vállalatvezetőt rendelt ki élére.⁸⁷

Az 50.500/1944. KKM számú rendelet április 21-én jelent meg a *Budapesti Közlöny*ben. Jánoshalmán, a főszolgabíró utasítására azonnal, azaz április 22-én lezárták a község 26 zsidó üzletét.⁸⁸ Szegeden április 26-án már 257 zár alá vett zsidó kereskedő üzletéről készült kimutatás.⁸⁹ Április 29-én pedig a *Szegedi Friss Újság* és a *Szegedi Új Nemzedék* arról számolt be, hogy 260 zsidó üzletet zártak be Szegeden.⁹⁰ A KKM utasítására és a szegedi pénzügy-igazgatóság többszöri kérésére⁹¹ a polgármesteri hivatalból megküldték a pénzügy-igazgatóságnak a szegedi zsidó üzletek árukészleteinek bejelentéseit.⁹²

A Nyilaskeresztes Párt Szegedi Szervezete április 27-én előző napi értekezletükre hivatkozva, beadvánnyal fordult Szeged város polgármesteréhez, amelyben hét pontba foglalták, hogy „a zsidóság társadalmi közéletével kapcsolatban” milyen „hatósági intézkedések sürgős megtétele” szükséges.⁹³ A levelet véleménynyilvánítás végett azonnal átküldték a rendőrkapitányságra. Buócz Béla május 9-i válasza azt jelzi, hogy a rendőri és közigazgatási szerveknek nem

87. CsML, szegedi polgármesteri i. 5979/1944. A zsidónak minősített magkeskedő 1945. február 10-i kérelmére Szeged új polgármestere a kirendelt vállalatvezetőt felmentette megbízatása alól azzal, „hogy e határozat kézhezvételétől számított 48 órán belül köteles a vezetése alatt álló üzletet az átvételi leltár alapján a tulajdonosnak átadni s vele az üzlet vezetéséről elszámolni”.

88. BKML, Jánoshalma községi i. 4100/1944.

89. CsML, szegedi mérnöki hiv. i. 2357/1944.

90. *Szegedi Friss Újság*, 1944. április 29. 3. o., *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 29. 2. o.

91. CsML, szegedi polgármesteri i. 6161/1944., 6653/1944.

92. Uo. 6161/1944.

93. Uo. 5948/1944. A hét pont a következő: „1. A sárgacsillaggal megjelölt zsidók és azok hat éven aluli gyermekei sem a zárt, sem a szabadfürdőket nem látogathatják. 2. A zsidók 18 órától kezdve másnap 8 óráig utcán, nyilvános helyeken nem jelenhetnek meg. 3. A zsidók nappal a sétára kijelölt tereken és utcákon még átmenetileg sem tartózkodhatnak, egyéb utcákon és tereken minden álldogálás és sétálás nélkül sietve haladhatnak munkájuk után. 4. A városi hivatalokban ügyeiket csupán hivatalos szervük vagy a rabbi hivatal útján kijelölt megbízottjuk útján láthatják el. 5. Utasíttassék a város tisztviselő kara és egyéb személyzete, hogy a hivatalos ügyben tárgyaló zsidó felekkel szemben kerüljenek mindennemű bizalmasabb, magyar szempontból lealázó érintkezési módot, mint pl. kézfogás stb. 6. Zsidók személyi vagy hivatalos ügyeikben a városi hivatalokban keresztény alkalmazottjuk vagy egyéb megbízottjuk útján magukat nem helyettesíthetik. 7. Zsidók szórakozó helyeket keresztényekkel egyidejűleg nem látogathatnak.”

volt szükségük tanácsokra a zsidókat korlátozó intézkedések megtételéhez.⁹⁴ A zsidókat a nyilvános fürdők látogatásától a 444/1944. BM számú rendelet május 2-án eltiltotta,⁹⁵ így a rendőrfőkapitány-helyettes „közegészségügyi szempontból” szükségesnek látta, „hogy egy meghatározott napon a megjelölt időben keresztényektől elkülönítve nyilvános fürdőben fürdőhessenek”. Egyébként a belügyminiszteri rendeletet megelőzve, már április 28-án hivatalosan közölték a *Szegedi Új Nemzedék*ben, hogy a gőzfürdőben zsidókat nem szolgálnak ki.⁹⁶ A rendelet megjelenését követően a városi üzemi bizottság május 8-i ülésén vitéz Irányi László üzemvezető bejelentette, hogy a zsidókat kitiltotta a fürdőből.⁹⁷ Egyben kérte a város hatóságát, hogy bár a „rendelet módot ad arra, hogy a kitiltott zsidók részére a fürdőtulajdonos fürdés céljából megfelelő napot és időpontot állapíthat meg”, „ezt ne engedje meg, mert az üzemet elősdiékkal árasztthatják el és ennek folytán ragályt terjeszthetnek”. A tiszti főorvos június 6-án, amikor már állt a gettó, helyeselve a kitiltó határozatot, azt a megoldást javasolta, hogy a „zárt területen belül” külön „zuhanyozófürdőket” állítsanak fel.⁹⁸ Itt jegyezzük meg, hogy miközben tömegesen érkeztek az alispánokhoz, polgármesterekhez a zsidó vonatkozású rendeletek, többségük azon volt, hogy azok utasításait minél pontosabban és gyorsabban végrehajtsák, még akkor is, ha pl. olyan irreális helyzet állt elő, hogy már nincs is kit kitiltani a fürdőből. Dobay Andor Csongrád vármegye alispánja május 5-én adta ki utasítását a járási főszolgabíráknak és a megyei városok polgármestereinek a zsidóknak fürdőkből való eltiltásáról.⁹⁹ A Mindszenti főszolgabíró május 11-én válaszolt, hogy hatósága területén nincs ugyan nyilvános fürdő, de nem javasolja azt sem, hogy nyáron a Tiszára, a kijelölt strandfürdőre jár hassanak a zsidók.¹⁰⁰ Egyébként a járás területén a zsidók létszáma összesen 159 fő volt.

94. Uo.

95. *Vádirat* I. 285–286. o.

96. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 28. 5. o.

97. CsML, szegedi polgármesteri i. 9240/1944.

98. Uo. Az irat hátlapján június 24-i keltezésű feljegyzés olvasható: „Időközben a zsidó kérdés elintézését nyert, tudomásul szolgál, irattárba tenni rendelem.” Ez annyit jelent, hogy a zsidók már a téglagyári gyűjtőtáborban vannak, s másnaptól kezdve elszállíttatnak.

99. CsML – Szentés, Mindszenti járás főszolgabírájának i. 1160/1944.

100. Uo.

Szentesen a május 13-án felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a Sportuszoda vezetősége a zsidók teljes eltiltását kérte, a városi melegfürdő és uszoda bérlője hetenként egyszer hajlandó volt engedélyezni a zsidóknak a „tusalatti melegfürdőt”.¹⁰¹ Május 31-én Berend József főrabbinak, a zsidó tanács elnökének kérésére a bérlő abba is beleegyezett, hogy „ha a gettóban lakó zsidóság legalább 150 személy fürdését tudja biztosítani, akkor a hét valamelyik napján péntek és vasárnap kivételével gőzfürdőt, tusalatti melegfürdőt és közös meleg medence fürdőt tud részükre biztosítani”. Kanász-Nagy Sándor polgármester június 14-én hozta meg a végleges döntést, miszerint szerdánként használhatják a fenti feltételeknek megfelelően a zsidók a gőzfürdőt.¹⁰² Hozta ezt a döntést abban a biztos tudatban, hogy két nap múlva a szentesi gettó 398 „lakóját” a szegedi gyűjtőtáborba fogják szállítani, majd onnan deportálni.

Szegeden Buócz dr. május 8-i rendelete szerint a zsidók lakásait este 7 órától reggel 7 óráig el nem hagyhatják, bevásárlásaikat mind a nyílt árusítási üzletekben, mind a különböző piacokon délelőtt 10–11 óra közötti időben végezhetik”.¹⁰³ Ez a rendelet Buócz ügybuzgalmának újabb bizonyítéka. A vonatkozó kormányrendelet, mely egyébként két órát engedélyezett, egy hónappal később jelent meg a hivatalos lapban.¹⁰⁴ A szegedi rendőrkapitányság vezetője úgy vélte, el lehet rendelni a városi hivatalokban, hogy a zsidók csak a zsidó tanácson keresztül képviseltesék magukat. Mint ahogy ő már április 28-án felhívta a város zsidó lakosait, hogy csak a zsidó tanács megbízottjainak ad felvilágosítást a zsidórendeletekkel kapcsolatban.¹⁰⁵ Tóth Béla megfogadta a tanácsot, s a *Szegedi Új Nemzedék*ben május 27-én közzétette határozatát: „Mától kezdve tilos a zsidóknak a városházára

101. CsML – Szentes, szentesi polgármesteri i. 1581/1944.

102. Uo.

103. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 9. 3. o.

104. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 4. 2. o. 125. szám. A m. kir. minisztérium 1990/1944. ME sz. r. a zsidók bevásárlásainak a nap meghatározott szakára korlátozása tárgyában. A makói polgármester hasonló értelmű határozata – talán a szegedi példán fölbuzdulva – május 25-én jelent meg a helyi lapban. Lásd III/4. fej. 104. o.

105. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. április 29. 3. o., *Szegedi Friss Újság*, 1944. április 29. 2. o. A zsidó tanács megalakításáról lásd III/5. fej.

belépni!”, csak a zsidó tanács „hivatott és jogosult a hivatalokban eljárni és a tisztviselőkkel érintkezni”.¹⁰⁶

A m. kir. rendőrség szegedi kapitányságának vezetője nemcsak fenyegetőzött az internálással. 1944. március 31-én az 5999/1944. VII. res. BM számú rendeletben azt az utasítást kapta, hogy az összes igazoltan kommunista gyanús, továbbá a szélsőbaloldali mozgalmak vezető tagjait, illetve az állambiztonsági és közbiztonsági szempontból veszélyes baloldali személyeket vegye őrizetbe.¹⁰⁷ E rendelet alapján 1944 áprilisában a szegedi rendőrkapitányság 170 főt tartóztatott le, és néhány napon belül részben a budapesti főkapitányság fogház- és toloncügöystályaának, részben a bácstopolyai internálótábornak adott át.¹⁰⁸ A megbízhatatlanság egyik kritériuma – bár a rendelet szövegében ilyen utalás nem található – a vallás lehetett, ugyanis a 170 főből 124 személy, több mint 70% neve mellett szerepelt, hogy izraelita vallású. Így zárták a városháza pincéjébe, majd szállították a bácstopolyai internálótáborba pl. Fenyő Mátyás fűszer- és terményke-reskedőt, aki az egyik legvagyonosabb és legtekintélyesebb szegedi kereskedő és több évig törvényhatósági bizottsági tag is volt. Fenyő visszaemlékezése és a korabeli iratok tanúsága szerint április 17-én két detektív érkezett az üzletbe azzal a paranccsal, hogy tartóztassák le az egyik Fenyőt, mindegy, hogy melyiket.¹⁰⁹ A letartóztatottak többsége szegedi kereskedő, ügyvéd, újságíró, kisiparos volt.¹¹⁰

A kalocsai járásban – Endre László ügybuzgalmának köszönhetően – a BM rendeletet megelőzve a községi eljárók már március 20-án azt a telefonutasítást illetve március 22-én alispáni rendeletet kapták, hogy a „megbízhatatlan zsidók és kommunistagyanús elemeket internálják”.¹¹¹ A foktői főjegyző március 26-i jelentése-

106. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 27. 5. o.

107. OL, K 149 – BM res. – 1943–1944. 287. csomó

108. CsML, szegedi főispáni i. 79/1944.

109. Fenyő Mátyás: *A deportálások kezdete és vége*. Kézirat. Megtalálható a Móra Ferenc Múzeum Történeti Gyűjteményében. A kézirat 1963 elején készült. Fenyő munkásságáról részletesen lásd Zombori István: *Egy szegedi polgár kulturális élete*. In: *A szegedi...* 145–155. o. Fenyő visszaemlékezésében Buóczra vonatkozóan az alábbi megjegyzést teszi: „Feleségem elment dr. Buócz volt főkapitányhoz, aki Újszegeden szomszédom volt és nem egyszer igénybe vette szívességem. Nem volt hajlandó még csak fogadni sem a feleségemet”.

110. Lásd 108. jegyzet.

111. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 1798/1944. Lásd még 27. jegyzet.

ben felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy fentiekkel szemben „Főszolgabíró Úr a járási tiszti értekezleten és az 1798/1944. számú rendeletével akként intézkedett, hogy az összes zsidók és kommunistagyanús egyének összeírandók”.¹¹² Az összehangolatlan utasítások következtében egyes községek előljárói „a zsidók internálására vonatkozó javaslatot” terjesztették be (pl. Dusnok), a sükösdői főjegyző a „16 éven felüli zsidó egyénekről” készített kimutatást, Bátyán az „őskeresztény” házastársak is listára kerültek. Az iratokból nem derül ki, csak feltételezhetjük, hogy a rendőr- és csendőrhatóságok véleménye alapján történtek meg az „internálások illetve rendőrhatósági felügyelet alá helyezések” április 25-ig.¹¹³

S mindezen rendelet, valamint végrehajtásuk „csak” bevezető volt, előkészítése a zsidókérdés radikális megoldásának. „Ezt a mesteri rendezést, ezt a művészi fokozni tudást [...] először elvenni a pénzt, az ékszer, de száz pengőt és a karikagyűrűt meghagyni, abban a nyugodt tudatban, hogy lesz még idő elszedni azt is; kizárni az embert a kamarából, az ipartestületből, kirúgni az állásából, de egyelőre meghagyni a lakásában, elvégre ott sem maradhat már sokáig; bezáratni a zsidó üzleteket, de elrendelni, hogy a kereskedők még két héten át félig leeresztett redőny mellett kötelesek a keresztény vevőközönség rendelkezésére állni: felhómalýban állni a saját boltjukban; takaréklángon tartani a reményt; elkobozni a kerékpárt, a rádiót, de előírni, hogy csakis kifogástalan állapotban veszik át, tehát még izguljunk is, beszolgáltatathatjuk-e egyáltalán: megfosztani minket az élelmiszerjegyeinktől, azzal az ígérettel, hogy másikat nyomtatnak, és...”¹¹⁴ Ember Mária tömören így fogalmazta meg a rendeletekhez való fokozatos hozzászoktatást, ezzel bénítva az ellenállást, s az utolsó percig főnntartva a reményt.

112. Uo.

113. Uo.

114. Ember Mária: *Hajtűkanyar*, Bp., 1977. Szépirodalmi K. 2. kiadás 130. o.

III

GETTÓKBA TÖMÖRÍTÉS
AZ V. (SZEVEDI)
CSENDŐRKERÜLETBEN

A „végső megoldás” végrehajtása két vonalon haladt. Egyrészt 1944. március 29-től elkezdtek „gyártani” országos és helyi szinten a már részben felsorolt rendeletek özönét, melyekkel a zsidókat megfosztották vagyonuktól, legegységibb jogaitól és életfeltételeiktől. De mindez még nem jelentett gettósítást és elszállítását. Ugyanakkor azonban a *Budapesti Közlönyben* közzétettek két olyan rendeletet is, melyek végrehajtása a zsidó lakosság elkülönítését, elszigetelését célozta s egyben alapot teremtettek az 1944. április 7-i 6163/1944. BM VII. res. számú rendelet gyors megvalósításához: a zsidók kijelölt gyűjtőtáborokba szállításához.¹ Az egyik az előző fejezetben már tárgyalt, a sárga csillag kötelező viseléséről szóló április 5-én életbe lépett rendelet volt, a másik pedig április 7-től tiltotta meg a zsidók utazását a különböző járműveken.²

1944. április 7-én délelőtt Bakó László elnökletével a Belügyminisztérium kis tanácsstermében Endre László (ekkor még hivatalosan – de jure Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja), két német SS-tiszt, valamint csendőr- és rendőrtisztek értekezletet tartottak a zsidókérdés megoldása ügyében.³ Az értekezlet résztvevői, majd rövid időn belül valamennyi alispán és polgármester, valamennyi csendőrkerületi parancsnok, a csendőrnyszervező alosztályok parancsnokai, a budapesti és vidéki rendőrkapitányságok megkapták a Bakó kézjeggyel ellátott 6163/1944. BM VII. res. rendeletet, amely „szigorúan bizalmasan” közölte: „A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a

1. *Vádirat* 1. 124–127. o.

2. Uo. 127–129. o. A rendelet végrehajtásáról lásd még III/5. fejezet. Endre László Pest vármegye alispánjaként kiadott hasonló tartalmú rendeletét lásd II. fejezet. 42. o.

3. Uo. 123–124. o.

zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést”.

A „zsidók összeszedése” a területileg illetékes rendőrség és csendőrség feladata volt. Szükség esetén a csendőrségnek karhatalmi segítséget kellett nyújtania a városokban a rendőrség számára.

Továbbá: „Az elszállítás fogolyként vonaton, szükség esetén városi, illetve községi előjáróságok által kirendelt előfogatokon történjék. Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi ételmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműek, takarók, matracok súlya is bennefoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem”.

Az összeszedési sorrend a következő: kassai (VIII.), marosvásárhelyi (X.), kolozsvári (IX.), miskolci (VII.), debreceni (VI.), szegedi (V.), pécsi (IV.), szombathelyi (III.), székesfehérvári (II.) és budapesti (I.) csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatóságok felügyelete, legvégül Budapest székesfőváros.⁴

Mindazonáltal ez a rendelet sem mondta ki, hogy a *zsidókat deportálni* fogják *az országból*, bár kétségtelen, hogy egyes mondatait így is lehetett értelmezni. Valójában *ilyen szövegű rendeletet írásban nem adtak ki*. Ezért volt szükség az elkövetkező hetekben táviratilag vagy telefonon összehívott értekezletekre, ahol Bakó László, Endre László és nem utolsósorban Ferenczy László csendőr alezredes, a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél, részletesen tájékoztatta a helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetőit a deportálás módjáról, menetéről, a rájuk váró feladatokról.

Az április 7-i értekezleten Bakó a fenti rendelet értelmében közölte a megjelentekkel: „a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve”.⁵

Veesenmayer április 23-án már azt jelentette a birodalmi külügyminisztériumnak, hogy „a Kárpát-térségben április 16-án megkezdődtek a gettózási munkák [...] Jövő hét végéig az akció előre láthatóan lezárul [...] Hozzákapcsolódva hasonló munka tervbe

4. A sorrenden később annyit változtattak, hogy a miskolci csendőrkerület területével összekapcsolták a székesfehérvárit, és a budapesti zsidóság deportálására már nem került sor.

5. Lásd 3. jegyzet.

véve és már előkészületben van Erdélyben és más Romániával határos megyékben [...] Azután kerül sor a Szerbiával és Horvátországgal határos megyékre”.⁶

1 A DÉLVIDÉK KIÜRÍTÉSE

Ez utóbbi akció, a déli határsáv kiürítése ügyében táviratilag a Belügyminisztériumba rendelték április 19-re a szegedi, a pécsi és a szombathelyi csendőrkerületek parancsnokait, a nyomozó alosztályparancsnokokat és a rendőrség vezetőit.⁷ Így Szegedről Liptay László csendőr ezredes, az V. csendőrkerület parancsnoka, Finta Imre csendőr százados, az V. csendőrkerület nyomozó alosztályának vezetője és Buócz Béla rendőr főkapitány-helyettes jelent meg az értekezleten, amelyen ismét Bakó László elnökölt. A megbeszélésen közölték, hogy az alispánokat is meg kellett volna hívni, de valamilyen tévedés folytán ez elmaradt. Bakó tájékoztatta a megjelenteket, hogy az ország északi és északkeleti részeiben folyamatban van a gettósítás, és német kívánságra, katonai okokból a jugoszláv határ mentén is ki kell telepíteni a zsidókat egy sávból. Az értekezletre késve érkező Ferenczy László csendőr alezredes kárpátaljai tapasztalatairól tartott tájékoztatót, különös tekintettel a zsidók értéktárgy-rejtegetéseire. Hajnácskő vallomása szerint „Ferenczy hangsúlyozta, hogy a nők átkutatásához szakképzett bábák, vagy zöldkeresztes nővérek veendőik igénybe”.⁸ Természetesen az értekezleten csak az alapelveket rögzítették, s az intézkedések konkrét végrehajtása a helyi viszonyokat ismerő helyi hatóságokra maradt. Munkájukat tovább segitendő, az értekezlet után az érdekelt helyi vezetők írásos *Tájékoztatót* kaptak a 6163/1944. BM VII. res. számú rendelethez.⁹ E szerint a „kiürítés egyelőre a

6. *Wilhelmstrasse*, 836. o. Lásd még IV. fej. 130–131. o.

7. BMTI V-79.802, Endre – Bakó – Jaross perben Hajnácskő László csendőr ezredes a pécsi csendőrkerület parancsnokának a népügyészségen 1945. december 15-én tett tanúvallomása.

8. Uo. Buócz Béla nyilván e tájékoztatáson felbuzdulva adta ki április 30-i rendkívüli parancsát az 1600/1944. ME sz. r. kapcsán. Lásd II. fej. 52. o.

9. A *Tájékoztató* megtalálható: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Baja város polgármesterének i. 29/1944. res. Teljes terjedelemben közli: *EBJ*, 488–490. o.

Bácskának a Ferenc csatornáig terjedő alsó területére és a Tisza mentére szorítkozik egészen fel Martonosig. Ebbe a területbe beleesnek Újvidék, Zombor, Zenta és Magyarkanizsa városai”.¹⁰ A renDELETEZ képest ebben a Tájékoztatóban már valóban olyan információk szerepeltek, amelyek nem hagyhattak kétséget a „tisztogatási művelet” valódi célját illetően: „A kitelepített zsidókat egyelőre (kiemelés tőlem – M. J.) Szabadkán, Baján és Szegeden kell elhelyezni [...] Ezen a három helyen a kitelepített zsidók elhelyezéséről ideiglenesen gondoskodni kell üres raktárak, elhagyott gyártelepek, téglagyárak, zsidó épületek, imaházak stb. igénybevételével. Ezen felül ki kell alakítani ezekben a városokban a gettókat”. A végrehajtandó intézkedések olyan sora következett, melyek mind arra engedtek következtetni, hogy az elszállított zsidók bizonyosan nem fognak visszatérni otthonukba: „A zsidók lakásait az értekezleten elhangzottak szerint át kell adni olyan tiszteknek, köz- és magántisztviselőknek, valamint munkásoknak, akik megfelelő egészséges lakással nem rendelkeznek. [...] Elvül szolgáljon, hogy minden zsidóvagyon az állam tulajdonába megy át, nemzeti vagyont képez, tehát biztosítani kell, hogy az ebből a célból megmenthető legyen. [...] Különös gondot kell fordítani arra, hogy a készpénzt és értéktárgyakat, ékszereket a zsidók el ne rejtsek. Ezért szigorú személyi motozást kell tartani nemcsak akkor, amikor a lakásokról őket összeszedik, hanem akkor is, amikor az ideiglenes gyűjtőhelyekről őket elszállítják”.

A határvárosok zsidótlanítását – folytatta a *Tájékoztató* – „április hó 26-án reggel 5 órakor kell megkezdeni és folytatólagosan, lehetőleg 4–5 nap alatt befejezni”.

Rövid volt a határidő, így Buócz Béla az értekezletről hazaérkezve azonnal intézkedett. Szóbeli rendelkezésére április 20-án Pap Róbert, a Szegedi Zsidók Központi Tanácsának elnöke jelentést tett, hogy pontosan hány és mekkora alapterületű helyiség tartozik a Szegedi Izraelita Hitközséghez, beleértve az Ortodox Imaházat, a zsidó menházat, irodahelyiségeket, valamint a régi zsinagóga épületét is.¹¹ A következő napokban – szintén Buócz Béla szóbeli

10. *Szegedi Friss Újság*, 1944. április 30. 2. o.: *Minden szabadkai zsidónak el kell hagynia május 3-áig a lakását* című cikkében – a *Tájékoztató* szövegével egybehangzóan – beszámolt arról az „értésüléséről”, hogy „Bács megye középső részéről, így Újvidékről is Szabadkára, a Tisza-vonatról Szegedre, a Duna-vonatról pedig Bajára költöztetik át a délvidéki zsidókat”.

11. OL Mf, I. s. 30. d. 72. c. 30. p.

utasítására – a zsidó tanács elnökéhez intézett jelentés szerint „gőzerővel folyt” ezen helyiségekből a kiköltöztetés.¹² „A régi templom kiürítése igen nehéz probléma”-t jelentett, mivel „a keményfából készült hosszú padokat 10 ember alig tudta kivinni az udvarra. [...] Az emeleti karzatról a padok csak az ablakon való leeresztéssel bocsáthatók le, csak szétfűrészeléssel”. De április 26-ra, a délvidéki akció első napjára, az „átadandó helyiségek”-ből a Szegedi Izraelita Hitközség díszterme, ennek előszobája, a Chevra Kadisa (temetkezési ügyekkel foglalkozó szentegylet) helyisége, az iskolaépület, a kistemplom s a volt cserkészotthon átadásra készen álltak.¹³ Április 27-én Pap Róbert már azt a „Bizalmas. Eltérpendő!” értesítést kapta, hogy a „főkapitányhelyettes úr rendelkezésének megfelelő helyiségek kiürítésre készen vannak. [...] Ma kora reggel a magyarkanizsaiak érkeztek meg. [...] A megérkezettek a csupasz földön fekszenek”.¹⁴

A következő napokban újabb „transzportok”-at kellett elszállásolni.¹⁵ Hamvas Endre csanádi püspök mély megrendüléssel számolt be május 11-én Serédi hercegprímásnak a helyi hatóságok gyors akciójának „eredményéről”: „Fájdalmas benyomást tettek a Zentáról, Magyarkanizsáról és Zomborról ide terelt zsidók, kb. 2000-en, kiknek egy kis batyúval kellett elhagyniuk nagy gyorsasággal otthonukat. Az itteni hatóságok nem tudták, hogy hamarjában hová helyezték el őket, és egyelőre a zsinagógában, zsidó iskolában és egy szalámigyár sertésólaiban juttatták őket fedél alá. (Az ólak már több hónapja üresek voltak.) Egy-egy iskolateremben 80 személy is szorong, férfiak, nők, gyermekek és aggok vegyesen”.¹⁶

Endre László – mint azt a népbíróági vallomásából megtudhatjuk – hivatalos körútja során május 1-jén néhány órát Szegeden töltött: „meglátogattam a Szegeden és a Szabadkán lévő táborokat és mindjárt megbeszélést folytattam Buócz főkapitányhelyetttel. Abba az irányba mentem hazafelé, útba ejtettem Szegedet és kértem Buóczot, mutassa meg nekem az ott tervbe vett táborokat, az úgynevezett sertésszállásokat. Megállapítottam, hogy a zsidókat

12. Uo. 42. p.

13. Uo. 25. p.

14. Uo. 39. p.

15. Uo. 20. p.

16. Esztergomi Primási Levéltár (továbbiakban: EPL), Serédi Jusztinián i. 3743/1944.

semmi körülmények között sem lehet ott elhelyezni, utasítottam a rendőrfőkapitányt arra, hogy keressenek más, egészségesebb elhelyezési lehetőséget, így történt az, hogy Szegeden, a Pallavicini-uradalomba gyűjtötték össze a zsidókat”.¹⁷

Hamvas püspök fent idézett május 11-i levele Endre szavait megerősíteni látszik: „A sertésólakból való átköltöztetés most van folyamatban. Endre László államtitkár mindjárt az első napokban megtekintette az ide hozott zsidókat és értesülésem szerint a helyzetüket maga is tarthatatlannak mondta”.¹⁸

Ugyanakkor Endre ezen állításának némileg ellentmond a Pap Róberthez intézett április 29-i – tehát az államtitkár látogatása előtti – jelentés: „A latrina kérdése tárgytalanná vált, miután az áthurcolkodás a tulajdonképpeni rendeltetési helyre holnap reggel megkezdődik”.¹⁹ Sajnos a jelentéstevő nem részletezi az átköltözés okát. Mindenesetre ez a dokumentum azt jelzi, hogy a zsidók átköltöztetését a sertésólakból már Endre szegedi látogatása előtt megkezdték. Endre László tehát vagy rosszul emlékezett, vagy magának akart tulajdonítani egy viszonylag emberséges intézkedést, amelyet egyébként valószínűleg jóváhagyott, hiszen meg is tilthatta, le is állíthatta volna az átköltöztést.

A *Szegedi Új Nemzedék* május 3-i száma szerint a legsürgetőbb feladat a Délvidékről kitelepítettek „állandó jellegű elhelyezése”.²⁰ Ugyanis a számukra kiutalt „helyek nem elegendőek”. „Ezeket a város távolabb eső részére költöztetik”.

A *Makói Újság* május 5-én felháborodottan számolt be arról, hogy a „makói zsidók élelmiszert gyűjtöttek” „a Szegeden gettóba zárt zsidók megsegítésére”.²¹ „A rendőrségre érkezett feljelentésre” az „élelmiszert lefoglalták, az »adakozó« zsidók ellen pedig kihágási eljárást indítottak.

Buócz Béla kimutatása szerint 736 családot internáltak a szegedi kapitányságnál: 601 férfit, 1081 nőt, 584 gyermeket, összesen 2266 főt. E május 10-i jelentés pontosan részletezte azt is, hogy a Délvidékről áttelepítetteket hol helyezték el: a zsidó iskolában 795, a zsinagógában 430, a hitközségi székházban 160 és az akoltelepen

17. EBJ, 48. o.

18. Lásd 16. jegyzet.

19. Lásd 14. jegyzet.

20. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 3. 3. o.

21. *Makói Újság*, 1944. május 5. 2. o.

881 főt.²² Tehát a szegedi rendőrkapitányságon nem tekintették sürgős feladatnak az akoltelepekről való átköltöztetést, még ha erre esetleg utasítást adott is Endre László május 1-i látogatásakor. Buócz számára nyilván nem volt kétséges, hogy ezek a családok úgyis csak rövid időt töltenek Szegeden, hiszen az április 19-i *Tájékoztató* egyértelműen kimondta, hogy a kitelepítettek elhelyezéséről csak „ideiglenesen” kell gondoskodni.²³ Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget, hogy még Endre is valóban tarthatatlannak találta az akoltelepen tapasztalt körülményeket, s Buóczék utasítására május 10-e körül megkezdték az átköltöztetést, mint erre Hamvas püspök utal.²⁴

A délvidéki akció során fölmerült költözködési problémákkal a rendőrség mellett Tóth Béla h. polgármester is foglalkozott. „A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágódunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja. Sok a dolgunk, hiszen a szegedieken kívül a délvidéki zsidók ügyével is nekünk kell foglalkoznunk” – nyilatkozta egy újságírónak.²⁵

Hamvas Endre – amint azt a Serédihez intézett levelében is jelezte²⁶ – kérelemmel fordult Buócz Bélához, melyben felhívta a főkapitány helyettes figyelmét „ama szomorú körülményre, hogy a Délvidékről Szegedre toloncolt megkeresztelt zsidók között igen sok katolikus van, [...] akik a vallásbeli kötelezettségeiknek ebben a környezetben nem tehetnek eleget”.²⁷ Kérte, hogy a konvertitákat különítsék el a zsidóktól, valamint, „hogy vásár- és ünnepnapon számukra a szent mise és prédikáció hallgatása biztosíttassék”. A csanádi püspök levelét másolatban megküldte a főispánnak is, akitől a szegedi rendőrkapitányság május 19-i jelentése alapján május 22-én azt a választ kapta, hogy „a Szegeden létesített délvidéki zsidótáborban lévő 63 zsidószármazású keresztény [...]

22. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.

23. Lásd 9. jegyzet.

24. Endre László április 24 – május 1. közötti szemleútja során végigjárta Kassa, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Kolozsvár, Ungvár, Munkács, Szabadka, Szeged tervezett, illetve már létező gyűjtőtáborait. Az iszonyatos állapotok ellenére, mindenhol elégedett volt a körülményekkel, kivéve Szegedet. Népbíróági perében legalábbis csak ezt az esetet említi, holott a per során nyilvánvalóan mindent elmondott saját védelmében, amit csak lehetett. *EBJ*, 48. o.

25. *(Vásárhelyi) Népszerűség*, 1944. május 13. 5. o.

26. Lásd 16. jegyzet.

27. CsML, szegedi főispáni i. 456/1944.

május 14-én, vasárnap szentmisén résztvettek a Jezsuiták kongregációs termében. A többiektől való elkülönítést a szegedi rendőrség végrehajtani már nem tudta, mert közben az egész tábor Bajára lett áttelepítve”.²⁸

A bajai polgármester, Bernhart Sándor a szegedi közigazgatási és közbiztonsági vezetőkhöz hasonlóan megkapta a 6163/1944. BM VII. res számú rendeletet és az ehhez kapcsolódó *Tájékoztatót*.²⁹ Április 24-én az „internálótáborok” – két magtárhelyiség és két iskola – már készen álltak a délvidékiek „fogadására”.³⁰ Április 27-én érkezett az első „transzport”, 309 fő Zomborból. ³¹ Másnap azonban Zalasdy csendőr alezredes, zombori csendőr szárnyparancsnok 80 főt átszállított a topolyai internálótáborba. Ugyanakkor „a reggeli vonattal csendőrségi kísérettel Palánkáról egy 281 főnyi transzport, míg Zomborból rendőr kísérettel 262 főnyi zsidó transzport kísértetett” a bajai táborba.³² Április 29-én 916, április 30-án 971 fő volt a tábor létszáma.³³ Május 17-én a „bajai ideiglenes zsidó kiürítési táborral kapcsolatosan” a bajai rendőrkapitányság vezetője a korábbiaknál jóval nagyobb létszámváltozásról számolt be: „a tábor mai összlétszáma 5154 [fő]”.³⁴ E hirtelen változás abból adódik, hogy újabb telefonrendeletek alapján Szabadka és Szeged kiürítési táborait is ide helyezték át.³⁵ „Május 17-én a szabadkai rendőrkapitányságtól 1749, s ugyanaznap a szegedi rendőrkapitányságtól 2260 zsidó szállított be.” – jelentette a bajai rendőrkapitány a polgármesternek.³⁶

Az újvidéki polgármester, Nagy Miklós május 16-án táviratban értesítette bajai kollégáját, hogy a korábban Szabadkára szállított „újvidéki zsidókból itt visszamaradt 35 súlyos, nagyrészt magával tehetetlen beteget holnap Bajára szállítjuk”.³⁷ Kérdés, hogy a távirati stílusnak tulajdonítható-e, hogy a hivatalos indoklás szerint „katonai okokból” kitelepítendő beteg zsidókról a polgár-

28. Uo.

29. Lásd 9. jegyzet.

30. Uo.

31. BKML, bajai polgármesteri i. 34/1944 res.

32. Uo. 36/1944 res.

33. Uo. 39/1944 res.

34. Uo. 52/1944 res.

35. BKML, M. kir. rendőrség bajai kapitánysága i. 706/1944.

36. Lásd 34. jegyzet.

37. BKML, bajai polgármesteri i. 50/1944 res.

mester úgy ír, mintha közönséges áruszállításról lenne szó: „Kérem átvételéről gondoskodni szíveskedjék”.

Az újvidéki zsidóságnak április 26-án reggel 5-től hirdetményben tiltotta meg Nagy Miklós polgármester és Zombory Gyula rendőrfőtanácsos, hogy elhagyják lakásaikat.³⁸ Április 26–27-én közel 1900 főt tereltek a helyi zsinagógába és a környező épületekbe, valamint a Szabadság Szállóba, majd április 28-án átszállították Szabadkára, ahol egy négyemeletes malomban helyezték el őket.³⁹

Valószínűleg sokan köszönhetik életüket Losonczy Endre tanácsnoknak, aki április 24-én értesítette a város zsidó lakosságát az összegyűjtési tervről.⁴⁰ Losonczyt 1944-ben helyezték át Hódmezővásárhelyről a közigazgatási rendészeti osztály éléről Újvidékre, talán azzal a céllal, hogy a helyi kapcsolatok, esetleges személyes szimpátiák így őt, a távolról jött embert nem befolyásolhatják, ezért hatékonyabban hajthatja végre a rendeleteket. A frissen áthelyezett tanácsnok ez esetben nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Emberségének „köszönhetően” felfüggesztették állásából, és eljárását indítottak ellene.⁴¹

Buócz Béla május 10-i jelentése szerint a szegedi tábor létszáma 2266 fő volt.⁴² Valószínűleg 6 főt visszatartottak Szegeden, mert elszállításukkal kapcsolatban problémák merültek fel. Így például biztosan Szegeden maradt az az édesanya lányával, akinek érdekében Hamvas püspök levelet intézett a szegedi főispánhoz.⁴³

A szigorú rendőrorizet alatt tartott bajai ideiglenes gyűjtőtábo-

38. Közli: Zvonimir Golubović – Živan Kumanov: *Novi Sad u ratu i revoluciji*. Knjiga II. 1941–45. Novi Sad, 1981. 324. o.

39. Uo. 325. o., BMTI, V–98.717, vit. Dr. Nagy Miklós és társai népbíróági pere. Újvidéknek 1941-ben 3621 zsidó lakosa volt. 1942 januárjában közülük 700–1000 fő esett áldozatul a délvidéki razziának. Lásd I. fej. 31. o. Ez azonban nem ad teljes magyarázatot az 1941. és 1944. évi létszámkülönbségre. Dušan Jelić szerint a négyemeletes malomban kb. 4000 személyt helyeztek el, akik Újvidékről és a Közép-Bácskából érkeztek. (Dušan Jelić: *Kratak pregled istorije subotickih Jevreja i njihovog doprinosu razvoju grada*. In: *Rukovet*, 1994/4–5. 70. o.) A több mint 2000 fős eltérésre az eddig feltárt dokumentumok nem adnak magyarázatot.

40. Lásd A. Sajti Enikő: I. m. 222. o.

41. Uo. Nem lehetetlen, hogy Losonczy magatartása – a következmények ellenére – példaként állt Beretzky Pál előtt, aki Hódmezővásárhelyen mint a város vezetését ellátó polgármester-helyettes nem állított fel gettót. Lásd III/4. fej.

42. Lásd 22. jegyzet.

43. Lásd 27. jegyzet.

rokban fokozatosan romlottak az életkörülmények.⁴⁴ Dr. Arnold Alajos tisztifőorvos már április 26-án közölte a bajai rendőrkapitánysággal, hogy a „tábor területén lévő jó ivóvizű kút kimerült”, ezért azt ki kell tisztíttatni, valamint egy másik kút ásásáról is gondoskodni kell.⁴⁵ Május 23-án a I. számú tábor vezetőségének egyik tagja a zsidó tanácson keresztül a rendőrkapitányságtól kért szabad be- és kijárást a városba, ugyanis „sok esetben oly gyógyszerek megszerzése válik sürgős szükséggé, amellyel a tábor nem rendelkezik és ha a tábor jelenlegi orvosa sürgős jelzéssel ezen gyógyszereket elő is írja, amíg az orvosi rendelést a tisztiorvos láttamozza és a rendőrség annak behozatalát megengedi, a beteg már esetleg elhunyt”.⁴⁶ A kérvény írója érthetetlennek tartja, miért áll „pár nap óta szigorú zárlat alatt” a tábor. Nem kizárt, hogy a tábor őrei az immár több mint 5000 összezsúfolt ember felügyelet alatt tartását csak így látták biztosítotttnak. Ők már tudták – ahogy Bernhart polgármester is –, hogy „a gyűjtőtábor lakói hamarosan elszállításra kerülnek”.⁴⁷ A tisztifőorvosi bizottság viszont még május 26-i szemleútja után is sürgős intézkedést kért, hogy „az új latrina megépítéséhez szükséges nádat és faanyagot szerezzék be”.⁴⁸ Őket valószínűleg nem tájékoztatták, hogy ez a sürgetés már felesleges, a tábort napokon belül fől számolják. Bár az is lehetséges, hogy lelkiismeretes orvosok lévén, ha már többet nem mertek vagy nem tudtak tenni, legalább az összezsúfolt szerencsétlenek sorsán próbáltak – nem utolsósorban jól felfogott (járványveszély) érdekeiktől is hajtva – segíteni.

A bajai polgármester május 24-én kelt levele a belügyminiszterhez azt bizonyítja, hogy Bernhart, bár a hivatalos lapban megjelent és a bizalmasan kiadott rendeleteknek, telefonutasításoknak engedelmeskedett, a rendeleteken túlmenő intézkedéseket nem kívánt tenni. Mint írja: „A táborban elhelyezettek közül egyre többen fordulnak hozzám és a rendőrhatalomhoz beadvánnyal, amelyhez

44. A rendőrség vidéki főkapitányához intézett távirati jelentés szerint május 9-én 21 rendőr őrizte az akkor 1156 fős tábort. (BKML, M. kir. rendőrség bajai kapitánysága i. 706/1944.) Mint azt már jeleztük, Baján több tábort hoztak létre a délvideki zsidóság „fogadására”.

45. Lásd 32. jegyzet.

46. OL Mf, I.s. 64. d. 150. c. 2. csomó, 416. o. A bajai zsidó internálótábor iratai.

47. BKML, bajai polgármesteri i. 56/1944 res.

48. OL Mf, I.s. 66. d. 150. c. 2. csomó 158. o.

csatolt okmányokkal igazolják, hogy megkülönböztető jelvény viselésére nem kötelezettek, vagy ha kötelezettek is, vegyes házasságban élnek, illetve azt adják elő, hogy nem délbácskaiak, csak ügyeik intézése végett, vagy látogatás céljából tartózkodtak éppen Délvidéken, amikor a zsidók összegyűjtése foganatosított”.⁴⁹ Az addig hozzá érkezett kérvények 290 személy sorsát érintették, s mivel értesülése szerint „a gyűjtőtábor lakói hamarosan elszállításra kerülnek s minthogy a kérelmek elbírálása is némi időt igényel, tisztelettel kérem a Belügyminiszter Urat, hogy utasításával lehetőleg mielőbb ellátni méltóztassék”.

Bernhart Sándor május 26-án délelőtt 10 órakor kapta telefonon az utasítást dr. Ajtay Gábor belügyminiszteri osztálytanácsostól, hogy akik a hivatalos rendelkezések értelmében mentesítettnek tekintendők, „nem szállítandók el Bajáról”.⁵⁰ Egyben arra is utasította a polgármestert, hogy alakítson bizottságot, amelynek tagjai a polgármester, a városi főjegyző és a rendőrség vezetője, és vizsgálják meg ezen személyek jogosultságát. Nem sokkal később 10:35-kor, szintén telefonon Ajtay újabb utasítást adott: „a gyűjtőtáborban lévő azon egyének is visszatartandók az elszállítás elől, akik nem a kiűritett délbácskai területen laktak, hanem az ország egyéb részein s csupán átmenetileg tartózkodtak a kiűritett területen (pl. üzleti úton, rokoni látogatáson stb.). Ezeket rendőri fedezet mellett lakóhelyükre kell kísértetni s ott szabadon engedni”.⁵¹

A bajai internálótáborban fennmaradt, kézzel írott közel száz kérvény május 10–27. között keletkezett.⁵² A legtöbbet május 26-án adták be a tábor vezetőségének. Mentесítést és főleg lakhely szerinti áthelyezést kértek Szeged, Szabadka, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Békéscsaba városokba. Néhányukat „tévedésből” szállították el. Valószínűleg a Belügyminisztériumból érkezett utasítás híre – miszerint akik átmenetileg tartózkodtak a dél-bácskai területen, lakhelyükre kísérésük után szabadon engedendők – elterjedt a gyűjtőtáborban, s ezért sokszorozódtak meg a kérvények május 26-án. Annak nincs nyoma, hogy hivatalosan közhírré tették volna ezt az utasítást.

49. Lásd 47. jegyzet.

50. Uo. A mentesítési ügyekről lásd V. fejt.

51. Uo.

52. OL Mf, I. s. 66. d. 149. c.

A bajai polgármester május 27-én du. 18 órakor kapta az értesítést, hogy „a bajai internáló tábor lakóinak elszállítására a Gestapo vonata megérkezett”.⁵³ Ugyanakkor azt is jelentették, „hogy Zalasdy csendőr alezredes a német és magyar hatóságok közötti összekötő tiszt nem akar hozzájárulni ahhoz, hogy a táborban lakók közül bárki is bármi címen visszatartassék”. Bernhart azonnal telefonált Ajtaynak, akitől azt a választ kapta, „hogy úgy látszik az államtitkár úr intézkedett s arra kért, hogy tekintsem előző napi intézkedéseit tárgytalannak”.⁵⁴

A fentiek arra engednek következtetni, hogy Zalasdynak Ferenczy Lászlóéhoz hasonló szerepe volt a délvidéki akcióban, aki szintén összekötő tisztként állandó kapcsolatban állt Endre Lászlóval, a zsidó ügyek intézésével megbízott belügyi államtitkárral. Ajtay nyilván tisztában volt azzal, hogy Zalasdy vagy közvetlenül magától Endrétől, vagy a helyi német tanácsadóktól kapott utasítást, talán ezért nem vállalta előző napi utasításait. Zalasdy pedig – az államtitkárhoz hasonlóan – nem tartotta be a kivételezési rendeletet. A kitelepítés végrehajtása során az utasításokat rendszeresen telefonon kapta a bajai polgármester és rendőrkapitány, s így utólag a felelősség is nehezebben megállapítható (*verba volant, scripta manent* – a szó elszáll, az írás megmarad). Így a bajai táborban elhelyezett közel 5200 zsidónak minősített magyar állampolgárt május 27-én német vagonokban Sopronon át szállították ki az országból.⁵⁵

Rosenfeld József visszaemlékezése szerint az éjszakai bevagonírozás után május 28-án, pünkösd vasárnap volt a nagy deportálás. „A vonat május 30-án ért az ausztriai Gänssendorfba. Itt nyitották ki először a vagonok ajtaját, itt kaptak először vizet és valami langyos levesfélét. A munkabírókat kiválogatták s ott tartották mezei munkára, a többieknek irány: Auschwitz”.⁵⁶

Rosenfeld József azt is megemlíti, hogy „ezzel a szerelvénnel 640 helybeli lakost” is elszállítottak.⁵⁷ Bernhart Sándor polgármester

53. Lásd 47. jegyzet.

54. Uo.

55. BKML, M. kir. rendőrség bajai kap. i. 756/1944.

56. Rosenfeld József: *Emlékezés a bajai gettóra*. In: *MIOK Évkönyv*, 1973–74. 149 o. Lévai Jenő forrás megjelölése nélkül azt írja, hogy Bajáról a „május 25–27. között két transzportban elvitt zsidók között, – 3 1/2 napi utazás után Gänssendorfban nyitották ki a vagonokat először – 55 halott és 200 örült volt”. (Lévai: *Zsidósors*, 150. o.)

57. Uo.

május 19-én a Belügyminisztériumba azt jelentette, hogy „Baján a zsidóság száma alig tehető többre 900-nál”, akiknek „a kijelölt helyre való költöztetése befejeződött”.⁵⁸ Bernhart azon embersége-sebb városi vezetők közé tartozott, akik nem tartották szükséges-nek a helyi zsidóság zárt területre kényszerítését. Jelentésében ő maga írta: „A keresztény lakosságnak a gettó területéről való kiköl-tözését nem szorgalmazom...”. Mindössze arra törekedett, hogy „keresztényeknek és zsidóknak ugyanazon házban való lakását” megszüntesse. Mégis feltehetően – az eddigi kutatások alapján nem bizonyítottan – a rendőrség és csendőrség összehangolt s az addigi rendeletek előírásait messze túllépő intézkedése a bajai zsidóság többségének deportálását eredményezte május 27-én. Ezt támaszt-ja alá az a június 8-i névjegyzék, mely szerint a Baján tartózkodó zsidók létszáma 460 fő.⁵⁹ Közülük 119 fő német munkás, 19 fő orvos. Mindannyiuk családtagjai is a városban maradtak. Eszerint egyet kell értenünk Rosenfeld Józseffel: a helyi SS-parancsnok a magyar közbiztonsági szervekkel szemben segíteni próbált a bajai zsidóságon.⁶⁰

A szegedi és a bajai hivatalokban azonban május végétől nem a Délvidékről elszállított emberek sorsával foglalkoztak. A polgár-mesteri hivatalokban a déli határsáv zsidótlantítása kapcsán már csak költségelszámolási problémák merültek fel. Ez ügyben Ja-ross belügyminiszter a 38.222/1944. III. számú bizalmas ren-deletében tájékoztatta a törvényhatóságok első tisztviselőit.⁶¹ E szerint „a zsidók táborokba való elkülönítésével kapcsolatos költségek” merülhettek fel, úgymint 1. zsidók táborokba száll-ítása, 2. a zsidók magukkal hozott élelmiszerkészletének el-fogytával, élelmezésük, 3. esetleg tábor létesítése és berendezése. Mindezeket „a tábor fekvése szerint illetékes város vagy község köteles előlegezni, a költségeket azonban az államkincstár meg-téríti”. A rendelet „a kiadások tekintetében általában a legszigo-rúbb takarékoság” érvényesítését írta elő. 1944. május 24-én a zentai járás fősolgabírója „az Ada községből Szegedre elszállított zsidók szállítási költségei”-nek megtérítését kérte Szeged polgár-

58. BKML, bajai polgármesteri i. 53/1944 res.

59. OL Mf, I.s. 66. d. 150. c. 2. csomó 35–43. o. Ezen feltételezés megalapozott bizonyításához további kutatás szükséges.

60. Rosenfeld József: I. m. 146–150. o.

61. CsML, szegedi ménöki hivatal i. 2357/1944.

mesterétől.⁶² A számvevőség javaslatára június 17-én megszületett ugyan a határozat, hogy kiutalandó 1690 pengő 58 fillér a község számára, a pénzt azonban csak – az adai előjáróság többszöri sürgetésére – augusztus 24-én küldték el.⁶³

A bajai polgármester augusztus 18-án terjesztette fel a belügyminiszterhez számadását: „A kiadásoknál a leirat szellemének megfelelően igyekeztem a legszigorúbb takarékoságot érvényesíteni. Az élelmezési kiadások nagyobb részét a táborban elhelyezettek a magukkal vitt pénzből fedezték. [...] Napi és fejenkénti 1 P.-t számítva, tekintélyes tehertől mentesültünk. Kérem az előlegezett és kimutatott 23.729,82 P sürgős megtérítését”.⁶⁴

A m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokságára május 30-án jelentés érkezett az eddigi „zsidó mozgalmakról”: a szombathelyi csendőrkerületben 2675, a pécsi csendőrkerületben 1580, a szegedi csendőrkerületben 5275 fő zsidót, összesen 9570 főt helyeztek el gyűjtőtáborokban az április 26-án megindított „zsidótalanítás” során.⁶⁵

Az eddigi levéltári kutatások azt bizonyítják, hogy a délvidéki akció során e közel 10 000 embert indították marhavagonokban „ismeretlen” útirányba a magyar közigazgatás, csendőrség, rendőrség emberei német tanácsadóikkal karöltve.

A magyarországi holocaust történetét feldolgozó szakirodalomban máig vitatott kérdés, kik, mikor és hány embert hurcoltak el a Délvidékről. Igaz a fentebb idézett május 30-i csendőrjelentést Ember Mária kivételével a szakértők nem használták. Lévai Jenő szerint 21 700 főt (Bajáról 5200 főt) deportáltak a Délvidékről.⁶⁶ Braham professzor munkájának első kiadásában 21 000 fő szerepel.⁶⁷ A készülő második kiadásban, elfogadva e sorok írójának kutatási eredményeit, már csak 10 000 fő szerepel. Stark Tamás számítása szerint 13 000 főt érintett az „akció”.⁶⁸ Stark nem fogadja el Lévai és Braham (1. kiadás) adatait, viszont tényként állítja

62. CsML, szegedi polgármesteri i. 9459/1944.

63. Uo.

64. BKML, bajai polgármesteri i. 73/1944 res.

65. OL, K 148 – BM elnöki oszt., zsidó állampolgárokra vonatkozó rendelkezésekkel kapcsolatos vegyes iratok – 1944., 1200. csomó. Részleteket közöl belőle Ember Mária: I. m. 63–65. o.

66. Lévai: *Fekete könyv*. 149., 314. o., Lévai: *Zsidósors*. 150. o. 467. o.

67. Braham, 1988. II. köt. 50–53. o.

68. Stark Tamás: I. m. 37. o.

ugyanezen szerzőkre hivatkozva, hogy Bajáról 8000 főt deportáltak.⁶⁹ Ehhez hozzáad 4000 főt, akiket véleménye szerint Nagykanizsáról szállítottak el.⁷⁰ „A fennmaradó ezer elhurcolt feltehetően Barcsról vagy Horgosról származott” – írja Stark.⁷¹ Tényként fogadja el, hogy Ferenczy László csendőr alezredes 1944. június 8-án 288 333 főben adta meg a kiszállítottak addigi összlétszámát, s csak zárójelben a 275 415 főt.⁷² A két adat közti különbséget kívánta igazolni fenti számításaival. Az eredeti Ferenczy-jelentésben azonban csak az utóbbi létszám szerepel.⁷³ Szita Szabolcs a Bajáról deportáltak létszámára vonatkozóan még a 4200 főt is „túlbecslésnek” véli.⁷⁴ Szita dr. Schwarz Viktornak a bécsi államrendőrségen 1945. augusztus 23-án rögzített vallomását idézi. Kutatásaink a szombathelyi és pécsi csendőrkerület területére nem terjedtek ki, de az eddig feltárt dokumentumok 10 000 zsidónak minősített magyar állampolgár elszállítását látszanak alátámasztani.

2

A SZEGEDI GETTÓ

A Baky László kézjegyével ellátott április 7-i 6163/1944. BM VII. res. számú bizalmas rendelet a gyűjtőtáborok felállítása mellett – amint ezt jeleztük a III. fejezet elején – utalt a városi zsidósággal kapcsolatos teendőkre is: „Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókból nyer elhelyezést”.⁷⁵

A m. kir. rendőrség szegedi felügyeleti körzetének szemlélője

69. Lévai könyveiben nem szerepel a 8000 fő, Braham a zsidó tanács 1944. június 22-i Jaross belügyminiszterhez intézett kérvényét közli teljes terjedelemben, melyben több adat tévesen szerepel. (Braham, 1988. II. köt. 61–64. o.)

70. Ebben az esetben Stark nem a zsidó tanács adatait fogadja el, mely szerint 9000 főt hurcoltak el Nagykanizsáról (Braham, 1988. II. köt. 62. o.), hanem másik forrást használ. (Horthy Miklós titkos iratai. 446. o.)

71. Stark Tamás: I. m. 38. o.

72. Stark Tamás: I. m. 34. o. Stark Braham számításait érti félre. (Braham, 1988. II. köt. 21. o.)

73. EBJ, 514. o.

74. Szita Szabolcs: *Utak a pokolból. Magyar deportáltak az annektált Ausztriában, 1944–1945.* Sopron, 1991. Metalon. 37. o. – továbbiakban: Szita Sz.: *Utak a pokolból.*

75. Vádirat I. 124. o.

által kiadott *Tájékoztató*, amely a Baky-féle rendelethez és a Délvidék kiürítését megelőző április 19-i értekezlethez kapcsolódott, szintén említést tett a gettózásról: „Ezen felül ki kell alakítani ezekben a városokban (Baja, Szabadka, Szeged) a gettókat. A zsidó családokat össze kell költöztetni és a gettóvá kijelölt területen lakó keresztény családokat figyelmeztetni kell, hogy saját érdekükben tanácsos ezt a területet elhagyni. Ezeknek a családoknak az üressé vált zsidó lakásokban való megfelelő elhelyezéséről kell gondoskodni”.⁷⁶

E két dokumentumot a szegedi polgármesteri iratok között nem találtuk ugyan meg, de egyrészt a rendelet szövegéből kiderül, hogy valamennyi polgármesternek elküldték, másrészt Tóth Béla h. polgármester népbíróági perében a népügyész azon kérdésére: „Elolvasta ön a Baky-féle gettó rendeletet?”, azt válaszolta: „Elolvastam. Ráírtam, hogy »Azonnal Kemenesy tanácsnokhoz!«”.⁷⁷

Tehát amikor kézhez kapta a h. polgármester a 6163/1944. BM res. számú rendeletet, azt Kemenesy Tibor tanácsnoknak adta ki, akit egyúttal megbízott a zsidó ügyek intézésével, ugyanis „neki volt a legkisebb más irányú elfoglaltsága”.⁷⁸ Egyébként a zsidó ügyekkel foglalkozó polgármesteri iratok legtöbbször Kemenesy kézírása mellett ott találhatók Tóth Béla kiigazító, kiegészítő megjegyzései is, aláírásával együtt.

A *Tájékoztató*ról, mely a per mellékletei közt található, Tóth szintén elismerte, hogy megkapta.

Hamvas Endre csanádi püspök e bizalmas iratokat nem ismerhette, mégis miután hívei közül „sokan az üldözöttek szorongásával” fordultak hozzá, április 22-én levelet írt Serédi Jusztinián hercegprímáshoz: „Sokat gondolkoztam, mit lehetne tenni konvertitáink érdekében.”⁷⁹ A püspök hangsúlyozta, hogy külföldön a püspökök körlevélben szögezték le álláspontjukat a zsidó-kérdésben.⁸⁰ Ehhez hasonló nyilatkozat kiadását javasolta Serédinek is, megjegyezve,

76. EBJ, 490. o.

77. BMTI, V-37.700.

78. Uo.

79. EPL, Serédi Jusztinián i. 3114/1944

80. Lehetséges, hogy egyes francia püspökök vagy a holland katolikus egyház bátor – bár ez utóbbi esetben eredménytelen – magatartására emlékeztette itt Hamvas Serédit. Lásd Asher Cohen: *Soa. Bp.*, 1994. Cserépfalvi-Múlt és Jövő K. 78. o., *Encyclopedia of the Holocaust*. New York, London, 1990. Macmillan Publishing Company, Collier Macmillan Publishers, 3. köt. 1052–1053. o.

hogy „ezzel kapcsolatban lehetne nyilatkozni konvertitáink mellett, ami igen jó és erősítő hatással lenne rájuk, de híveink józanabb részére is, nemkülönben igazolásunkra szolgál a világ és az utókor előtt.” Végül azon félelmének adott hangot, „hogy még súlyosabb rendszabályok is jönnek, ordines libertatem et vitam periclitantes, cum bona iam in extremo periculo sint. Iure humana fundamentalia, et – quod pauci considerant – leges divinae tuendae esse videntur.”⁸¹

A zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában kiadott 1610/1944. ME számú rendelet a hivatalos lapban, a *Budapesti Közlöny*ben április 28-án jelent meg.⁸²

A 9. § első bekezdése szerint „A törvényhatóság első tisztviselője [...] városokra vonatkozóan akként rendelkezhetik, hogy a zsidók a városnak [...] csak meghatározott részeiben, illetőleg meghatározott utcákban, esetleg kijelölt házakban lakhatnak”. Bár a rendelet feltételes módban fogalmazódott, valójában senki számára nem volt kétséges, hogy a szöveg felszólításként értelmezendő. Tukats Sándor főispán április 29-én, szombaton felszólította Tóth Bélát, hogy a rendelet felhatalmazása alapján „a szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg és annak végrehajtását legkésőbb 8 napon belül haladéktalanul foganatosítsa”.⁸³ A szegedi napilapok április 30-án a rendeletre és Tukats utasítására hivatkozással közölték, hogy nyolc napon belül Szegeden is felállítják a gettót.⁸⁴

81. „olyan rendszabályok, amelyek a szabadságot és az életet veszélyeztetik (kiemelés tőlem – M. J.), minthogy a javak már végveszélyben vannak. Az alapvető emberi jogokat, és – amit kevesen vesznek figyelembe – az isteni törvényeket tisztelni kell.” Hamvas Endre sürgető sorai is hozzájárulhattak ahhoz, hogy Serédi szóban és írásban többször is szót emelt Sztójay miniszterelnöknél a zsidók faji megkülönböztetése ellen (lásd *Vádirat* 2. 53–61. o.). Sztójay válasza azonban egyértelmű: „Eminenciád javaslatának megfontolása során azonban a m. kir. kormány eddigi álláspontjának és szilárd meggyőződésének megfelelően nem térhet el attól az elvi kiinduló pontjától, amely szerint a zsidóság faj és így a zsidókérdés szabályozása faji és nem vallási probléma.” (EPL, Serédi i. 3743/1944. Serédi további részleteket közöl e válaszlevélből május 17-i hercegprimási körlevelében. Lásd *Vádirat* 2. 56–59. o.)

82. *Vádirat* 1. 244–250. o.

83. CsML, szegedi főispáni i. 386/1944. Tukats 1945. november 5-én a népügyészégi vallomásában azt állította, hogy „bár a zsidókérdés megoldását szükségesnek tartottam, ezt a megoldási módozatot, amelyet erre a Sztójay-kormány választott, helyesnek nem találtam, sőt azt el is ítéltam”. (BMTI, V–37.689)

84. Szegedi Új Nemzedék, 1944. április 30. 3. o., Szegedi Friss Újság, 1944. április

Endre László május 1-i néhány órás szegedi látogatásakor nemcsak a Délvidékről áttelepítettek „szállásait” tekintette meg, hanem Tóth Bélától tájékozódott a szegedi helyzetről, majd Tukats Sándorral folytatott hosszabb megbeszélést. A *Szegedi Új Nemzedék* május 3-i számából arról is értesülhetünk, hogy „Ezt követőleg a polgármester dolgozószobájában Tukats főispán, Buócz Béla dr. főkapitányhelyettes, Kemenes Tibor tanácsnok, a kiürítési ügyek előadója, továbbá vitéz Tóth Béla dr. tisztifőorvos és Temesváry László dr. aljegyző, a lakáshivatal vezetőjének részvételével értekezlet volt, amelyen a további tennivalókat beszélték meg”.⁸⁵ Endre elismeréssel nyilatkozott arról, hogy Szeged a zsidókérdés megoldásában vezet a vidéki városok között. „Egész sor intézkedést foganatosított a városi hatóság saját kezdeményezéséből, mielőtt még az országos érvényű kormányintézkedés megjelent”.⁸⁶

A következő napokban a h. polgármester további „tárgyalásokat folytatott a zsidók kitelepítésének ügyében. Az előkészítő munkálatok már annyira előrehaladtak, hogy a városi hatóság előreláthatólag a hét vége előtt publikálni fogja a gettó céljaira kijelölt helyet” – tájékoztatta olvasóközönségét a *Szegedi Új Nemzedék* május 4-én.⁸⁷ Május 5-re, péntekre Tóth Béla értekezletet hívott össze, melyre Tukats, Buócz, Temesváry mellett hivatalosak voltak „az érdekelt nemzsidó háztulajdonosok és lakók, akiket a gettóból ki kellett volna telepíteni”.⁸⁸ A h. polgármester a városháza közgyűlési termében megtartott gyűlésen a gettórendelet ismertetése után kijelentette: „Abszolút helyes megoldás csak egy lehet, ki a zsidókkal! Ezt azonban most nem lehet megcsinálni.”⁸⁹ Így a gettót olyan helyre tervezték, ahol a „lakások többségében ezidőszert is zsidók laknak”.⁹⁰

30. 2. o. Ugyanezen a napon Shvoy Kálmán ezt jegyezte naplójába: „Tukats elrendelte, hogy 8 nap alatt gettót létesítsenek – ez nyalás felfelé, hogy maradjon. Keresztények körében is nagy a megbotránkozás!”. I. m. 284. o.

85. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 3. 3. o.

86. Uo.

87. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 4. 1. o.

88. *Szegedi Friss Újság*, 1944. május 6. 2. o.

89. *(Vásárhelyi) Népújság*, 1944. május 8. 3. o. Tóth Béla népbíróági perében úgy védekezett, hogy ezt a kijelentést az értekezleten kialakult hangulat alapján tette, arra értette, „hogy a közhangulat szerint az lenne a helyes megoldás, hogy ki a zsidókkal”.

A népbíróóság azonban nem fogadta el ezt az érvelést, mondván Tóth kérhetett volna helyreigazítást, amit nem tett meg. (BMTI, V-37.700.)

90. Uo.

Érdemes ismertetni a gettó tervét, ugyanis a néhány héttel később létrehozott gettó ezen terv „kicsinyített változataként” valósult meg. „A gettót a következő utcákban helyezték [sic!] volna el: Bús Páter utca a Kálvária utcából kiindulva a Valéria tér túlsó végéig. Továbbá a Báró Jósika utca a Kálvária utcából kiindulva a Valéria tér túlsó sarkáig. A Polgár utca és a Bús Páter utcától a Londoni körútig. Margit utca a Bús Páter utcától a Londoni körútig. Korona utca a Tisza Lajos körüttől a Báró Jósika utca túlsó oldaláig. Attila utca a Tisza Lajos körüttől a Báró Jósika utca túlsó oldaláig. Végül a Mikszáth Kálmán utca a Tisza Lajos körüttől a Valéria tér túlsó oldaláig”.⁹¹ (Lásd 4. sz. térkép) A kitelepítésben érdekelt keresztény háztulajdonosok és lakók tiltakozására újabb tervek merültek fel: 1. a városon kívül fabarakkokat kell felépíttetni a zsidókkal, és oda költöztetni őket, 2. a Mars téren építsék fel a barakkokat. Tóth Béla ígéretet tett arra, hogy a felvetett javaslatokat megfontolás tárgyává teszi a város vezetősége.⁹²

Tukats Sándor mint főispán idáig kísérhette figyelemmel utasításának végrehajtását. Veessenmayer birodalmi megbízott április-május folyamán többször is követelte a fő- és alispánok leváltását.⁹³ Április 28-án Ribbentrophoz intézett táviratában arról számolt be, hogy „a főispánok leváltásáért folyó harc első eredményeként most 19 főispánt mentettek fel”.⁹⁴ Május 10-én pedig már így szólt a birodalmi külügyminiszterhez intézett jelentése: „A magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad. Eddig 41 főispánt mentettek fel és 38 főispáni állást töltöttek be”.⁹⁵ Ezek a főispáni felmentések, illetve kinevezések további jobbratolódást jelentettek a helyi közigazgatásban. Az V. csendőrkerület területén valamenynyí törvényhatósági jogú városban új főispánt neveztek ki, s a hat vármegyében is hármat felmentettek.

91. *Szegedi Friss Újság*, 1944. május 6. 2. o.

92. Uo.

93. *Wilhelmstrasse*, 824. o.

94. Uo. 837. o.

95. Uo. 845. o.

VÁROSOK, VÁRMEGYÉK	VOLT FŐISPÁN	ÚJ FŐISPÁN
Baja	Reők Andor	Endrey Béla
Hódmezővásárhely	Simkó Elemér	Endrey Béla
Kecskemét	Kiss Endre	Horváth Ödön
Szabadka	Reők Andor	Vojnits Gyula
Szeged	Tukats Sándor	Magyary-Kossa Aladár
Újvidék	Deák Leó	Fernbach Péter
Zombor	Deák Leó	Piukovics József
Bács-Bodrog	Deák Leó	Piukovics József
Békés	Beliczey Miklós	Székács István
Csanád-Arad-Torontál	Fejér Miklós	Fejér Miklós
Csongrád	Molnár Imre	Molnár Imre
Jász-Nagykun-Szolnok	Urbán Gáspár	Urbán Gáspár
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Viczián István	Mérey László

Valamennyi törvényhatósági jogú városban május 6-án történt az új főispánok kinevezése, kivéve Hódmezővásárhelyet. Vásárhely polgármesterét, Endrey Bélát előbb április 26-án vásárhelyi főispánná, majd május 13-án Baja első számú közigazgatási vezetőjévé is kinevezték.⁹⁶ Polgármesteri helyére azonban csak június 3-án nevezték ki az utódot Sárkány Gyula személyében. Addig Hódmezővásárhelyen a zsidókra vonatkozó rendeleteket – mint azt később látni fogjuk – emberségesen s a lehetőségekhez mérten korrekten hajtotta végre Beretz Pál polgármester-helyettes. A főispáni helyek többségét, mivel Jaross Andor javaslatára történtek a kinevezések, az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártja tagjaival töltötték be. Az elsődleges szempont a politikai megbízhatóság volt. Példa erre a szegedi főispán esete. Igaz ugyan, hogy Tukats Sándor leváltásáig minden zsidó vonatkozású rendeletet habozás nélkül végrehajtott, már április 29-én, szombaton, azaz a gettórendelet megjelenését követő napon fölszólította a szegedi

96. Figyelemre méltó, hogy éppen ebben a két városban Bernhart polgármester és Beretz polgármester-helyettes mérsékelten vagy egyáltalán nem hajtotta végre a zsidókat korlátozó rendeleteket. Sajnos a bajai főispáni iratok egyáltalán nem, a hódmezővásárhelyiek pedig töredékesen maradtak fenn. Így Endrey Béla főispáni működésének komolyabb értékelésére nem vállalkozhatunk.

polgármestert, hogy a szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg.⁹⁷ Mégis, mint a Magyar Élet Pártja tagja megbízhatatlannak minősült. Helyére Magyary-Kossa Aladárt nevezték ki, aki nem volt ugyan szegedi lakos, de a Magyar Megújulás Pártja embereként Jaross bizalmával tüntette ki. (Megjegyzendő, hogy nyilvánvalóan a hatalmi harcok eredményeként szeptemberben ismét Tukats Sándor lett Szeged főispánja). A *Szegedi Új Nemzedék*ben május 12-én Kozma Béla elérzékenyülten számolt be az új főispán érkezéséről: „Magyary-Kossa Aladár, Szeged város új főispánja közép-termetű, szikár férfiú, hátrafésült barna hajjal és nyírott bajusszal. Napbarnított arcán gondok redői, szemében valami különös élénkség: erélyt, határozottságot mutatnak ezek az átható pillantású szemek, amelyekből azonban egyidejűleg a megértő készség szolidaritása és a szeretet fénye is sugárzik. Egész lénye maga a megtestesült egyszerűség és közvetlenség. Nincsenek széles gesztusai és nem használ nagy szavakat. Mindent a maga nevére nevez, kifejezései tömörek és szabatosak.”⁹⁸ Magyary-Kossa a gettóügyben május 11-ére összehívott értekezlet végén „tömören és szabatosan” annyit mondott: „Uraim a megbeszélést holnap délután folytatjuk és addig nem kelünk fel az asztaltól, amíg nem döntöttünk!”⁹⁹

Mialatt a polgármesteri és főispáni hivatalban a gettó tervén dolgoztak, a Magyar Megújulás Pártja szegedi szervezete a belügyminiszterhez intézendő memorandumot állított össze, amelyben vitatták a h. polgármester által május 5-én ismertetett gettóterv helyességét, s csakis a városon kívül – az Aigner-telepen, Kecskés-telepen, Klebelsberg-telepen – felállítandó barakkgettót tartották elfogadhatónak.¹⁰⁰ A *Szegedi Új Nemzedék* május 10-én több hasábos cikkben részletezte a barakkgettó előnyeit, valamint „hozzávetőleges számítások” alapján közölte, hogy milyen mennyiségű anyag, munka és pénz kellene e terv végrehajtásához.¹⁰¹ Az MMP terve egyébként nem nyerte el a Kecskés-telep és a Klebelsberg-telep lakóinak tetszését. Előbbiek egy polgármesterhez intézett levélben,¹⁰² utóbbiak a *Szegedi Új*

97. Lásd 83. jegyzet.

98. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 12. 3. o.

99. Uo.

100. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 7. 6. o.

101. Uo. 1944. május 10. 4. o.

Nemzedék olvasói rovatában¹⁰³ tiltakoztak a memorandum javaslatára ellen. A párt vezetőségi tagjai Magyary-Kossa főispánnal történt tárgyalásuk után úgy döntöttek, hogy a memorandumot egyelőre nem küldik el.¹⁰⁴

Endre László – nyilván abból a tényből kiindulva, hogy valamennyi közigazgatási és közbiztonsági szervnek elküldték a 6163/1944. BM VII. res. rendeletet, amelyben az „elszállítandó zsidók”-nak 14 napi élelmet és 50 kg-os poggyászt engedélyeztek, hogy magukkal vigyenek¹⁰⁵ – május 10-én távirati utasítást adott ki: „A 8. és 9. hadtest, valamint déli határsáv területét kivéve a gettóba összehozott zsidóság a magukkal vihető vagyontárgyak szempontjából nem esnek korlátozás alá, a fenti terület kivételével a zsidóság táborokba nem szállítható. Elhelyezésük csupán gettóban történhetik”.¹⁰⁶ Továbbá „indokolt esetben halasztást” engedélyezett a „nem zsidó egyéneknek” a gettóvá kijelölt területéről való elköltöztetésben. A következő napon Endre újabb táviratban közölte: „Mindazon városokban és községekben, ahol a zsidóknak gettóba való tömörítése valamilyen ok miatt akadálytalanul nem hajtható végre, azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell.”¹⁰⁷ A Szegedre érkezett új főispánnak azonban nem volt szüksége belügyminisztériumi tanácsadókra. Megérkezésekor azonnal hozzálátott a gettókérdés megoldásához. Sőt nem egy szegedi lakostól kapott „tanácsadó”, a gettózással egyetértő levelet. Így például kinevezése alkalmából Pappnéról, aki megdöbbenésének adott hangot, „hogy azok, akiknek eddig a kezükben volt az ügy [gettósítás] intézése, szóba se hozták a pályaudvarok és a gyárak környékét, a legveszélyesebb helyeket. Pedig nagyszerű államférfiunk, vitéz Endre László belügyi államtitkár úr a zsidók

102. CsML, szegedi polgármesteri i. 12.629/1944.

103. Szegedi Új Nemzedék, 1944. május 12. 4. o. A Klebelsberg-telepi Polgári Kör vezetősége felháborodásának és határozott tiltakozásának adott hangot az olvasói rovatban: „ki az, aki a közel 200 telepi családot azzal akarja megbüntetni, hogy a sok szorgalommal és munkával teremtetett egészséges, kedves és jövedelmező családi otthonokat fel kelljen cserélniük Polgár-, Korona- vagy Tábor-utcai férges és egészségtelen (napfény és levegő nélküli) zsidó lakásokkal”.

104. Uo. 1944. május 11. 5. o.

105. Lásd 75. jegyzet.

106. CsML, szegedi polgármesteri i. 13.734/1944.

107. Uo. 13.735/1944.

kitelepítése kérdésében a pályaudvarok és a gyárak környékéről beszélt”.¹⁰⁸

Kétnapos értekezés, majd helyszíni szemle után a város többi előljárójával együtt Magyar-Kossa összeállította a gettó végleges tervét. A *Szegedi Új Nemzedék* május 13., 14., 16-i számaiban nagy szalagcímekkel hívta fel a lakosság figyelmét a „megfontolt” döntés „eredményére”: „Vasárnap reggel hozzák nyilvánosságra a döntést a gettóügyben”, „A zsinagóga környékének egyes házaiban és a nagyállomás körül jelölték ki a gettót”, „Ezen a héten megkezdődik a nagy költözködés. A gettót teljesen elzárják és a zsidóknak megtiltják az érintkezést a város többi lakosságával.”¹⁰⁹ A hétvégén „a közigazgatási és rendészeti szervek a zsidók összetelepítésének gyakorlati megvalósítását célzó intézkedések részleteit” dolgozták ki – tudósított a *Szegedi Új Nemzedék*.¹¹⁰ Egyben arra is fölhívta a figyelmet, hogy főispáni intézkedésre a hatóság értesítette „az összes szegedi szobafestőket és fuvarosokat, hogy csütörtöktől [május 18.] kezdve további intézkedésekig ne vállaljanak semmiféle magánrendelést, hanem álljanak a hatóságok rendelkezésére”.¹¹¹

Május 17-én Tóth Béla h. polgármester kiadta 23.356/1944. számú határozatát a „szegedi gettó megállapítása”-ról [sic!].¹¹² E szerint „a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett lakosok” kötelesek voltak május 22-től számított 8 napon belül a kijelölt gettó területére, azaz a zsinagógát körülvevő háztömbökbe költözni.¹¹³ (Lásd 3. és 4. sz. térkép) A határozat értelmében „a zsidók

108. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944. (Endre László beszédét közli: *Új Nemzedék*, 1944. április 17. 2. o.) Pappné, a „négy gyermekes anya” bízza a főispán „éleslátásában” több alkalommal is levelet intézett Magyar-Kossához. Pappné téved, amennyiben csak Endrének tulajdonít ilyen jellegű beszédet. Bakó szintén beszélt arról, hogy a zsidókat a bombaveszélyes helyekre kell telepíteni. Ebben az a téves meggyőződés nyilvánult meg, hogy egyrészt a bombázók tudják, hol vannak a zsidók, másrészt a zsidók által lakott városrészeket nem bombázzák.

109. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 13. 3. o., május 14. 3. o., május 16. 3. o.

110. Uo. 1944. május 16. 3. o.

111. Pappné a napilapokat olvasva – melyekből az derült ki, hogy a főgettót a zsinagóga körüli házakba tervezték – ismét levéllel fordult Magyar-Kossához, melyben „megdöbbenését” fejezte ki, amiért „az állomás környékének terve majdnem egészen el lett ejtve és ismét a belváros lépett előtérbe”. (CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.)

112. Uo.

113. „Az első gettó területe a következő: Margit utca 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 22/a, 22/b, 24, 26, 28. Korona utca 8, 9, 13, 15, 17. Valéria tér 10. Bús Páter utca 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11. Br. Jósika utca 14. Polgár utca 17 szám alatti

az átköltöztetés költségeit maguk viselik". A kijelölt területen lakó keresztény lakosoknak „költözködési, valamint új lakásuknak rendbehozatali, festési és takarítási költségeit a zsidó vagyron terhére a város közönsége megtéríti” – folytatódott a „nagyvonalú” polgármesteri döntés. Egyben a mérnöki hivatal vezetője utasítást kapott, hogy a gettó két méter magas deszkakerítéssel történő lezárásához szükséges anyagot azonnal szerezze be. „A gettó kijárata a Margit utcának a Londoni körút felőli részén lesz.” Tóth Béla ideiglenes mentességet engedélyezett a gettóba költözés alól „azon zsidó orvosoknak, akiknek kint lakásához a tisztí főorvos – az orvoskamara javaslatának meghallgatásával – írásban engedélyt ad, továbbá azon zsidó fajú egyéneknek, akik katonai kivételezettségük alapján katonai szolgálatra behívtak”.

A határozat végrehajtása a lakáshivatal teljes apparátusát oly mértékben „leterhelte”, hogy „a h. polgármester úgy intézkedett, hogy amíg a gettó-ügy lebonyolítása tart”, egyéb ügyekben a hivatal nem intézkedhet.¹¹⁴ Erre az intézkedésre annál is inkább szükség volt, mivel különösen a gettórendelet után, feltűnően megugrott a lakásigénylések száma. De a *Szegedi Új Nemzedék* megnyugtatta olvasóit: „Magától értetődő azonban, hogy lakásügyekben továbbra is lehet beadni kérvényeket, mégpedig a polgármesterhez intézve és ezeket be is iktatják, érdemi elintézésükre azonban csak a gettókérdés teljes lezárása után kerülhet sor”.¹¹⁵

A határozat értelmében a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa azonnal munkához látott. Pap Róbert már május 17-én beadvánnyal fordult Tóth Bélához, melyben „több oly nagyfontosságú problémát vetett fel, amelyek sürgős megoldást igényelnek”.¹¹⁶ Az első pontban utalt a határozat azon kitételére, mely szerint „az egyes személyek részére kiutalható férőhelyek nagyságát Polgármester Úr külön fogja a Zsidó Tanáccsal közölni”. Pap minimum 7–8 m²/fő megállapítását tartotta szükségesnek, hogy „túlzsúfoltság okából

házakból képezett zárt terület. Ezen kívül amennyiben még szükség lesz rá, a második gettót a Bánomkert sor mentén elfekvő házakból alakítom meg. A terület pontos körülírását később fogom közölni. A keresztény vallású zsidók elhelyezésére a Kelemen utca 11 szám alatt lévő házat jelölöm ki és amennyiben ez nem volna elégséges, a Horthy Miklós utca 2 szám alatti házat.”

114. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 20. 5. o.

115. Uo.

116. OL Mf. I. s. 30. d. 72. c. 15. p.

ragályos betegség el ne terjedjen, valamint a feltétlenül megkívánt erkölcsi követelményeknek eleget tudjunk tenni". A h. polgármester május 20-i keltezésű 25.420/1944. számú válaszhatározatában e kérdésben úgy döntött, hogy „Hat négyzetméternél nagyobb férőhelyet 1 személy részére kiutalni nem lehet. Ha tehát egy szoba hat négyzetméternél nagyobb de 12 négyzetméternél kisebb, két személynél, 12 négyzetméternél nagyobb de 18 négyzetméternél kisebb helyiségben három személynél kevesebbet elhelyezni nem lehet”.¹¹⁷ Tóth Béla 6 m²-es meghatározása arról tanúskodik, hogy cinikusan semmibe veszi a rendelkezésére álló adatokat. A Magyar-Kossa főispán iratai között található – s nyilván Tóth által is ismert – dokumentum ismeretében, amely a tervezett gettó házairól készült pontos kimutatást tartalmazza: háztulajdonosok nevét, keresztény és zsidó lakók számát, szobák számát és területét.¹¹⁸ Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy egy személy számára maximum 4 m²-t terveztek (pl. Bus P. u. 3. sz.: 12 szoba, 400 m², 100 férőhely; Margit u. 24. sz.: 4 szoba, 132 m², 43 férőhely stb.). Sőt Pap Róbert előző kérvényét május 19-én kiegészítve azt jelentette, hogy „a kijelölt gettóban van 373 szoba, összesen 6500 m² alapterülettel 3000 zsidó személy elhelyezése esetében egy személyre 2,2 m² terület jutna”.¹¹⁹

A zsidó tanács elnöke május 17-i beadványában fölvetette a keresztény házastárssal közös háztartásban élő zsidó személyek problémáját, kérve, hogy ők mentesüljenek a gettóba való költözés kötelezettsége alól. A h. polgármester válasza: „Vegyes házasságban élők költöztetését utoljára kell hagyni”. A gettóhatározat 8 napos határidejét alapul véve a néhány napos „haladék engedélyezése” nem tűnik jelentős engedménynek.

Mivel a gettóhatározat nem intézkedett a zsidó menház és zsidó árvaház céljaira szolgáló épületekkel kapcsolatban, ezért Pap Róbert kérte, hogy ezek, nevezetesen a Berliini krt. 1, 3-5. és Kálvária u. 28. sz. házak ne tartozzanak a kiűrités hatálya alá. Tóth Béla a Berliini krt. 1. és 3-5. sz. épületeket zsidó házaknak minősítette, s így az ott lakóknak nem kellett kiköltözniük. A kérvényben megjelölt harmadik épületről azonban nem intézkedett.

117. Lásd 108. jegyzet.

118. Uo.

119. CsML, szegedi polgármesteri i. 7776/1944.

Pap Róbert beadványában különösen fontosnak tartotta a gettó területén kórház céljára egy épület kijelölését: „Az eddigi információk szerint már több mint 40 olyan beteg van, akik az összeköltözés folytán kórházi ápolásra szorulnak, és tekintettel a tömeges elhelyezésre, a család körében betegségük súlyosságánál fogva el nem helyezhetők. Számítanunk kell továbbá, különösen az idősebb egyéneknél az életviszonyokban bekövetkezett változásnál fogva, a tömeges megbetegedésre”. A h. polgármester nem engedélyezte, hogy a kérvényben megjelölt zsidó elemi iskolát használják fel kórház céljára. Határozatában úgy intézkedett, hogy a zsidó menház és zsidó árvaház rendezendő be kórháznak.

Pap Róbert május 22-én újabb kérvényben részletesen indokolta, hogy a polgármesteri határozat ellenére miért tartja továbbra is szükségesnek a zsidó iskola kórházzá történő átalakítását.¹²⁰ Megismételte május 17-i érvelt, kiegészítve azzal, hogy „Ha ehhez hozzávesszük több mint négyezer¹²¹ összezsúfolt egyén természetes megbetegedési lehetőségét, továbbá a gyermekek nagyszámú gyomor- és bélmegbetegedését nyáron, ősszel és télen a meghűléses megbetegedéseket, úgy egy kontemplált 100 ágyas kórháznál is túlszűfoltasra kell számítanunk”. Ez a levél azt bizonyítja, hogy Pap hosszabb távú (talán végleges, de mindenképpen legalább egyéves) berendezkedésben gondolkodott, s nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy itt minden, a gettó, a kórház – ahogyan alig egy héttel korábban a délvidékiek elszállítása bizonyította – ideiglenes. Külön kiemelte, hogy „még oly primitív kórháznál is egy orvosi-, egy ápolónői-, ügyeletesszobára, egy műtő, kötöző, illetőleg vizsgáló és adminisztratív helyiségre is szükség van, melyek a férőhelyek lehetőségét kb. 160–180 m² területtel csökkentik”. Elképzelteletlennek tartotta, hogy a közegészségügyi hatóság engedélyezze, egy épületben legyen, a teljes elkülönítés lehetősége nélkül, a kórház és járványkórház: „Egy ily elhelyezés járványos betegség fellépése esetén nemcsak a többi beteg életét veszélyeztetné, de veszélyeztetné a zsúfoltan lakó kitelepítettek és vele

120. CsML, szegedi polgármesteri i. 7306/1944.

121. Pap Róbert május 19-i kérvényében valószínűleg a hitközség adataira támaszkodott, amikor 3000 ember elhelyezéséről szólt. A kórházi épület kijelölésénél azonban valószínűleg a konvertitákat és vegyes házasságban élőket is beleértette a „négyezer összezsúfolt egyén”-be, hiszen az összeköltöztetési kényszer rájuk is vonatkozott.

az egész város közegészségét is”. Kemenesny tanácsnok másnap sürgős javaslatlattel végett átadta a levelet a tisztí főorvosnak, aki egy napon belül visszaküldte a zsidó tanács kérvényét támogató jelentését a polgármesteri hivatalba: „tekintettel a fennálló helyzetre a zsidóiskolának kijelölését a kórház céljára méreténél fogva alkalmasabbnak tartom és véleményezem, hogy az intézmény ott állíttassék fel”.¹²² Továbbá: „A heveny fertőző betegek felvételt nyerhetnének kötött számban a városi fertőző kórházban”, de nagyobb számú megbetegedés esetére az eredetileg kijelölt kórház épületében egy fertőzőosztály felállítását tartotta szükségesnek. Kérdés, miért volt szükség a tisztí főorvos sürgős véleményére, ha egy héttel később, május 31-én – Tóth és Kemenesny aláírásával – a támogató jelentést figyelmen kívül hagyó határozatot küldtek a zsidó tanácsnak: „A kérelmet nem teljesítem [...] A zsidó iskolában gettóba költöző zsidókat kell elhelyezni”.¹²³

A keresztény vallású zsidók számára – mint arra már utaltunk – a polgármesteri határozat két épületet jelölt ki: Kelemen u. 11. sz. és Horthy M. u. 2. sz. Május 19-én dr. Szivessy Lehel, a Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportjának elnöke a „keresztény vallást követő, de a törvényes rendelkezések értelmében zsidónak számítandó szegedi személyek” nevében kérelemmel fordult a polgármesterhez.¹²⁴ Leszögezte, hogy addigi adataik szerint 190 családban élő 500 főt kellene elhelyezniük a kijelölt két épületben, amelyekben 66 szoba, illetve 1350 m² terület áll rendelkezésükre, ami azt jelenti, hogy egy személy számára kb. 2,5 m² terület jutna. „Az általunk végzett számítások szerint a higienia legelemibb szükségleteit feltételezve [...] személyenkint 8 m² területre volna szük-

122. Lásd 119. jegyzet.

123. Uo.

124. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944. A Magyar Szent Kereszt Egyesületet a katolikus konvertiták alapították 1939-ben. Hamvas Endre mint budapesti érseki általános helytartó részt vett az egyesület alapításában. „Hitbuzgalmi és kulturális előadásokat tartottak, szociális és karitatív tevékenységet fejtek ki, elhelyezték azokat, akik a zsidótörvény következtében állásukat veszítették, segélyezték a munkaszolgálatra behívott tagok itthon maradt családtagjait stb.” Mindszenty József hercegprímás 1945. november 3-án körlevelet intézett az egyházmegyei hatóságokhoz, melyben 12 pontba szedve kért adatokat a püspököktől arról, hogy az előző években a papság és hívei, valamint a katolikus egyesületek, katolikus sajtó mit tett, különös tekintettel a zsidóság üldözése terén. Fenti idézet részlet Hamvas püspök válaszából. (Csanádi Püspöki Levéltár, 2360/1945.)

ség." Ezért vagy újabb házak kijelölését kérték, vagy azt, hogy „a keresztény vallást követő zsidó személyek meglévő lakásaiban több család összeköltözködjék”. Szivessy külön kérte, hogy „a magukkal már nagyjából 60 éves kort már betöltött egyének családjukkal (vagy ápolójukkal) együtt jelenlegi teljes lakásukban megmaradhassanak”. Az elnök itt úgy gondolta, érdemes megjegyezni, hogy „tudomásunk szerint a velünk szövetségben álló államokban is vannak ilyen rendelkezések”.¹²⁵ A továbbiakban azt kérték, hogy „a nagyobb gondozást igénylő csecsemők és a tisztí orvosi bizonyítványos állandó jellegű betegek” részére másfélszer nagyobb területet számoljanak. Szükségesnek tartották házanként egy-egy betegszoba kijelölését, valamint az egyesület számára egy irodahelyiség kiutalását. Végül Szivessy azt kérte, hogy a vegyes házasságban élők lakásaikban maradhassanak. Miközben folyt a délvidékiek deportálása, a zsidó tanácshoz hasonlóan Szivessyék is hosszú távon gondolkodtak, s ennek megfelelően fogalmazták meg kérvényüket, melynek talán az a magyarázata, hogy nem akarták elhinni, rájuk, konvertitákra ugyanaz a sors vár, mint az izraelita vallást követőkre.

Május 23-án Szivessy a zsidó tanács elnökéhez intézett levelében, melyet Pap Róbert beterjesztett a polgármesterhez, már pontosabb adatokat közölt: „Az eddigi jelentkezések szerint a keresztény vallást követő, de rendelkezések értelmében zsidónak minősülő személyek száma vallás szempontjából a következő:

rk.	421
ref.	48
ev.	25
unit.	4
g.kat.	5

503

vegyes házasságban élők száma 88

591 személy.”¹²⁶

125. Angelo Rotta apostoli nuncius 1944. május 15-én Sztójay Döméhez intézett levelében mentességet kért a kitértek számára. Érvként említette: „ha Szlovákiában [...] majdnem teljesen felmenthették a rendelkezések alól, melyek a zsidókat sújtották, miért nem lehetne ugyanezt Szent István országában megtenni.” (*Vádirat* I. 322–323. o.)

126. CsML, szegedi polgármesteri i. 7468/1944.

A kijelölt két ház mellett a szerinte hiányzó kb. 3000 m² pótlására az alábbi házakat javasolta: Csekonics u. 4., Klauzál tér 8., Petőfi S. sgt. 36., Zerge u. 19., Bécsi krt. 1.b., Szent István tér 15.

A Csekonics u. 4. sz. Szivessy háza volt, s így külön kérvényben is kérte, hogy nyilvánítsák zsidó-házzá az épületet, amelyben „10 helyiség van, ahol elhelyezhető mintegy 45 ember [...] Kereszténynek innen kiköltöznie nem kellene”.¹²⁷ Tóth h. polgármester válasza: „A kérelmet nem teljesítem, mert a gettó részére az eddigieken kívül több ház kijelölése nem szükséges”.¹²⁸ Azért, mert június 4-én a 27.010/1944 sz. határozattal – a fenti kérelmeket figyelmen kívül hagyva – a Polgár u. 24. sz. házat harmadik épületként „a zsidófajú keresztények elhelyezésére” már kijelölte a h. polgármester.¹²⁹ Egyben utasította a zsidó tanácsot, hogy a három házban „négyzetméterekre való tekintet nélkül az összes zsidófajú keresztényeket legkésőbb f. évi június hó 15-ig helyezze el”. A határozat értelmében a mérnöki hivatal június 8-ig köteles volt erre a házra is fölfestetni a sárga csillagot, valamint a három épület földszinti ablakait bemeszeltetni.

Tóth Béla első határozata szerint az összeköltöztetést május 30-ig kellett volna végrehajtani. A *Szegedi Új Nemzedék* május 25-én örömmel üdvözölte aényt, hogy a „zsidókérdés időleges megoldására vonatkozó intézkedések foganatosítását Szegeden is megkezdték”.¹³⁰ Ugyanakkor a címben azt is jelezték, hogy „még két hetet is igénybe vesz az összetelepítés teljes lebonyolítása”. A cikk szerzője a hatóságok „demokratikus magatartását ünnepli”: „Ezt a munkát [ti. az összeköltöztetést] teljes autonóm jogkörrel a zsidók ötóstanácsa intézi, minthogy a hatóságoknak az az álláspontja, hogy csupán a gettó kijelölése az összesített férőhelyek figyelembevételével, valamint a karhatalmi segédlet és a költözködés szigorú ellenőrzése a hatóság feladata, az azonban, hogy a zsidók a kijelölt házak lakóhelyiségeiben miként helyezkednek el, már teljesen az ő belügyük és olyan részletkérdés, amelybe nem kívánnak beleszólni”.

Pap Róbert május 26-án a zsidó tanács nevében azzal a panasszal fordult Tóth Bélához, hogy „a városi és pénzügyi hatóságok

127. Uo. 7906/1944.

128. Uo.

129. CsML, szegedi mérnöki hiv. i. 2357/1944.

130. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 25. 2. o.

részeről megalakított és a zsidók lakásait ellenőrző 2 bizottság” az előző napokhoz képest „nagyobb alapossággal végzi a leltározást”, ami lehetetlenné teszi, hogy a „megadott határidőn belül végrehajtsuk” a beköltöztetést.¹³¹ A fellelhető iratokból úgy tűnik, hogy sem Pap Róbert, sem a zsidó tanács többi tagja részéről nem történt még csak kísérlet sem esetleges időhúzásra. A panaszleveleket Pap megírta ugyan tájékoztatás céljából, de ugyanakkor a *Szegedi Új Nemzedék* másnapi számában a következő hirdetést tették közzé: „A Szegedi Zsidók Központi Tanácsa nyomatékosan figyelmezteti a lakásutalvánnyal rendelkezőket, hogy a megejtett pénzügyi vizsgálat után haladéktalanul költözzenek be a kijelölt lakásokba, mert a költözködés késedelmével súlyos következményeknek teszik ki magukat. Akik a költözködést megelőző pénzügyi vizsgálatot még nem kérték volna, jelentkezzenek azonnal a Zsidó Tanács lakáshivatalában (Margit u. 20. I. em.)”¹³²

Tóth Béla a 27.273/1944. sz. határozatával újabb zsidó házakat jelölt ki, mivel „Az I. számú gettó nem elégséges”.¹³³ Az ún. II. gettó épületei: Szent Ferenc u. 5. sz. (Kroó-ház), Oldal u. 2. sz. és Boldogasszony sgt. 42–44. sz. MÁV-házak. A Magyar Királyi Államvasutak Üzletvezetősége e két utóbbi épületet nem adta könnyen: „a mellékelt szerződést azzal a kéréssel küldjük meg, hogy azt a város részéről a szükséges aláírásokkal ellátni, felbélyegezni, az összefüggő zsinór végeit lepecsételni és részünkre aláírás céljából hozzánk visszaküldeni méltóztassék”.¹³⁴

Érdeemes idézni néhány pontot a MÁV feltételeiből: „2./ A csere-lakásként kiutalt lakások és azok összes mellékhelyiségeit a beköltöző kívánságának megfelelően Szeged Szabad Királyi Város a saját költségére ciánoztatja, a jelenlegi lakások festésével egyenértékű festéssel kifesteti, tataroztatja, ugyanígy a parkettákat újból fényezteti, vagy más padozatokat rendbe hozatja, festeti. Viseli a villanycsillárok, lámpák, csengők, rádiók, telefon, gáz, stb. ilyen felszerelések le- és felszerelési költségeit, illetve a 220 voltos áramfeszültség-különbség esetén az izzólámpák, porszívók, villanyvasalók, teafőző, stb. kicserélési vagy átalakítási költségeit, a kályhák, takaréktűzhelyek, szóval a lakás tartozékainak szükséges

131. CsML, szegedi polgármesteri í. 16.202/1944.

132. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 27. 7. o.

133. MÁV szegedi irattára, 6948/1944.

134. CsML, szegedi polgármesteri í. 9466/1944.

kijavitási, kicserélési, vagy átalakítási költségeit, vagyis a korábbi élet zavartalan folytatásához szükséges berendezés összes költségeit. [...] 5./ Ha a zsidók lakhelyének végleges rendezése során a most igénybe vett lakások véglegesen felszabadulnának, a város viseli a visszaköltözni kívánók kívánságára a visszaköltözésnek és az eredeti állapot visszaállításának fent felsorolt összes költségeit.”¹³⁵ Az 5. pont szövege arra enged következtetni, hogy – ellentétben a zsidó tanáccsal és a Magyar Szent Kereszt Egyesület szegedi képviselőivel – a MÁV Üzletvezetősége pontosan tisztában volt azzal, hogy a gettóban és a kijelölt házakban az elhelyezés ideiglenes és a „lakások véglegesen felszabadulnak”, mivel a zsidókat deportálják. Mivel választ nem kaptak a polgármestertől, május 31-én újabb levélben közölték, amennyiben a szerződést aláírva, változtatás nélkül nem kapják vissza, úgy a 27.273/1944. sz. határozattal szemben fellebbezni fognak.¹³⁶ Tóth Béla a szerződést nem küldte vissza, s a két MÁV-házat nem vette igénybe. Talán e levelezésnek köszönhető, hogy a Szent Ferenc u. 1. sz. alatt lakók (részben a MÁV dolgozói) azon kérelmét, hogy nyilvánítsák az épületet gettóházzá, mert túl veszélyes helyen van, a pályaudvartól csak 30 méterre, továbbá „ezen ház mellett már a Kroó-ház és vele szemben a Bors-ház már igénybe vétetett gettó céljaira”, nem teljesítette.¹³⁷ Magyary-Kossa főispán a kérvényezőknek, a h. polgármestertől kapott információ alapján azt válaszolta, hogy a házat nem veszik igénybe gettó céljára, „amennyiben azonban a ház lakói lakást óhajtanának cserélni, ezirányú kérelmüket a lakáshivatalnál terjesszék elő”.¹³⁸

Miután május 31-én reggeltől késő délutánig értekezletet tartottak a városházán Magyary-Kossa főispán elnökletével, Tóth h. polgármester, a rendőrség, honvédség és tisztiorvosi hivatal kiküldöttjei, Tóth Béla kiadta 25.489/1944. sz. határozatát az előző gettóhatározatok kiegészítéseképpen,¹³⁹ Magyary-Kossa Aladár pedig tájékoztatta a sajtó képviselőit az értekezlet döntéseiről.¹⁴⁰

135. Uo. 9460/1944.

136. Uo. 6727/1944.

137. CsML, szegedi főispáni i. 805/1944.

138. Uo.

139. CsML, szegedi mérnöki hiv. i. 2357/1944.

140. *Szegedi Friss Újság*, 1944. június 1. 2. o., *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. június 1. 3–4. o.

A határozat az I. számú gettót további épületekkel bővítette: Polgár u. 21/a, 21/b, 23. sz., Margit u. 30, 31. sz. Kötelezte a zsidó tanácsot, „hogy az ily módon kibővített I-ső sz. gettóba összesen legalább 2400 személyt köteles elhelyezni, férőhelyül előző határozataimban meghatározott 6 négyzetméterre való tekintet nélkül is”. Tóth külön kiemelte a Bors- és Kroó-házakat, ahol „négyzetméterre való tekintet nélkül legalább 250 személyt” kell elhelyezni, „amennyiben ez a fejenkénti 6 négyzetmétert nem haladja meg”. A h. polgármester „nyomatékosan” figyelmeztette a zsidó tanácsot, hogy június 15-ig „minden megkülönböztető jelvény viselésére kötelezett lakosnak az egyes számú gettóban, vagy a kijelölt zsidóházakban kell lennie, s ha azt tapasztalnám, hogy férőhely szempontjából idevonatkozó határozataimban előírt utasításomat nem a legpontosabban hajtották végre, újabb férőhely kijelölése nélkül minden kintmaradt zsidó lakosnak az egyes számú gettóba kell beköltöznie”.

Magyary-Kossa tájékoztatójában elmondotta, hogy a kiadott utasításoknak megfelelően megkezdődött a gettó bekerítése, az egyetlen kijárat kivételével valamennyi utcatorlat lezárása, a gettó szélére eső házak utcai ablakainak fehérre meszelése. „A gettó kijáratát a rendőrség állandóan őrizeti, a gettón belül pedig a zsidóság saját kebelében állít fel belső rendőrséget.”¹⁴¹ Az értekezleten szintén a rendőrség feladataként határozták meg a gettó belső rendjének szabályozását, a „keresztény zsidók” házainak állandó lezárását és őrzését.

A szegedi rendőrkapitányság vezetőjét, Buócz Bélát május 19-én Horthy a m. kir. rendőrség vidéki főkapitányává nevezte ki,¹⁴² így ekkortól Szegeden a rendőrkapitányság vezetését Horváth József látta el. A gettóügyek intézésével vitéz Tónay Aladár rendőrfogalmazót, dr. vitéz Kolozsváry Andor rendőrtanácsost¹⁴³ és Keresztes Andor rendőrtanácsost bízták meg.¹⁴⁴

141. *Szegedi Friss Újság*, 1944. június 1. 2. o.

142. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. május 20. 3. o.

143. CsML, szegedi főispáni l. 847/1944.

144. BMTI, V-22.243. Keresztes Andor népbíróági pere. Keresztes 1935-től a hődmézvásárhelyi rendőrkapitányságot vezette, majd 1938 áprilisában áthelyezték a kecskeméti rendőrkapitányságra. (*Kecskeméti Közlöny*, 1938. április 20. 2. o.) A szegedi kapitányságra 1944 májusában került, mint beosztott tanácsos s a zsidóügyek „referense” lett.

Pap Róbert június 5-én kérte a h. polgármestert, hogy „az egészségügyi követelménynek a legkisebb humánumnak az alapján a fenti határozatot [ti. a 25.489/1944. sz. határozatot – M. J.] olyképpen megváltoztatni méltóztassék, hogy amint azt az első határozat kimondta a 6 m² terület a legszigorúbban betartassék. Az első számú gettóban a szobák összterülete 8400 m². Ezen területen 6 m² alapulvétele mellett az elhelyezhető személyek száma 1.400 személy”,¹⁴⁵ azaz 1000 fővel kevesebb, mint amennyit a határozat előír. Ezért kérte, hogy gettóház lehessen a Jósika u. 30., Polgár u. 19. és a Boldogasszony sgt. 30. sz. , valamint úgy vélte, hogy „a részünkre ezen igen súlyos kérdés nyugvópontra hozható volna” amennyiben a h. polgármester kiutalná a még megígért, de ki nem utalt vasutasépületeket. Tóth Béla nem válaszolt az újabb igényre.

1944. június 7-re készítette el a m. kir. rendőrség szegedi kapitánysága Tóth h. polgármester felkérésére Szeged Szabad Királyi Város Gettó-rendjét.¹⁴⁶ Ennek fontosabb rendelkezései:

- a gettót és a zsidó házakat a rendőrség őrzi, onnan csak parancsra, a gettó kapuján és csak rendőri kísérettel lehet távozni,

- „az érintkezés a külvilággal teljesen szünetel [...] A gettóból kilépő és oda belépő zsidókat az őrség megmotozza”,

- „a gettóban és a zsidóházakban mindenki katonás fegyelem alatt áll”,

- élelmezés céljára „a zsidó tanács egy központi élelmezési bizottságot állít fel”,

- egészségügyi ellátásra „a gettónak kezelő orvosai és gyengélkedő szobája, közös kórháza és szülő otthona legyen” – A rendelet szerzői arról „megfeledeztek”, hogy egy héttel korábban éppen a polgármesteri hivatalból elutasító választ kapott a zsidó tanács arra a kérelmére, hogy a zsidó iskolát kórházzá alakítsák át, annak ellenére, hogy a tisztí főorvos pozitívan véleményezte a kérvényt.

145. OL Mf, I.s. 30. d. 72. c. 9. p.

146. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. június 14. 6. o., OL Mf, I.s. 30. d. 72. c. 1.p. Keresztes Andor 1945 novemberében a politikai rendőrségen tett vallomásaiban többek közt a következőket mondta a gettóbeli körülményekről: „Nincs tudomásom arról, hogy a gettóban atrocitások, vagy visszaélések történtek volna [...] A gettóban naponta megfordultam ellenőrző utamban és azt tapasztaltam, hogy ott rendben mennek a dolgok, a rendőrök segítségükre vannak a gettó lakóinak.” (BMTI. V-22.243)

– „légiriadó jelre, ha a városi szirénák megszólalnak, mindenki menjen be a lakóházba és ott, *ha pince van* [kiemelés tőlem – M. J.], abban keressen menedéket”,

– „ébresztő 6 órakor, takarodó 21 órakor van [...] A gettóban és a zsidó házakban a nap minden szakában csend uralkodjék”.

E „Géttó-rend” ismeretében meglehetősen illuzorikusnak tekinthető az a polgármesteri hivatal hivatalnokai részéről június 7-én megfogalmazott hirdetmény, amely az 1990/1944. ME sz. rendeletre hivatkozva napi két órában, de. 11 – du. 1 óra között engedélyezte a „megkülönböztető jelzés viselésére köteles zsidók”-nak a vásárlást „nyílt árusítási üzletekben, országos, havi és hetivásárokon, valamint a napi piacokon”.¹⁴⁷ A büntető rendelkezés értelmében az a vevő, illetve eladó, aki a hirdetmény ellen vét „hat hónapig terjedhető elzárással büntethető, s azonfelül rendőrhatalósági őrizet alá helyezhető (internálható)”.

Június 10. után Tóth Béla valószínűleg már fölöslegesnek tartotta, hogy ilyen jellegű problémákkal foglalkozzon, ugyanis ezen a napon, mint arról a *Szegedi Új Nemzedék* június 11-én beszámolt, a két belügyi államtitkár, Endre László és Baky László „gépkocsival Szegedre érkeztek [...] megtekintették a szegedi géttőt és behatóan áttanulmányozták mindazokat az intézkedéseket, amelyeket Szeged város vezetősége a zsidóknak a város életéből való kiemelése és elkülönítése dolgában tett. Az államtitkárok a legteljesebb megelégedésüket nyilvánították és őszinte elismerésüket fejezték ki a város két vezetője előtt a zsidókérdés szegedi megoldása felett”.¹⁴⁸ Az államtitkárok értekezletet tartottak a városházán, amelyen a város, a környező törvényhatóságok vezetői és a rendészeti vezetők részletes utasítást kaptak a zsidókérdés radikális megoldásának további menetét illetően: géttókat fel kell számolni, nagyobb gyűjtőtáborokat kell létrehozni, majd német vagonokban elszállítják az

147. CsML. szegedi polgármesteri i. 7671/1944. A géttó rendje szerint, mint arra utaltunk, a zsidó tanácsnak élelmezési bizottságot kellett felállítani. A bizottság köteles volt naponta 9 óráig beszerezni a kívánt élelmszerek jegyzékét és bemutatni engedélyezés végett a városi közellátási hivatalnak. Bár a géttó rendje erre nem utal, a *Szegedi Friss Újság* június 1-jén megemlíti, hogy a „zsidó fertály lakói a géttó területét csak csoportokban és kísérelvel hagyhatják el”. Mint azt a II. fejezetben jeleztük, Buócz Béla már május 8-i hatállyal napi egy órában engedélyezte zsidók számára a bevásárlást. (55. o.)

148. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. június 11. 3. o.

országból a gyűjtőtáborok lakóit. (A június 10-i szegedi értekezletről részletesebben lásd a IV. fejezetet.) Így tehát Szegeden és a környező városokban június 10-től minden rendelet, határozat, utasítás abban a biztos tudatban született, hogy a zsidókat rövid időn belül eltávolítják az országból.

Ezek után már nem lepődhetünk meg olyan – a realitás határát súroló – intézkedésen, melyet a Szegedi Cukrászipari Szakosztály javaslatára tesz Magyary-Kossa főispán június 24-én. (Ne feledjük, a június 10-i értekezleten már meghatározták a gettó felszámolásának időpontját, valamint a deportálás „szervezési problémáit”. Június 24-én már több mint 8000 embert zsúfoltak a szegedi és Szeged környéki városok gettóiból a Cserzi M. utcai téglagyárba, ahol a „Gettó-rendjé”-nél szigorúbb intézkedések voltak érvényben, s ahonnan csak egy irányban, a rókusi pályaudvaron várakozó vasúti szerelvények felé lehetett „távozni”.) Magyary-Kossa a polgármesterhez intézett levelében úgy véli, hogy „a zsidók gettóba való költöztetése [...] nem tette fölöslegessé”, hogy az 500/1944. sz. BM rendelet értelmében a zsidók csak meghatározott vendéglátó üzemeket látogathassanak.¹⁴⁹ Ugyanis „a zsidó munkaszolgálatosok továbbra sincsenek korlátozva szabad mozgásukban és a vásárlásokban”. A német megszállást követően az ország határain belül foglalkoztatott zsidó munkaszolgálatosok nagyobb biztonságban voltak, viszonylag szabadabban közlekedhettek, mint a gettókba, gyűjtőtáborokba kényszerített, sárga csillag viselésére kötelezettek. Így a főispán számára az egyetlen elfogadható megoldás, hogy „a zsidók vagy zsidó munkaszolgálatosok a cukrászdák látogatásától teljesen eltiltassanak”. Június 30-ra elkészült Tóth h. polgármester hirdetménye és válaszlevele a főispán átiratára: „a zsidók használatára a vendéglátó üzemek közül egyet sem jelöltem, mert nem akadt Szegeden olyan vendéglátó üzem (fogadó, szálló, penzió, vendéglő, kávéház, korcsma, italmérő, cukrászda, kifőzés, kávémérő, bufet, espressó stb.) mely a kijelölést kérte illetve ahhoz hozzájárult volna”.¹⁵⁰ Az iratok közt annak nincs nyoma, hogy valamilyen formában felmérést végeztek volna a fent felsorolt vendéglátóegységekben a kérdést illetően.

149. CsML, szegedi főispáni i. 904/1944. Az 500/1944. BM sz. rendelet május 25-én lépett hatályba. (Lásd *Vádirat* 2. 86–87. o.) Valószínűleg a gettó problémája oly mértékben lefoglalta Magyary-Kossát, hogy elkerülte figyelmét ez a rendelet.

150. CsML, szegedi polgármesteri i. 9660/1944.

Mint arról már szoltunk (II. fej. 55. o.), összhangban az országos irányvonallal, a h. polgármester május 26-tól megtiltotta, hogy zsidók a városi hivatalokban megjelenjenek. Minden ügyet csak a Szegedi Zsidó Tanácson keresztül lehetett intézni. Pap Róbert elnök ezért több alkalommal is kérte a hivatalokba szülő belépési engedélyek kiadását egyrészt a zsidó tanács tagjai számára, másrészt a tanács egyéb szervei részére.¹⁵¹ Így pl. Frenkel Jenő rabbi, dr. Erdélyi Jenő, a zsidó kórház vezető főorvosa, dr. Szivessy Lehel, a Szent Kereszt Egyesület elnöke, dr. Steiner Zoltán, a temetési ügyek intézője stb. szerepelt a kérvények listáin. A polgármesteri válasz a kérelmet részben teljesítette: Pap Róbert, valamint Fenyő Lajos, Grósz Marcell, dr. Kertész Béla, Reitzer Miklós, dr. Szabó Béla, a tanács tagjai, dr. Rottenberg Pál és dr. Vajta Jenő, a tanács jogügyi vezetője kapta meg a belépési engedélyeket. Itt jegyezzük meg, hogy a szegedi pénzügy-igazgatóság, valószínűleg az ügyintézés nehézsége miatt, június 7-én kérte, hogy a polgármester módosítson tiltó rendelkezésén.¹⁵² Június 24-én azonban az iraton csak annyi megjegyzés szerepel: „Közben a szegedi zsidó probléma megoldódott”.

A helyi közigazgatás és rendőrség összehangolt intézkedései következtében összesen 3827 embert zsúfoltak a szegedi gettóba és zsidó házakba,¹⁵³ ahol szigorú katonai fegyelem alatt tartva 4–5 családot költöztettek egy-egy lakásba megnehezítve a legegyszerűbb, legalapvetőbb napi teendők végzését is, s ezzel egyaránt testi és lelki megpróbáltatásnak kitéve az ott élőket.

Mégis volt olyan szegedi lakos, aki egyáltalán nem elégedett meg a gettósítással. 1944. június 2-án érte először légitámadás Szegedet. Ezt követően két nappal Magyary-Kossa főispán „Cselle Ferenc” aláírással felháborodott levelet kapott: *„Itt el fog pusztulni minden a vezetők miatt!”* (Magyary-Kossa kiemelése – M. J.)¹⁵⁴ Ugyanis „az angol-amerikaiak megvárták, míg a zsidókat egy csomóba tömörítik, kémlelő repüléseik útján és a zsidók jeladásából megtudták, hogy hol vannak a zsidók, s azután nyomban megkezdték Magyarország bombázását!”. Cselle szerint kézenfekvő a megoldás, „sürgősen visszahelyezni őket – felügyelet mellett – a

151. OL Mf. I. s. 30. d. 72. c. 8. p., 38. p.

152. CsML. szegedi polgármesteri i. 7204/1944.

153. CsML. szegedi főispáni i. 847/1944.

154. Uo. 797/1944.

keresztények közé, és minden egyes lebombázott keresztény helyett legalább 2 zsidót kell nyilvánosan a piac téren kivégeztetni”.¹⁵⁵ Alaptalan, de érdekes – mint arra már utaltunk és ez a levél is bizonyítja –, mennyire hittek abban, hogy a szövetségesek pontosan tudják, hol vannak a zsidó házak és azokat bizonyosan nem bombázzák.¹⁵⁶ Maga a budapesti zsidó tanács is terjesztette ezt a hírt, hogy ezzel előzzék meg a budapesti zsidók deportálását.¹⁵⁷

Endre és Baky államtitkárok Szegedre látogatásának napján (június 10.) délelőtt, s talán éppen az ő érkezésükkel összefüggésben, Tóth h. polgármester telefonon utasította a szegedi Központi Gáz és Villamossági Rt. vezetését, hogy az ún. törzsgettó területén az áram- és gázszolgáltatást, beleértve a közvilágítást is, azonnal szüntessék meg.¹⁵⁸

1946-ban Tóth Béla népbírósági tárgyalásán Szalay József, a gázgyár volt igazgatója így emlékezett a rendelet indoklására: „Most, hogy vádlott említi, emlékszem rá, hogy a kérdéses telefonbeszélgetésünk alkalmával a villanyszolgáltatás kikapcsolásának okaként vádlott az elsötétítési szabályrendeletre és Buócz rendőrfőkapitányra hivatkozott”.¹⁵⁹ Lehetséges, hogy attól tartottak, a zsidók esetleg fényjeleket adnak le az angol, amerikai repülőgépeknek. Valószínűbb azonban, hogy egyszerű takarékosági intézkedésről van szó: minek a gáz és a villany a zsidóknak arra a néhány napra, hiszen hamarosan úgymint elszállítják őket. Ekkor már javában folyt a kárpátaljai és az észak-erdélyi deportálás.

A gettó lakói még nem tudták, hogy bár több család van egy lakásba kényszerítve, a minimális higiéniai előírások megtartása is gondot okoz, nincs villany és gáz, hiányoznak az alapvető gyógyászati felszerelések és gyógyszerek, ez az állapot csak átmeneti, s a megaláztatások sora még folytatódik.

155. Magyar-Kossát valószínűleg nem lelkesítette Cselle Ferenc ötlete, kellemtelenül érinthették a vezetőséget illető bíráló megjegyzései is. Ezért a panaszoslevelet átadta a rendőrség szegedi kapitányságának, hogy sürgősen tájékoztassák nevezett személyéről. A rendőrség nem tudta megállapítani, kit takar a Cselle Ferenc név, ilyen nevű lakosa ugyanis nem volt Szegednek.

156. Erre utal Munkácsi Ernő is visszaemlékezésében. (Közl: *Vádirat* 2. 345. o.)

157. Stern Samu visszaemlékezését lásd *Kollaboráció vagy kooperáció?* 77. o.

158. CsML, szegedi polgármesteri i. 9090/1944.

159. Lásd 77. jegyzet.

3

A KECSKEMÉTI GETTÓ

Kecskeméten a zsidó lakosság aránya – mint azt már jeleztük – fokozatosan csökkent (lásd II. fej. 21. old.). 1941-ben mindössze 1346 fő, azaz 1,5% volt a város izraelita lakóinak száma. A kikeresztelkedettek 0,2%-a (174 fő) csak részben magyarázza ezt a tendenciát.¹⁶⁰

A gettórendelet megjelenését követően dr. Liszka Béla polgármester megbízásából Laczy István, a közigazgatási osztály irodaigazgatója 1944 májusában megállapította, hogy a város területén 564 zsidó család lakik, a zsidók száma pedig összesen 1323 fő.¹⁶¹

Liszka nem késlekedett a „külön értekezletet” összehívni a zsidók lakóhelyének kijelölése tárgyában. Május 2-án délben ült tárgyalóasztalhoz a polgármester elnökletével Laczy István zsidóügyekkel megbízott irodaigazgató, Harkay Béla h. polgármester, vitéz Szapponos Jenő a mérnöki hivatal vezetője, Laczy Pál tb. főjegyző és dr. Iványosi Szabó László aljegyző a katonai ügyosztályról, hogy a feladatokat szétosszák.¹⁶²

Liszka Béla május 11-én rendeletben tiltotta meg a város lakosságának a zsidó lakásokba költözést. Ugyanis, mint megállapította a zsidó lakások „egy részét a német védező helyben állomásozó alakulatai, a m. kir. honvédség alakulatai és egyes tisztí egyénei vették igénybe”, részben polgármesteri hozzájárulással, részben anélkül. Ugyanakkor egyes családok is „önkéntesen, tehát minden hatósági engedély vagy hozzájárulás nélkül a zsidók lakásaiba beköltöztek”.¹⁶³ Ez azt valószínűsíti, hogy Kecskeméten már a gettó felállítása előtt a helyi hatóságok megkezdték az összeköltöztetést és zsidó lakások felszabadítását, feltehetően ismerve a Belügyminisztériumban vallott általános irányelveket. Arról az eddigi szakirodalom nem tud, hogy külön engedély, hivatalos lakáskiutalási

160. A *Kecskeméti Közlöny* „mint érdekességet” jegyezte meg az első zsidótörvény parlamenti vitája idején, hogy „a zsidó törvény benyújtása óta 15 zsidó tért át keresztény vallásra”. (*Kecskeméti Közlöny*, 1938. április 29. 2. o.)

161. BKML. Zsidók 1944. Külön kezelt iratok. A kecskeméti polgármester 1944-es irataiból mintegy 4 doboznyi zsidóügyekkel foglalkozó iratot kiemeltek. Ezek iktatószám nélkül, rendezetlenül a IV. 1928. számon találhatók. A továbbiakban idézett iratok a 4. dobozból valók.

162. Uo.

163. Uo.

határozat nélkül költöztek volna városi lakosok zsidók „gazdátlanná” vált lakásaiba. Április 30-án már 32 lakást foglaltak el a németek.¹⁶⁴ Május 24-én pedig Liszka polgármester az újabb gettóértekezleten arról tájékoztatta a megjelenteket, hogy „jelenleg még 288 olyan zsidólakás van, melyet a zsidók háborítatlanul használnak”.¹⁶⁵

1944. május 6-án Horthy dr. Kiss Endre főispán helyére dr. Horváth Ödönt, a *Kecskeméti Közlöny* felelős szerkesztőjét nevezte ki, aki már az első zsidótörvényt „történelmi jelentőségű változások elindítója”-ként üdvözölte.¹⁶⁶ 1944. május 8-án bemutatkozó beszédében leszögezte: „A zsidókérdés maradéktalan megoldása páratlan perspektívát nyit meg a nemzet előtt”.¹⁶⁷ Ekkor már készültek Laczy István irodaigazgató precíz kimutatásai a város zsidó lakosságáról, illetve a lehetséges lakhelyekről.

Adatok a kecskeméti zsidókra vonatkozóan¹⁶⁸

- Ismeretlen helyen távol	95 fő
- Munkaszolgálatra bevonult ¹⁶⁹	83 fő
- Csoportos munkajeggyel mezőgazdasági munkára vezényeltetett	262 fő
- Időközben elhalt kb.	10 fő
- Jelenleg gettóba tömörítésre vár	873 fő
Összes létszám: 564 család	1323 fő

A kimutatásban feltűnően magas (95 fő) az ismeretlen helyen tartózkodók száma. Mint később látni fogjuk, a mezőgazdasági munkára való igénybevétel nem jelentett mentességet a gettóba vonulás alól.

Az egyik „alternatíva” szerint az elhelyezés a következő módon történt volna:¹⁷⁰

164. Uo.

165. Uo. Ugyanezen az értekezleten hangzott el, hogy Kecskeméten 564 zsidó család lakik.

166. *Kecskeméti Közlöny*, 1938. április 10. 3. o.

167. Uo. 1944. május 9. 5. o.

168. Lásd 161. jegyzet.

169. A szakirodalomban óriási viták folynak arról, hogy a HM hány zsidót vonultatott be munkaszolgálatra 1944-ben. Erről lásd V. fej. 58. jegyzet.

170. Lásd 161. jegyzet. A másik alternatívában a sárga barakkok nem szerepeltek: városi barakkok 500 fő, kislakások 300 fő, Villanytelepi mintaházak 50 fő, Kaszap u. 7. 90 fő, sűrítéssel (Vak Botlyán u.) 300 fő, összesen: 1240 fő.

Városi barakkoknál (4 barakk)	400 fő
Sárga barakkoknál (4 barakk)	400 fő
(honvédség használatában)	
Városi kislakások és villanytelepi mintaházak	454 fő
Nyár utcai háztömb (5 ház)	44 fő
Összesen:	1298 fő

A városi barakkoknál a férőhely kiszámítása pl. az alábbiak szerint alakult:

Rendelkezésre áll: 36 szoba, 36 konyha, 36 éléskamra

Ezekben a helyiségekben elhelyezhető:

36 x 4 –	144 fő
32 x 4 –	128 fő
32 x 4 –	128 fő
Összesen:	400 fő

Mind a négy barakkban meghagytak egy konyhát és egy éléskamrát közös helyiségnek. Ez a tervezet még külön háztömbben helyezné el a város 16 zsidó orvosát a családtagokkal együtt (44 fő).

A polgármesteri hivatalban külön kimutatást készítettek a Szeszfinomító és Rézgálicgyár területén lévő épületekről is.

A város vezetői mindezen felmérések és tervezetek mellett figyelemmel kísérték más városok hasonló tárgyú határozatait is. A makói és kaposvári gettók felállításáról a két város helyi napilapját szerezték be.¹⁷¹ Szegedről és Újpestről megkapták a polgármesterek gettóhirdetményét.¹⁷² A négy helyi rendelet ötvözeteként 1944. május 24-re elkészült Liszka polgármester határozata is:¹⁷³ „A zsidók lakóhelyeül

1. a városi tulajdonban álló barakklakásokat,
2. az ún. sárga barakkokat,
3. Kaszap u. 7., Vak Bottyán u. 9, 10, 11, 12, 16, 17, 19/a, 30., Kurucz krt. 3, 15. zsidóházakat jelölöm ki”.
(Lásd 5. sz. térkép.)

171. Uo. *Makói Újság*, 1944. május 9., *Új-Somogy*, 1944. május 12.

172. Uo. Az újpesti polgármester határozata 16.020/1944. számon jelent meg.

173. Uo.

Az újpesti polgármester ötletét átvéve Liszka úgy döntött, hogy a kijelölt házakat „a zsidó háztulajdonosok kötelesek saját költségükön feltűnő módon (a ház utcai falára festett 100 cm méretű sárga csillaggal) megjelölni”. Szintén az újpesti határozatból származik szó szerint: „A zsidók elhelyezésénél kényelmi szempontok figyelembe nem jöhetnek, *egy zsidó részére 2 m² férőhelyet* [Liszka Béla kiemelése] állapítok meg”. Az összeköltözést a határozat értelmében május 30-án reggel 6 órakor kellett megkezdeni, és 8 nap alatt befejezni.

A mintaként használt rendeletekben három polgármester kötelezően előírta, hogy a nemzsidó lakosságnak el kell költöznie a kijelölt területről. Csak a kaposvári polgármester – bajai kollégájához hasonlóan – engedélyezte, hogy a keresztény tulajdonban lévő házakban a kereszténynek tekintendő bérlők lakásukban maradhatnak. Liszka a többség álláspontját fogadta el.

A vegyes házások esetében a rendelettervezetből bizonytalanság olvasható ki. Mindössze az újpesti polgármester hirdetménye foglalkozott ezzel a problémával: „Ha az egyik házastárs nem zsidó, de a másik házastárs zsidó: az egész család elhelyezése a családfő helyzete szerint bírálendő el.” Liszka eredetileg ezt a pontot a következőképpen dolgozta át: „Ha az egyik házastárs nem zsidó, de házastársa zsidó, a zsidó házastárs és a családban élő kiskorú gyermekek a kijelölt lakóhelyre kiköltözni nem kötelesek.” A végleges változatból azonban ez a mondat kimaradt.

Külön problémát jelentett az orvosok kérdése. A kaposvári polgármester a zsidó és keresztény orvosoknak egyaránt engedélyezte, hogy lakásukban maradjanak, ha a rendelő egy házban volt a lakással. Az újpesti polgármester csak a munkaszolgálatos orvosoknak engedélyezte a lakásukban való maradást. A szegedi döntés pedig úgy szövelt, hogy az orvoskamara véleménye alapján a tisztí főorvos „egyelőre” engedélyezheti a „kintlakást”. Kecskeméten Laczky István először a 16 zsidó orvos és családtagjaik külön háztömbben való elhelyezését javasolta. A tisztí főorvos május 11-én „bizalmasan” tájékoztatta a polgármestert, hogy a „zsidó orvosok gettóba való kitelepítése az általános orvosi gyakorlatban nagyobb zavart nem okozna”.¹⁷⁴ Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „közegészségügyi közérdekre való tekintettel” fontosnak tartja 4 szülésszor-

vos, valamint 4 csecsemő- és gyermekgyógyász gettón kívül hagyását. Mégis, Liszka polgármester úgy döntött, hogy a zsidó orvosok is csak a „kijelölt lakóhelyen (házakban) lakhatnak, kivéve azokat, akiket a hatóság közszolgálati orvosi munkára kirendel, de rendelőiket ezek sem tarthatják fenn”.

Liszka határozatában új elem, hogy „munkavállalás céljából” engedélyezte a kijelölt körzetek elhagyását. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az előzetes kimutatások szerint 262 főt mezőgazdasági munkára vezényeltek.

Továbbá Liszka polgármester – kollégáitól eltérően – már a gettóhatározatában úgy döntött, hogy a „zsidók a piacokon és nyílt árusítási üzletekben egyénenkint nem vásárolhatnak, az élelmiszerükhöz szükséges piaci árukat csak kijelölt zsidó bevásárlók útján eszközölhetik”. Újabb korlátozást a zsidók bevásárlására vonatkozóan a kormányrendelet megjelenését követően, június 15-én vezetett be.¹⁷⁵ Akkor zöldség, gyümölcs, marhahús, lóhús vásárlását 10–12 óra, fűszer, tej, tüzelőanyag, textiláru vásárlását 15–17 óra között engedélyezte. Tette ezt annak ellenére, hogy tudta, másnap elkezdik a gyűjtőtáborba átszállítást, majd deportálást. Liszka egyébként már a gettótervek készítésekor sejthette, hogy a kijelölt házak nem jelentenek végleges megoldást. A makói gettó felállításával kapcsolatos május 9-i újságcikkben olvashatta, hogy „majd a gettó megszűnik és a zsidókérdés végleges megoldást nyer a kitelepítéssel”.¹⁷⁶ Annak nincs nyoma, hogy a *Makói Újság* szerkesztői május első harmadában mire alapozták ezt az állítást. Talán a délvidéki zsidók elhelyezésének ideiglenességéből jutottak erre a következtetésre.

Liszka végül tudomásul vette, hogy a Magyarországi Zsidók Központi Tanácsa Kecskeméten dr. Schönberger Dezsőt nevezte ki helyi megbízottul, egyúttal „segítőtársakul” Gerő Miksát és Markó Istvánt rendelte. A „zsidók bárminő kérelmét” csak a zsidó tanácson keresztül fogadta el.¹⁷⁷

Mivel Schönberger Dezső már május 11-től – tehát a gettóhatározat megjelenését közel két héttel megelőzve –, tárgyalt a polgármesterrel,¹⁷⁸ nem lepődhetünk meg, hogy május 26-án készen

175. OL Mf, I. s. 30. d. 71. c. 3. p. A kecskeméti gettóban megtalált iratok.

176. Lásd 161. jegyzet. *Makói Újság*, 1944. május 9.

177. Erről lásd még III/5. fej.

178. Lásd 161. jegyzet.

voltak a lakásutaltványok, a kényszerlakhely kijelöléséhez szükséges összeírólapok, május 27-én pedig megjelent a Kecskeméti Zsidó Tanács utasítása a „magával viendő és visszahagyandó tárgyak” leltáríveinek kitöltéséhez.¹⁷⁹ A leltározásnál követendő „általános irányelvek” a zsidótörvények és rendeletek ismeretében meglehetősen groteszkül hatnak: „A napról-napra fokozódó nyomorra tekintettel nyomatékosan kérjük a hitközség tagjait, hogy fehérmemű, ruhanemű, élelmiszer és tüzelő feleslegeiket még a leltározás előtt ajánlják fel a Fecske u. 8. sz. alatti Nőegyleti külön bizottságnak, amely a szegények közötti kiosztást intézi”.¹⁸⁰

Az iratok tanúsága szerint Schönbergerék a Szegedi Zsidó Tanácshoz hasonlóan betartották és betartatták a hatóságok utasításait. A tanács június 2-án „legszigorúbb felhívása”-ban nyomatékosan felszólította a lakásutaltvánnyal rendelkezőket, hogy haladéktalanul költözzenek új lakásukba, „sem, betegség, sem a szombati nap nem mentesít senkit sem a költözködés alól”.¹⁸¹ A nyolcnapos határidőt mégsem tudták betartani. Ugyanis egyrészt – mint Liszka polgármester a közgyűlésnek jelentette – a sárga barakkokat a zsidók elhelyezésére az V. honvéd-hadtest parancsnokság „közbejött és el nem hárítható akadályok miatt” nem tudta rendelkezésre bocsátani.¹⁸² Másrészt Laczy irodaigazgató június 5-én jelentette, hogy a városi barakklakásokban „a jelenleg ott lévő bérlők egy részénél nagyfokú tisztátalanság, egyes helyeken pedig leférgeződés tapasztalható”.¹⁸³ A polgármesteri hivatalban attól tartva, hogy az átköltözést követően a közérdekű munkára városba kijáró zsidók az egész lakosságot megfertőzik, úgy döntöttek, hogy más férőhelyeket jelölnek ki.¹⁸⁴ Így június 16-ig az első határozatban kijelölt házakon túl a Bem u. 10., Bezerédy u. 6., Károlyi u. 5., 7., 8., 14., Klapka u. 26., 31., Werbőczy u. 4. sz. alatt, valamint a Katona József tér 4. sz. alatti ortodox templomban és a Rézgálicgyárban helyezték el a zsidókat, az újabb kimutatás szerint 1013

179. OL Mf, I. s. 30. d. 71. c. 5, 6, 19. p.

180. Uo. 20. p.

181. Lásd 161. jegyzet.

182. BKML, kecskeméti közgyűlési jegyzőkönyv, 1944. június 15.

183. Lásd 161. jegyzet.

184. Uo. 1944. június 12-én 234 (217 felnőttet és 17 gyermeket) mezőgazdasági munkára igénybe vett személyt vonultattak be az újonnan kijelölt „lakóhelyre”, a Rézgálicgyárba.

főt.¹⁸⁵ Lehetséges, hogy Liszka polgármester mindenkit a Rézgálicgyárba akart zsúfolni, akinek eredetileg a barakkokba kellett volna költöznie. Erre utal Schönberger Dezső június 11-i kétségbeesett levele, melyben túl a költözködésre engedélyezett kétnapos határidő „emberi erőt messze meghaladó voltán” (hiszen közel 900 főről lenne szó), az állati tartózkodásra is alkalmatlan raktárak állapotára mutatott rá: „Az egyik helyiség egy kisajtóval, ki nem nyitható ablakokkal bíró hodály, szórt homokos, egér- és patkánylyukaktól felszántott talajjal, a tisztálkodás minden lehetősége nélkül”.¹⁸⁶ A június 16-i hivatalos kimutatás 264 fő elhelyezéséről tud a Rézgálicgyárban. Ez nem feltétlen jelenti a város vezetőinek jóindulatát. Ugyanis a június 10-i szegedi értekezlet után Liszkaék már bizonyosan tudták a belügyi államtitkároktól, s nem feltételezésekre hagyatkoztak, hogy a gettók felszámolásra kerülnek, Kecskemét lesz az egyik gyűjtőborközpont, ahova a városi zsidóságon túl Kiskőrös, Soltvadkert, Kiskunfélegyháza, Csongrád, Kunszentmárton, Tiszaföldvár, Nagykőrös, Abony, Cegléd gettóiból is átszállítják a zsidónak minősítetteket. Azaz június 16-tól kb. 10 napig több mint 5400 ember elhelyezéséről kell gondoskodni.¹⁸⁷

4

GETTÓK AZ ALFÖLDÖN

*Csanád-Arad-Torontál, Csongrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun
vármegyék*

Az ún. gettórendelet megjelenését követően (április 28.), mint arra már utaltunk, csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, illetve alkalmazott, aki lemondott volna vagy a zsidók ellen hozott diszkriminatív rendeletek végrehajtását megtagadta volna. Sőt nem egy város vezetője büszkén vállalta zsidóellenes magatartását. Közéjük tartozott például Bécsy Bertalan, *Makó* város polgármestere, aki 1944. július 2-án a *Makói Újságban* vezércikkben hangsúlyozta,

185. Uo. A kimutatáson külön följegyezték: „Nem kapott lakásutalványt 244 személy, akik részben munkaszolgálatot teljesítenek, részben a németek elvitték, részben keresztények, végül eltávoztak Kecskemétről”.

186. Uo.

187. Uo.

hogy „azok a férfiak, akik a vármegye [Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegyék – M. J.] és a város közeletének ormán állunk, *évtizedek óta* [B. B. kiemelése] a nemzeti irányú jobboldali eszme, az eredeti tisztaságú szegedi gondolat hűséges szolgálai voltak...”, így nem véletlen, hogy a „politikai változás ellenére itt mindenki a helyén maradt”.¹⁸⁸ Valóban Makó város képviselő-testülete a polgármester előterjesztésére olyan szabályrendeletet fogadott el már 1940-ben, mely szerint zsidó kereskedők, iparosok, ügynökök országos vásárokon; búcsúkon, havi-, hetivásárok és napi piacok alkalmával közterületeken nem foglalhatnak helyet árusítás céljából, s nem folytathatnak üzleti tevékenységet.¹⁸⁹

A német megszállást követően Szegedhez hasonlóan Makó város és Csanád- Arad- Torontál k. e. e. vármegyék iratai közt is nyomon kísérhető a zsidónak minősített magyar állampolgárok kiiktatása a gazdasági és kulturális életből.¹⁹⁰

A gettók felállításáról szóló utasítást Ferenczy Béla, Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegyék alispánja május 6-án foglalta írásba.¹⁹¹ Az alispán a makói zsidóság számára az ún. Honvéd városrészt (Honvéd u., Garai u., Bethlen u. és Királyhegyesi út által határolt terület) jelölte ki kötelező lakhelyül. Az 1610/1944. sz. kormányrendelet 8. §-a alapján¹⁹² pedig a központi, a torontáli járások és a nagylaki szolgabírói kirendeltség területén élő zsidók „május hó 20 napjáig kötelesek Makó m. városba átköltözni”.¹⁹³

Bécsy Bertalan a 10.493/1944. sz. véghatározatában talán gyakorlati szempontból úgy rendelkezett, hogy „a zsidóság átköltöztetése három ütemben történik”.¹⁹⁴ Először „azok a zsidók, akik nem laknak az Eötvös, Deák Ferenc, Bolygó és Gr. Vay utcában, az említett utcákba mint ideiglenes (közbeeső) lakóhelyre költöznek”. E területre, azaz a „történelmi gettóba” május 17–20 között kell áttelepülni. A második lépésben, szól a határozat: „A honvéd-

188. *Makói Újság*, 1944. július 2. 1–2. o.

189. OL, Nb. 1113/1945/32.sz. Bécsy Bertalan népbíróági pere.

190. Részletesen lásd Antretter János: *A makói zsidóság deportálásának előzményei és következményei* Szakdolgozat. Szeged, JATE, 1989.

191. CsML, csanádi alispáni i. 7979/1944.

192. „(1) A tizezernél kisebb lélekszámú községekre vonatkozóan a törvényhatóság első tisztviselője akként rendelkezhetik, hogy a zsidók kötelesek záros határidő alatt az általa kijelölt más községbe, illetőleg városba átköltözni.” (*Vádirat* 1. 246. o.)

193. Lásd 191. jegyzet.

194. *Makói Újság*, 1944. május 16. 5. o.

beli magyarok megfelelő számának áttelepítése után valamennyi zsidó [...] átköltözik a Honvéd már megürült lakásaiba". Végül amint a magyarok utolsó családja is kiköltözött a Honvédből, a zsidók elfoglalják e városrészben végleges lakóhelyeiket.

Bécsy május 17-i hatállyal kinevezi a két zsidó hitközség elnökét ugyanazon hitközségek közigazgatási előljárójává (tehát nem zsidó tanácsot hoz létre), egyben utasítja őket, hogy a kitelepítéssel kapcsolatos valamennyi rendeletét, „akár szóbeli, akár írásban kiadott rendelkezéseimet azonnal és maradéktalanul” hajtsák végre.¹⁹⁵

Az 1941-es népszámlálási adatokat alapul véve (izraeliták száma Makón: 1881 fő, a központi, torontáli és nagylaki járásokban: 110 fő)¹⁹⁶ és azt kiegészítve a konvertiták számával – mivel pontos adataink nincsenek – elfogadhatónak tűnik a két izraelita hitközség elnökének azon állítása, hogy „több mint kétezer embert” kellett elhelyezni az ideiglenes, majd végleges gettóban.¹⁹⁷

A makói rendőrkapitányság az ideiglenes gettóba való költözés gyors lebonyolítása érdekében „enyhített” (a *Makói Újság* egyik cikke szerint) a zsidók mozgási korlátozásán, s a költözés idejére reggel 6-tól este 9 óráig engedélyezte a „költözéssel kapcsolatos tevékenységet”.¹⁹⁸ A történelmi gettóba történő áttelepítéshez a kijelölt három nap rövidnek bizonyult, ezért a polgármester további három nappal (május 23. este 9 óra) meghosszabbította a határidőt.¹⁹⁹ Május 24-én Bécsy polgármester újabb határozatot adott ki, amely „a zsidók közbeeső, ideiglenes lakóhelyén az életviszonyok szabályozásáról” szólt.²⁰⁰ Ez a határozat, összevetve a szegedi gettó szigorú rendjével, mindenképpen enyhébb előírásokat tartalmazott. Ne feledjük azonban, hogy ezt a gettót ideiglenesnek tekintették, s „ezek a szabályok addig érvényesek, míg a zsidók közbeeső lakóhelyükről a végleges Honvéd-városrészi lakóhelyükre nem kerülnek”.

Az 1. § megadja annak a háromszög alakú épülettömbnek a pontos leírását, melyet a zsidók engedély nélkül nem hagyhatnak el: „alapja a Vásárhelyi-utca egyik oldala, a Kossuth-utca és a

195. CsML-M, makói polgármesteri i. 11.474/1944., 11.475/1944.

196. *Történeti Statisztikai Kötetek. Az 1941. évi népszámlálás. Bp., 1976.*

197. Lásd 191. jegyzet.

198. *Makói Újság*, 1944. május 18. 2. o.

199. Lásd 191. jegyzet.

200. *Makói Újság*, 1944. május 25. 4. o.

Dessewffy-tér, másik oldala a Deák Ferenc-utca mindkét széle, csúcsa pedig a Korona szálló épülete". (Lásd 6. sz. térkép) A piacon történő vásárlást naponta 1/2 10–11 óra között engedélyezte a polgármester. Ez a korlátozás egyrészt szigorúbb az országos kétórás átlagnál, másrészt a kormányrendeletet megelőzve intézkedett e tárgyban.²⁰¹ Az alapvető problémát azonban az jelenthette, hogy egyrészt az árukészlet ilyen késői órán már elfogy, másrészt igen valószínű, hogy 11 óra közeledtével a sárga csillag viselésére kötelezett vásárlóknak idejük és kedvük sem volt alkudozni.

Ugyanakkor Bécsy engedélyezte, hogy azok a zsidó iparosok, akiknek iparüzése az 58.000/1944. KKM sz. rendelet szerint nem esik korlátozás alá, munkahelyüket továbbra is fölkereshetik. Továbbá ellentétben a szegedi szigorú tiltó határozatokkal, kilépésre jogosító igazolványokat adott ki, hogy „a zsidók a különböző hivatalokat” ügyeik intézésére látogathassák.²⁰²

Külön határozat intézkedett arról, hogy a megkeresztelt zsidók május 25-ig kötelesek a számukra kijelölt közbeeső lakhelyre, a Megyeház u. 20. sz., ún. Leipnik-féle házba költözni.²⁰³ Előljárójukká Óvári Lászlót, volt takarékpénztári igazgatót nevezte ki a polgármester.

Ferenczy alispánt nem kellett figyelmeztetni (mint Magyar-Kossa főispánt – lásd 92. o.), hogy adja ki utasítását a járási főszolgabíráknak és a makói polgármesternek, jelöljék ki azt a vendéglátóüzemet, melyet zsidók látogathatnak.²⁰⁴ Június első napjaiban már megérkeztek az alispáni hivatalba a válaszok.²⁰⁵ A központi és torontáli járások főszolgabírái nem tartották szükségesnek a vendéglátók kijelölését, mivel a zsidókat már Makóra szállították. A nagylaki főszolgabíró azonban a fenti tény ellenére Csanádpalotán és Pitvaroson kijelölt egy-egy korcsmát. Ferenczy július 24-i keltezésű utolsó feljegyzése az iraton szenvtelenül tárgyilagos: „A zsidók a vármegye területéről időközben el lettek

201. Mint azt már jeleztük, az 1990/1944. ME sz. r. június 4-én jelent meg a *Budapesti Közlönyben*. (Lásd: II. fej. 104. jegyzet.)

202. Bécsy Bertalan népbíróági pere szerint „a gettóban levő zsidók részére kijárási engedélyeket adott, ill. adatott ki oly mértékben és mennyiségben, amiatt őt a képviselő testületben meg is interpellálták”. (Lásd 189. jegyzet.)

203. *Makói Újság*, 1944. május 25. 4. o.

204. Lásd 191. jegyzet.

205. Uo.

költöztetve, így a vendéglátó üzemeket nem látogathatják, miért is azok kijelölése tárgytalanná vált.”

Mielőtt a végleges gettót felállították volna Makón, Ferenczy Béla felkérte a makói polgármestert, hogy kecskeméti és budapesti hivatalos útja alkalmából „lépjen érintkezésbe az útbaeső és környékbeli városok polgármestereivel és nyert tapasztalatáról jelentését sürgősen tegye meg”.²⁰⁶ Különösen a leendő zsidó házakból kiköltözni kényszerülő keresztény lakosok áttelepülésének kérdését tanulmányozza. Bécsy Bertalan, mint arról a *Makói Újság* június 4-én beszámolt, végiglátogatta Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Cegléd, Nagykőrös, Szentes gettóit.²⁰⁷ De tapasztalatainak hasznosítására nem kerülhetett sor. Június 10-én, a szegedi értekezleten ő is hivatalos volt, ahol Endre és Baky államtitkároktól szóbeli utasítást kapott: Makóról a zsidókat június 16-án Szegedre kell szállítani.²⁰⁸

Csanád- Arad- Torontál k. e. e. vármegyék járásaira vonatkozóan május 5-én szóban, majd 6-án írásban Ferenczy Béla alispán az alábbiak szerint döntött: „A battonyai, mezőkovácsházi és az eleki járásokban lévő községekben lakó zsidókra akként rendelkezem, hogy a zsidók kötelesek f. évi május hó 20. napjáig Mezőkovácsháza és Magyarbánhegyes községekbe a mezőkovácsházi járás főszolgabírája által részükre kijelölt új lakóhelyre átköltözni”.²⁰⁹ A megadott határidőnél öt nappal korábban, május 15-én, már „új lakóhelyükön” voltak a megkülönböztető jelzés viselésére kötelezett zsidók: Mezőkovácsháza községből 350 fő a község határában lévő méntelepre került, a három járás területéről pedig 414 főt a Magyarbánhegyes község határában lévő volt Mandel-féle zsidó birtokra költöztettek:

Mezőkovácsházai járásból:

Magyarbánhegyesről	50 fő
Csanádapácáról	20 fő
Kunágotáról	56 fő
Nagybánhegyesről	14 fő

206. Uo.

207. *Makói Újság*, 1944. június 4. 9. o.

208. Uo. 1944. június 11. 1-2. o., Lásd még 189. jegyzet.

209. Lásd 191. jegyzet.

	Refkovácsházáról	23 fő	
	Végegyházáról	33 fő	
	<u>összesen:</u>		<u>196 fő</u>
Battonyai járásból:			
	Battonyáról	108 fő	
	Dombegyházáról	22 fő	
	Mezőhegyesről	4 fő	
	Kevermesről	25 fő	
	<u>összesen:</u>		<u>159 fő</u>
Eleki járásból			
	Medgyesegyházáról	47 fő	
	Medgyesbodzásról	12 fő	
	<u>összesen:</u>		<u>59 fő</u>
<u>Összesen:</u>			<u>414 fő</u>

A zsidó táborok élére a mezőkovácsházai járás főszolgabírája 5–5 főből álló bizottságot helyezett; köteleességükre tette, internálás kilátásba helyezésével, „a tábor belső rendjének fenntartását, valamint azt is, hogy a zsidók a külvilággal ne érintkezhessenek”.²¹⁰ Az alispánhoz intézett jelentésben szerepel egy mondat, mely, véleményünk szerint – az eddigi levéltári kutatások anyagának ismeretében – rendkívül ritkán alkalmazott módszerről ad hírt: „továbbá az intéző bizottsággal *botokkal felszerelt zsidó őröket* [kiemelés tőlem – M. J.] állítottam fel az esetleges szökések megakadályozására”.²¹¹ Sajnos az iratok hiányossága következtében nem tudhatjuk, mi vezérelhette a főszolgabíró, hogy zsidókat kötelezett arra, legyenek maguk és társaik rendőrei. Két eset lehetséges: egyrészt esetleg informális úton tudott a kárpátaljai táborokban is alkalmazott hasonló módszerről, másrészt egymástól függetlenül, az azonos probléma – nevezetesen, hogy kevés volt a rendfenntartó – azonos megoldást eredményezett: zsidók őrizték a gyűjtőtábor „lakóit”.

Ugyanez a főszolgabíró ugyanakkor, a vármegye tisztí főorvosa véleményét meghallgatva június 13-án kéri az alispánt, hogy bővíthesse a gettót, ugyanis „amennyiben a mezőkovácsházai zsidó-

210. Uo.

211. Uo. A nagy lengyelországi gettóban sűrűn alkalmazott módszer volt. Lásd I. Trunk: *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*. New York, 1972.

tábor túlzásúfoltságot megszüntetni nem sikerül, félő, hogy a zsidó-táborban ragály úti fel a fejét, mely minden valószínűség szerint át fog terjedni a községre is”.²¹² Mint a legtöbb iraton, ezen is: az utolsó alispáni feljegyzés szerint „a zsidók a vármegye területéről el lettek költöztetve, a tárggyal kapcsolatban a további intézkedés tárgyalanná vált”.

A június 10-i szegedi értekezlet döntése: a magyarbánhegyesi és mezőkovácsházai gettók „lakóit” a békéscsabai gyűjtőtáborba kell szállítani.

Csongrád vármegye alispánja, Dobay Andor kollégáihoz hasonlóan május 5-én alispáni értekezleten, majd május 6-án írásban utasította a felügyelete alá tartozó szentesi és csongrádi polgármestereket, valamint Csongrád, Mindszent, Kiskundorozsma főszolgabíráit, hogy tegyék meg a szükséges lépéseket a zsidók lakhelyeinek kijelölése tárgyában.²¹³ Alapelveként szögezte le, hogy a „gettószerű zárt elhelyezéshez kell ragaszkodni”.²¹⁴ Május 13-án egyezzerre három helyről is (kiskundorozsmai és csongrádi főszolgabírák, csongrádi polgármester) azt a választ kapta, „a rendeletet végrehajtottam”.²¹⁵ Így Dobaynak nem volt szüksége a Társadalmi Turul Szövetség szentesi bajtársi egyesületének azon határozati javaslataira, melyekben kimondták: „a zsidók mielőbb zárt helyen telepíttessenek le”.²¹⁶

A *Szentesi Napló* „illetékes helyről” kapott értesülése szerint

212. Uo.

213. CsML-Sz, Csongrád vármegyei alispáni i. 4490/1944.

214. Uo. 4491/1944.

215. Lásd 213. jegyzet. A csongrádi járás községeiből a zsidókat Kisteleken helyezték el gettószerűen.

216. BMTI, V-37.164. Dobay Andor népbíróági pere. Az egyesület tagjai az alispánhoz intézett 1944. május 3-i levelükben úgy vélték, hogy a zsidókérdés tekintetében a „végrehajtás még mindig nem használja ki a rendeletekben biztosított lehetőségeket teljes mértékben”. Ezért többek közt a következőket javasolták: „Az 1610/1944. M. E. számú kormányrendelet 9. §-ában biztosított lehetőség megragadásával rendelje el Alispán Úr Szentes m. városában a zsidóknak az erre kijelölendő helyre való átköltözködését, továbbá azt is, hogy zsidók nem zsidókkal érintkezhessenek, legszigorúbban igazolt hivatalos ügyekben és a megélhetésüket biztosító beszerzéseken kívül sem hivatalokat, sem üzleteket, sem ipari műhelyeket ne kereshessenek fel, hogy este 7 órától reggel 7 óráig lakásukat el ne hagyhassák és tiltassék meg nem zsidó személyek részére a zsidókkal való kézfogás és a köszöntés bármely módja, különösképpen is tiltassék meg az, hogy a zsidók részükre kijelölt területeket hatósági engedély nélkül el ne hagyhassák.”

Csongrád vármegyében a nyilvántartott zsidók száma az alábbiak szerint alakult:

Szentes:	567 fő
Csongrád:	286 fő
Kistelek:	159 fő
Mindszent:	88 fő
Szegvár:	57 fő
Csanytelek:	12 fő
Horgos:	35 fő
Sándorfalva:	37 fő
Fábiánsebestyén:	1 fő
Nagymágocs:	1 fő
Derekegyház:	1 fő ²¹⁷

Szentes város polgármestere, K. Nagy Sándor több alkalommal is nyilatkozott a helyi sajtónak a gettó felállítását megelőző tárgyalásokról, melyeknek „eredményeként” az átköltöztetés időpontját és helyét május 9–12 között a harmadik kerület vasútállomás felőli részén jelölte meg.²¹⁸ A *Szentesi Napló* tudósítása szerint május 9-én „borongós, hűvös időben indult meg [...] reggel 6 órakor a szentesi zsidóságnak a kiköltöztetése a Vecseri-utca páros oldala, a Nagyvölgy sor és az Apponyi-tér által határolt részen felállított gettóba”.²¹⁹ (Lásd 7. sz. térkép)

Dobay alispán június 14-én a közigazgatási bizottság ülésén elmondta, hogy bár „a közigazgatási hatóságoknak jelentős munkatöbbletet okozott [...] a kiadott rendeleteknek gyakorlati keresztülvitele [...] ennek dacára a végrehajtás általában nagyobb zökkenő nélkül zajlott le. A zsidóknak gettóba tömörítése szintén idejében megtörtént.” Beszéde végén tételesen felsorolta, hogy hány embert szállítottak Csongrád vármegye területén az egyes gettókba: Szentesen 398, Csongrádon 228, Kisteleken 159, Mindszenten 111, Kiskundorozsmán 85, összesen 981 zsidót.²²⁰

217. *Szentesi Napló*, 1944. május 17. 4. o.

218. Uo. 1944. május 6. 4. o., 1944. május 7. 9. o.

219. Uo. 1944. május 10. 3. o.

220. Uo. 1944. június 15. 3. o. Ságvári Ágnes: *Holocaust. Magyarország, 1944.* címmel térképet adott ki 1994-ben. Az 1994. február 10-én lezárt adatgyűjtés alapján megjelöli a térképen a magyarországi zsidó gyűjtőtáborokat, gettókat, internálótáborokat, vagonírozó helyeket és kivégzőhelyeket. Az V. csendőrkörületre vonatkozóan számos tévedés található a térképen. Így Ságvári nem jelzi, hogy Kisteleken és Mindszenten volt gettó, viszont Hódmezővásárhelyet gettóközpontként jelöli.

A szegedi értekezlet utasítása értelmében június 16-án Szentesről, Mindszentről, Kistelekről és Kiskundorozsmáról Szegedre, Csongrádról a kecskeméti gyűjtőtáborba kell átszállítani a zsidókat.

A hódmezővásárhelyi polgármester-helyettes, Beretzk Pál azon kevesek egyike, aki – bár látszólag a gettórendelet megjelenésétől kezdve folyamatosan foglalkozott a zsidók elkülönítésének ügyével – *nem záratta gettóba a város zsidónak minősített lakosságát*. Saját hatáskörén belül az utolsó pillanatig húzta az időt.

Beliczky Kálmán rendőrfőtanácsos nem tanúsított hasonló emberséget. Túl azon, hogy május 1-től, akár a többi város rendőrkapitánya, korlátozta a zsidónak tekintendő személyek mozgási szabadságát (este 7 órától reggel 7 óráig nem hagyhatták el lakásaikat), megtiltotta, hogy napközben látogassák „a nyilvános helyeket, kávéházakat, étkezdéket, cukrászdákat, színházat, mozgóképszínházakat, a sportpályákat, köz és gőzfürdőket, strandfürdőket, kirándulóhelyeket”.²²¹

Beretzk Pál azonban, az iratok tanúsága szerint, nem kívánta a hivatalos lapban megjelent rendeleteket túlcitálni. Sőt egy-egy feljegyzését, határozatát olvasva olyan érzésünk támadhat, hogy alapelvevé vált: ha kiadtátok a rendeletet, hajtsátok végre, ahogy tudjátok. Így például, amikor megkapta a belügyminiszter rendeletét a zsidóknak a vendéglátó üzemek látogatásában való korlátozása tárgyában, az alábbi hirdetményt hozta nyilvánosságra: „Értesitem a város közönségét és a megkülönböztető jel viselésére kötelezett zsidókat, hogy a m. kir. Belügyminiszter Úr 500/1944. BM sz. alatt rendeletet adott ki a vendéglátó üzemek zsidók által való látogatásának korlátozása tárgyában. A rendelet a *Budapesti Közlöny* f. évi 113. számában jelent meg és a hivatalos órák alatt megtekinthető a városháza földszint 31-es számú szobában”²²²

Május 1-én Orsai Antal tanácsnokot, lakásügyi előadót azzal a feladattal bízta meg, hogy tegyen javaslatot a városban állandó lakással bíró zsidóknak az 1610/1944. ME sz. r. értelmében való együttes elhelyezésére, valamint hogy a kérdés „kellő tájékozottsággal és minél eredményesebben megoldható legyen”, utazzon el Szeged, Szentes, Kecskemét városokba „alkalmas időben”, és „a

221. *(Vásárhelyi) Népújság*, 1944. május 1. 5. o.

222. CsML-H, hódmezővásárhelyi polgármesteri i. 9647/1944.

kérdésnek ott miként történt elintézését tanulmányozza”.²²³ Orsai május 6-án Szentes, Szabadka és Szeged városokban tett tanulmányútja után azt jelentette, „hogy úgy az általánosan földszintes házakkal bíró Szentes mint az emeletes bérházakkal bíró Szeged és a vegyes építkezési Szabadka városában a zsidóknak ún. gettóban való kiköltözése a háztulajdonos keresztény öslakosság sérelme nélkül nem valósítható meg”.²²⁴ Ezért azt javasolja, hogy amennyiben a polgármester a zsidók elkülönítését „el méltóztatna rendelni”, akkor – ismerve Hódmezővásárhely zsidó lakásviszonyait – „a Ferencz utca, a Szeremlei utca, a Kálvin tér, a Szt. István tér és Vidra utca által határos részt valamint a Szeremlei utca 4 és 6 számú házait, továbbá a Ferencz utca 2 és 4, a Szt. István tér további házait Patzauerig bezárólag” vegye igénybe.

A *Vásárhelyi Népújság* újságíróinak nem kellett a szomszédos városokba látogatniuk, hogy tanulmányozzák, hogyan kell, antiszemita cikket írni. „Mint poshadó állóvíz, amelyben a lusták, kényelmesek, fáradtak és gyávák elterpeszkedtek, olyan volt a magyar élet” – kezdődik az egyik cikk, mely a továbbiakban azt ünnepli, hogy – „végre az utóbbi öt hét alatt több történt, mint talán egy évszázad alatt [...] lelki és gazdasági fajvédelem”.²²⁵ Május 6-án felháborodott hangon írja a lap, hogy az Orsai-féle gettójavaslat „a legtökéletesebb képtelenség és csak annak a bizonyítéka, hogy a megbízott hatóság a legteljesebb tehetetlenséggel áll a kérdéssel szemben”.²²⁶ Használhatóbbnak tartja a cikkíró, hogy a városon kívül barakk-tábort létesítsenek, de a valódi megoldás szerint a „a gettónak Susán keleti végébe, a Hold-utca környékére való telepítése”. Néhány nappal később a *Népújság* azon reményének ad hangot, hogy a hatóság rendeletével majd „a zsidóságot nem beékelni, hanem kiközösíteni akarja a magyarság sorai közül”.²²⁷

A polgármesteri hivatalban azonban nem a *Népújság* cikkirői dolgoztak. Beretzk polgármester-helyettes pedig komolyan vette a május 12-én rádióhíryanagként érkezett, Endre László által kiadott rendeletet: „Mindazon városokban és községekben, ahol zsidóknak gettóban való tömörítése valamilyen ok miatt akadálytalanul nem

223. Uo. 121/1944. eln.

224. Uo. 8804/1944.

225. *(Vásárhelyi) Népújság*, 1944. május 3. 3. o.

226. Uo. 1944. május 6. 4. o.

227. Uo. 1944. május 10. 5. o.

hajtható végre, azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell".²²⁸

Ez a rendelet egyébként valamennyi általunk tárgyalt város, vármegye polgármesteri, illetve alispáni hivatalába megérkezett távirat vagy rádióhíryanag formájában. Mégis egyetlen V. csendőrkörületi közigazgatási vezetőnek sem jutott eszébe, hogy Beretzkhez hasonlóan táviratban értesítse a Belügyminisztérium illetékesét: „Gettónak legfőbb akadálya, hogy a bérlakásban szegény város háztulajdonos gazdaközönséget otthonukból kellene kilakoltatni. Ezek pedig átköltözni nem hajlandók, mert zsidó lakásokban jószágot, gabonát elhelyezni nem lehet. Barakképítés anyag hiányában lehetetlen”.²²⁹

Mindenesetre a tanácsadók megérkezéséig Beretzk Pál utasította Orsait, hogy a tervezett gettó területén járjon személyesen házról házra, s írja össze e házakban a lakások, szobák, mellékhelyiségek számát, valamint a bérlők nevét, vallását.²³⁰ A jelentést Orsai Antal május 19-re készítette el.²³¹ Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a zsidó tulajdonban lévő házakban „a zsidók az összeköltöztetést minden hatósági kényszer vagy beavatkozás nélkül eszközölték úgy, hogy némely házban már most is négy-öt család sőt hat család is elhelyezkedett”. Az ok igen egyszerű: „a városunkban idejövő német véderő a zsidó tulajdonban lévő vagy a zsidók által lakott lakrészekből őket kitelepítették.” A dokumentumok közt nem bukkantunk olyan iratra, mely azt bizonyítaná, hogy a németek e lakásfoglalásnak valamifajta hivatalos formát kívántak volna adni.

Ezzel szemben pl. Szegeden a német biztonsági rendőrség (SD) és a német véderő (Wehrmacht) szegedi állomásparancsnoksága áprilisban több alkalommal is lakásigénnyel fordult a polgármesterhez. Tóth Béla minden esetben elrendelte, hogy a megnevezett zsidó lakásokat azonnal hagyják el tulajdonosaik. Arról nem intézkedett, hová költözzenek.²³²

228. Lásd 223. jegyzet.

229. Uo. A kalocsai polgármester ezzel ellentétben azt jelentette, hogy a „dunavesei és kalocsai járás, valamint Kalocsa m. város zsidóságának gettóba tömörítése elé különösebb akadály nem merült fel”. (BKML. kalocsai polgármesteri i. 5010/1944.)

230. Uo.

231. Lásd 224. jegyzet.

232. CsML, szegedi polgármesteri i. 5093, 5094, 6156, 6174, 6175/1944.

Orsai jelentésében jelzésértékű, hogy a németek jelen vannak a városban, önhatalmúlag zsidó lakásokat foglalnak, de a gettó felállításának „gondját” a magyar hatóságokra bízák.

A jelentés mellékleteként részletes kimutatás található az izraelita vallású és keresztény vallású, de sárga csillag viselésére kötelezett hódmezővásárhelyi családokról:

izraelita családok száma:	428
izraelita személyek száma:	831
ebből internálva:	16
munkaszolgálatot teljesít:	94
keresztény vallású zsidók:	34
vegyes házasságban élők:	55

Orsai fontosnak tartotta külön kiemelni, hogy a zsidónak minősített lakosság között nem kis számban találhatók betegek, öregek, gyerekek:

súlyos betegek száma:	67
elaggottak száma:	35
60 éven felüli férfiak száma:	81
12 éven aluliak száma:	88

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy Hódmezővásárhelyen az otthonukban élő zsidó lakosok több mint 35%-át idősek, betegek, gyerekek tették ki. Mindezen adatokat figyelembe véve gettó felállítása esetén Orsai Antal 220 szobát tartott szükségesnek.

E kimutatás valóságát alátámasztja a 6136/1944. BM res. sz. rendelet utasítására a hódmezővásárhelyi izraelita hitközség vezetői által 1944. április 8-án készített névjegyzék.²³³ A lista tartalmazza az izraelita vallásúak nevét, foglalkozását, lakáscímét, beleértve azokat is, akik a hadművelleti területen eltűntek, illetve munkaszolgálatot teljesítenek: összesen 826 fő. A kimutatáshoz a közellátási előadó mellékelte egy 71 fős listát „azon zsidónak tekintendő személyekről, akiket a hitközség nem mutatott ki, de élelmi-

233. CsML-H, hódmezővásárhelyi főispáni i. 172/1944.

szerjegy átcserélésére jelentkeztek". Ők voltak a konvertiták és vegyes házasságban élők.

Mindkét irat arra figyelmeztet, milyen óvatosan szabad használni az 1944-es évre vonatkozóan az 1941-es népszámlálás adatait. Hódmezővásárhelyen 1941-ben az izraelita vallásúak száma még 1501 fő volt, az összlakosság mindössze 2,4 %-a.²³⁴

A 6136/1944. BM res. sz. rendelet alapján készített listák, amelyeket állítólag később a bevagonizációnál használtak, csak hiányosan maradtak fenn. A makói polgármester iratai közt mindössze a rádióhíryanagként érkezett 6136/1944. BM res. r. található május 1-i keltezéssel, amelyben a polgármester utasítást kap, hogy a négy példányban elkészített lista „egy példányát az elsőfokú rendőrhatóságnak, másik példányát a csendőrőrsparancsnokságnak, harmadik példányát pedig legkésőbb folyó hó 8-ig a m. kir. Belügyminiszter Úrnak címezve adják postára”.²³⁵ A dokumentumon található feljegyzésből még megtudhatjuk, hogy a csendőrség megbízottja átvette a névjegyzéket.

A kiskunfélegyházi polgármester iratai közt szintén csak a belügyminiszteri rendelet található, a polgármester feljegyzéseivel, miszerint a névjegyzéket az utasításnak megfelelően szétküldte az illetékes hatóságoknak.²³⁶

A szegedi polgármester május 24-én Bosnyák Zoltántól, a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet igazgatójától kapott sürgető levelet, hogy „haladéktalanul” küldje el a kimutatást.²³⁷ Tóth Béla helyettes polgármester miközben negyvennyolc órás határidővel kötelezte a Szegedi Zsidók Központi Tanácsát a lista elkészítésére, szabadkozó levélben kérte a belügyminisztert, hogy mivel nem érkezett meg hivatalához a 6136/1944. BM res. sz. rendelet, pótlólagosan küldjék meg. Jellemző a közismert antiszemita, Endre jó barátja tekintélyére a tény: nem érkezett ugyan rendelet, de ha Bosnyák Zoltán arra hivatkozik, akkor biztosan létezik, tehát végrehajtandó. A zsidó tanács tagjai hozzászokva a szóbeli utasításokhoz, rövid határ-

234. *Történeti Statisztikai Kötetek. Az 1941. évi népszámlálás.* Bp., 1976. Külön elemzés tárgyát képezhetné, „hová tűnt” Hódmezővásárhely zsidó lakosságának majd 40%-a 3 év alatt.

235. CsML-M, makói polgármesteri i. 10.029/1944.

236. BKML-Kf, kiskunfélegyházi polgármesteri i. 9365/1944.

237. CsML, szegedi polgármesteri i. 7666/1944.

idő-módosítást kérve elkészítették a kimutatást,²³⁸ így azt június 6-án Tóth Béla fölküldhette a Belügyminisztériumba.

A Mindszenti járásban április 7–16 között elkészültek a kimutatások.²³⁹ A kalocsai járás községeiből szintén elküldték a főszolgabírónak április 8–14 között a listákat.²⁴⁰ Kecel községben a 108.500/1944. KM sz. rendelet alapján készítettek kimutatást a zsidónak minősített lakosságról.²⁴¹

Beretzk Pál polgármester-helyettes május 31-én gettóértekezletet tartott a tervezett gettó területén élő keresztény lakosságnak a hódmezővásárhelyi városi székház közgyűlési termében.²⁴² Beretzk hangsúlyozta, hogy a kormány rendeletének megfelelően a polgármesteri hivatal kötelességévé vált, hogy „a zsidó fajú lakosságnak [...] elsősorban gettóban tömörítését valamilyen formában keresztül vigyük, de ezt legalább is megkíséreljük”. Természetesen a kérdés megoldása során „senkivel szemben erőszak alkalmazására nem gondoltunk”. Kérte a megjelenteket, hogy mondják el véleményüket az ügygel kapcsolatban.

Úgy tűnik, Beretzk mintegy alibiként hívta össze az értekezletet, bizonyítandó, hogy Hódmezővásárhelyen foglalkoznak ugyan a gettó problémájával, de a megoldás hosszú időt vehet igénybe. Erre enged következtetni egyrészt, hogy az előre megírt szöveget

238. Uo. 7636/1944. Bosnyák Zoltán június 9-én a rendelet elküldése helyett azt válaszolta Tóth Béla levelére, hogy a rendeletet „rádió útján a csendőrőrsök kapták [...] városokban valószínűleg rendőrhatalóság”. (Uo. 12.640/1944.) Itt jegyezzük meg, hogy a pécsi polgármester Bosnyák hasonló tartalmú levelére június 29-én azt válaszolta, hogy a „szóbanforgó rendeletet a legszorgosabb kutatás után sikerült csak megtalálni”, de az előírásnak megfelelő névjegyzék elkészítése „bizonyos okok miatt jelenleg végrehajthatatlan”. (OL Mf, I. s. 108. d. 322. c. D. 12. 40.661/1944.)

239. CsML-Sz, Mindszenti járás főszolgabírójának i. 923/1944. A névjegyzékek megtalálhatók az iratcsomóban.

240. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának kig. i. 2804/1944. A névjegyzékek egy példánya az iratok közt található.

241. BKML, Kecel község i. 4037/1944. A közellátásügyi miniszter 108.500/1944. sz. rendelete a zsidók élelmiszerellátását szabályozta. (Vádirat I. 228–231. o.) E rendelet kiegészítéseként jelent meg a 108.510/1944. KM sz. rendelet, mely kötelezte az élelmiszer-ellátás szempontjából zsidónak tekintendő személyeket, hogy 1944. május 1-ig személyi adataikat küldjék meg a községi, illetve városi előjáróknak. (Budapesti Közlöny, 1944. április 27. 94. sz.) Kiskunfélegyháza polgármesteréhez e rendeletre hivatkozva érkeztek a bejelentések zsidónak tekintendő személyektől április utolsó napjaiban. (BKML-Kf, kiskunfélegyházi polgármesteri i. 11.137–11.140/1944., 11.158/1944., 11.159/1944.)

242. Lásd 224. jegyzet.

hitelesíttette a tiszti főorvossal és a városi rendőrkapitányság vezetőjével, másrészt a beszéd utolsó előtti mondata: „Végül bejelentem, hogy jelen megbeszélésünk lefolyásáról és eredményéről a most elhangzott beszédem szószerinti szövegének közlése mellett a döntésre illetékes kormányzati szervnek jelentést tenni fogok”.

A *(Vásárhelyi) Népújság* többször is elégedetlenségének adott hangot a gettó felállításával kapcsolatos lassú ügyintézés és az egyes rendeletek helyi szintű végrehajtása miatt egyaránt.

Beretz Pál június 7-én adta ki hirdetményét, melyben a zsidók bevásárlási lehetőségét 9–11 óra között korlátozta.²⁴³ Büntető intézkedésként mindössze azt jelezte: „akik pedig ezen rendelet ellen vétének, kihágást követnek el és súlyos büntetésben részesülnek.” A *Vásárhelyi Népújság* jólértesült cikkírója szerint a szakértői vélemény 11–1 óra között javasolta a korlátozást.²⁴⁴ „Sajnálatos módon” azonban a polgármester-helyettes döntése következtében „a sárgacsillagosok derűs örömmel fogadják ezt a rendelkezést, mert így továbbra is lehetőségük lesz arra, hogy a piacon a magyarok elől felvásárolják az árúk színejavát”.

Június közepétől megritkultak a hasonló hangvételű antiszemita cikkek. A június 10-i szegedi értekezet szóbeli utasításai értelmében június 15–18 között 50 fős csendőrlégénység tartózkodott Hódmezővásárhelyen, hogy a zsinagógába tereljék a zsidó lakoságot, megmotozzák, majd Szegedre szállítsák őket.²⁴⁵

A m. kir. Államvasutak hódmezővásárhelyi állomásfőnöksége „toloncúton Szegedre elszállított 737 zsidó egyén után /:á. 2.10 P.:/ összesen 1547 pengő 70 fillér szállítási költséget” számolt fel a polgármesteri hivatalnak.²⁴⁶

Az iratok közt nem található utalás arra, hogy ki rendelte el a zsidó templom és iskola udvarán lévő WC kitakarítását – a magyar állam tulajdonát képező – pénz és értéktárgyak kutatása érdekében. Mindenesetre a munkát elvégző köztisztasági vállalkozónak a „kitakarítás munkadíja és kiszállításának fuvardíja fejében 14 fuvar után, á. 15 pengőjével, összesen 210 pengőt” kiutaltak 1944. augusztus 5-én.²⁴⁷

243. CsML-H, hódmezővásárhelyi polgármesteri i. 10406/1944.

244. *Vásárhelyi Népújság*, 1944. június 9. 5. o.

245. CsML-H, hódmezővásárhelyi polgármesteri i. 11856/1944., 12690/1944.

246. Uo. 11969/1944.

247. Uo. 14742/1944.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Endre László már március 21-i alispáni rendeletében „egy zsidó család jogos lakásszükségletét egy szobával kielégítve” látta (lásd II. 41–42. o.). Így nem érthette váratlanul május 3-án Egedy Kálmánt, a *kalocsai járás* főszolgabíróját dr. Géczy András főjegyzőnek az alispán helyett kiadott fölhívása, melyben előterjesztést kér a helyi hatóságoktól, hogy „a zsidók elköltöztetését mely községekbe, illetőleg városba tartják lehetségesnek”.²⁴⁸ Egedy két nappal később már azt a választ küldte az alispáni hivatalba, hogy a járás egész területéről Kalocsa megyei városba kívánja költöztetni a mindössze 200 főnyi zsidóságot.²⁴⁹ Feltehetően valamennyi járásból napokon belül megérkeztek a javaslatok, ugyanis Géczy főjegyző május 9-re tiszti értekezletet hívott össze, majd május 12-én kiadta a 27.409/1944. sz. rendeletét a zsidók lakóhelyének kijelölése tárgyában.²⁵⁰ A nem zsidó lakosságnak csak indokolt esetben engedélyezett átmenetileg halasztást a kijelölt területekről való elköltöztésre. A vármegye valamennyi helységében május 22. reggel 5 órát jelölte meg az át-költözés kezdeti időpontjaként, s 8 napot adott a végrehajtásra.

A már korábban tárgyalt területek helyi hatóságainak az orvosok grettóba költöztetése ügyében tapasztalt bizonytalanságára magyarázatot adhat a Géczy főjegyző rendeletében található alábbi mondat: „A munkaszolgálatos orvosok és gyógyszerészek munkaszolgálatuk tartamára a BM úr *szóbeli rendelete* [kiemelés tőlem – M. J.] értelmében az átköltöztetés alól mentesek.”

A zsidók „egy helybe tömörítésével” kapcsolatban tanúsítandó eljárás megtárgyalása céljából az V. csendőrkerületi parancsnokság kiskunhalasi szárnyán május 16-án újabb értekezletet tartottak a közigazgatási és rendészeti hatóságok a kalocsai és dunavecsei járás területéről.²⁵¹ Miután Lantay István, Kalocsa város polgármestere azt az értesítést küldte a május 16-i tárgyalás értelmében,²⁵² hogy: „a Kalocsára telepítendő zsidókat a kalocsai járásból f. hó 30-án reggel 1/2 8 és du. 6 óra közötti időben veszem át Kalocsa, Búzapiac tér 8. sz. háznál”, Egedy főszolgabíró május 23-án felszólította a községi előljárókat, hogy az áttelepítendő

248. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának i. 2804/1944.

249. Uo. Egedy ezen tervét a kalocsai polgármesterrel is közölte.

250. Uo.

251. Uo., BKML, dunavecsei járás főszolgabírójának i. 2136/1944.

252. *Kalocsai Néplap* (politikai hetilap), 1944. május 21. 1. o.

zsidók többségét „már az első napon, május 30-án leszállítsák, május 31-én azonban az áttelepítés feltétlenül befejezendő”.²⁵³ Együttal Lantay István polgármestert is értesítette, hogy „mind a 16 községből egyetlen napon a zsidók áttelepítése technikailag nem bonyolítható le”, ezért két napra lesz szükség.

Kalocsán 1944. március 20-án nyugdíjazták dr. Farkas Géza polgármestert, mert megbízása lejárt. Helyére Jaross belügyminiszter március 25-én nevezte ki dr. Lantay Istvánt, Pest vármegye aljegyzőjét.²⁵⁴ Könnyen lehet, hogy a kinevezés Endre László alispán javaslatára történt, aki megbízható kollégáinak egy részét a vármegye éléről feltehetően más vezető beosztásba helyeztette. Lantay István beiktatási programbeszédében „meleg szavakkal emlékezett meg vitéz Endre László államtitkárról, aki mellett hosszú időn át dolgozott, s akinek izzó magyarságát fényes példaadásnak tekinti, s az általa kijelölt egyenes úton akar haladni”.²⁵⁵

Géczy főjegyző rendeletét, valamint a május 9-i alispáni és a május 16-i kiskunhalasi értekezletet követően Lantay polgármester is elkészítette a zsidók elkülönítésére vonatkozó határozatát.²⁵⁶ A dunavecsei és kalocsai járások zsidóinak, több mint 450 főnek a Búzapiac tér 8. sz. alatti Paprikamalom raktárhelyiségeit jelölte ki.²⁵⁷ A 304 kalocsai izraelita²⁵⁸ számára a Tomori u. 27, 29, 31, 64, 66, 68, 70, 72, 81. sz. és az ezekkel összefüggő Szent István u. 75., Hid u. 62, 64, 66, 68. sz. házakat, a „zsidó fajú, de nem zsidó vallásúak” részére a Tomori u. 63. sz. alatti házat jelölte ki.²⁵⁹ A beköltözés idejét május 22–30 között határozta meg. Az 5 tagú zsidó tanács elnökekül dr. Lázár Miklóst, tagokul pedig dr. Szekeres Gyulát, Sebők Mihályt, dr. Link Elemért és dr. Wolf Mátyást nevezte ki. Lantay szigorúan figyelmeztette a város lakosságát, hogy „az összeköltöztetett zsidókkal mindennemű összeköttetést

253. BKML, kalocsai polgármesteri i. 5010/1944.

254. Uo. 3652/1944.

255. *Kalocsai Néplap*, 1944. április 29. 1. o.

256. Uo. 1944. május 21. 1. o.

257. Uo., BKML, kalocsai polgármesteri i. 5508/1944. A kalocsai főszolgabíró összesítése szerint járásában a zsidók száma 200 fő volt. A dunavecsei főszolgabíró a 108.510/1944. KM sz. rendelet értelmében 262 főt irt össze. (BKML, dunavecsei járás főszolgabírójának i. 2122/1944.) Az 1941-es népszámlálás szerint e járás területén még 359 izraelita lakos volt.

258. BKML, kalocsai polgármesteri i., zsidóvagyon csomó.

259. Lásd 256. jegyzet.

és érintkezést azonnali, szigorított internálásuk terhe alatt szakításnak meg”.²⁶⁰ Úgy látszik Lantay volt kollégája, Géczy főjegyző rendeletének azon szakaszát, melyben kimondja, hogy a nem zsidók „nyomatékosan figyelmeztetendők, hogy a zsidókkal semmiféle érintkezést” nem tarthatnak fenn, úgy értelmezte, legjobb, ha szigorított internálást helyez kilátásba. Két héttel később azonban értelmét veszítette a szigorú határozat, ugyanis június 18-án hajnali 4 órakor a gettóba tömörített zsidóságot elszállították a szegedi gyűjtőtáborba a kalocsai vasútállomásról.²⁶¹

A kiskörösi járásban a május 12-i alispáni rendelet szerint csak Kiskörösön és Kecel községben terveztek gettót.²⁶² Dr. Benedek János kiskörösi főszolgabíró azonban május 24-i határozatában úgy döntött, hogy három gettó lesz a járás területén:

Kiskörösön	(kiskörösi, akasztói, csengődi zsidók)
Soltvadkerten	(soltvadkerti zsidók)
Kecelen	(keceli, császártöltési zsidók). ²⁶³

Soltvadkert lakossága nem érte ugyan el a 10 000 főt, viszont az 1941-es népszámlálás szerint 412 fő izraelita volt.²⁶⁴ Benedek valószínűleg ezért döntött önálló gettó felállításáról Soltvadkerten. Ugyanakkor, bár Kecel lakóinak száma több mint 10 000 fő volt, zsidók mindössze 115-en éltek a községben.²⁶⁵

A május 30–31-én létrehozott gettókból június 17–18-án szállították gyűjtőtáborokba a zsidókat.²⁶⁶ Kecskemétre 585 fő érkezett

260. Uo.

261. Lásd 253. jegyzet. Lantay az alispánhoz intézett jelentésében azt írja, hogy „vett értesülésem szerint” Kecskemét felé szállították el a zsidókat. A kecskeméti gyűjtőtáborra vonatkozó iratok közt azonban semmi nyoma, hogy Kalocsáról érkeztek volna zsidók, holott valamennyi gettót felsorolják, ahonnan szállítás történt. A június 10-i szegedi értekezleten pedig egyértelműen Szegedet jelölték meg célállomásként a kalocsaiak számára. (Lásd IV. fejr.) Ságvári Ágnes térképén vagonírozási központnak jelöli Kalocsát. Nem világos, hogy a Kalocsáról vonaton Szegedre szállítottakra gondol, vagy tévesen úgy véli, hogy Kalocsáról is Auschwitzba irányítottak vagonokat.

262. Lásd 248. jegyzet.

263. BKML, Kecel község i. 3974/1944.

264. *Történeti Statisztikai Kötetek. Az 1941. évi népszámlálás.* Bp., 1976.

265. BKML, Kecel község i. 4037/1944.

266. Lásd 161. jegyzet.

Kiskőrősről és 295 fő Soltvadkertről vasúton.²⁶⁷ A kecelieket Szegre vették.

A május 3-i alispáni felszólítás, miszerint a főszolgabírák tegyenek javaslatot a zsidók lakóhelyének kijelölése tárgyában, a *kiskunfélegyházi járás*ba is megérkezett.²⁶⁸ Az újkécskei előljáróság a község 78 zsidó lakosát 7 lakásban kívánta elhelyezni azzal a kiegészítéssel, hogy amennyiben valaki közülük lakás nélkül maradna, azt a rabbi lakásában és a zsidó tanács termében helyeznék el.²⁶⁹ A kiskunmajsai főjegyző a községben a Legelősor nevű utcára és a Szent István tér, a Szent Imre herceg u. és a Prohászka u. által határolt háztömböt találta megfelelőnek a 79 zsidó lakos számára.²⁷⁰ A kiskunfélegyházi járás főszolgabírája a javaslatoktól eltérően azt jelentette Pest vármegye alispánjának, hogy a járás 6 községében összesen 179 zsidó lakik, akiknek elkülönítése Kiskunfélegyházán lenne célszerűbb.²⁷¹ A május 12-i alispáni rendelet mégis Kiskunmajsát rendelte ki gettóközpontnak.²⁷² Pogány József kiskunmajsai h. főjegyző valószínűleg ezért tett szemleutat a „zsidók lakhelyének kijelölése céljából Kömpöcpusztán” május 17-én.²⁷³ Május 22-én és 24-én már a zsidók lakhelyét szemlélte Kömpöcpusztán.²⁷⁴

A június 10-i szegedi értekezleten úgy döntöttek, hogy Kiskunmajsáról Szegre szállítják a zsidókat.

Véleményünk szerint az eddig feltárt dokumentumok megerősítik R. Hilberg elemzését:²⁷⁵ a magyar bürokratikus apparátus többsége is, hasonlóan a német vagy holland hivatalnokokhoz részben megvárva az országos érvényű rendeleteket, részben azt megelőzve,

267. Az 1941-es népszámlálás és az 1944-es adat közti több mint 100 fős eltérés talán elköltözésekből, munkaszolgálatra bevonultakból adódik.

268. BKML-Kf, kiskunfélegyházi járás főszolgabírójának i. 3814/1944. Lásd még 248. jegyzet.

269. Uo.

270. Uo.

271. Uo.

272. Lásd 248. jegyzet.

273. BKML-Kf, kiskunfélegyházi főszolgabíró i. 4657/1944. Ságvári Ágnes térképén nem szerepel a kiskunmajsai gettó.

274. Uo.

275. R. Hilberg: *The Bureaucracy of Annihilation*. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Ed. by François Furet. New York, 1989. 119–133. old.

öntevékenyen, rugalmasan, nemegyszer lelkesen oldotta meg a „zsidókérdést”. A telefonon, értekezleteken kiadott szóbeli utasításokat, melyek még a törvényesség látszatát is nélkülözték, azonnal végrehajtották. Ahogyan 1944. május 13-án Tóth Béla Szeged h. polgármestere nyilatkozta: „A zsidók ügyében nem a rendeletek betűin rágódunk, hanem azoknak szellemét, célját nézzük és ehhez igazodik a végrehajtás módja.”²⁷⁶

Csak elvétve akadt olyan közigazgatási vezető, mint Beretzk Pál, Hódmezővásárhely polgármester-helyettese, aki a rendeletek adta lehetőségeken belül próbált és mert enyhíteni a zsidóság helyzetén. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy volt lehetőség emberséges gesztusokra, s ha szűk keretek közt is, arra, hogy a „zsidókérdés” megoldásának ütemét lassítsák.

Bibó szavaival élve: A magyar közigazgatás „kedvtelenül vagy szívesen, embertelenül vagy emberségesen elvégezte azokat a másodrendű feladatokat, amelyeket a deportálás felvetett: táborok felállítását, élelmezését, iratok kiadását és felülvizsgálatát, mentesítések elbírálását, szerelvények irányítását stb. [...] Arról, hogy a magyar közigazgatásban mindezeknek az intézkedéseknek valami összefüggő és hatásos bojkottálása történt volna, ami az egy egyénre eső kockázatot lényegesen csökkentette volna [...] nem volt szó. [...] a tisztviselők nagyobb része [...] nem nézett szembe azzal a ténnyel, hogy egy gyilkos és rabló állam becsapásáról volna csak szó [...] Odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcafatoknak s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék.”²⁷⁷

5

A ZSIDÓ TANÁCSOK ÉS A KÖZIGAZGATÁS

1944. március 19-én a Budapestre érkező Eichmann-kommandó tisztjei már az első napon megjelentek a pesti izraelita hitközség Síp utcai székházában. Másnap kiadták az utasítást: meg kell alakítani a Magyar Zsidók Központi Tanácsát. Mivel a hitközség vezetői a magyar hatóságoktól – érdeklődésükre, hogy mit tegyenek

276. (Vásárhelyi) *Népújság*, 1944. május 13. 5. o.

277. Bibó István: I. m. 628., 638. o.

– azt a választ kapták, hogy : „Amit a németek kívánnak teljesíteni kell”, megalakították Stern Samu, a budapesti neológ hitközség elnöke vezetésével a zsidó tanácsot.²⁷⁸

Az 1520/1944. sz. hivatalos kormányrendeletet a zsidók önkormányzata és érdekképviselője tárgyában április 22-én tette közzé a *Budapesti Közlöny*.²⁷⁹ Egyébként az április 7-én kiadott 6163/1944. BM VII. res. rendelet már utalt a „Budapesten székelő Zsidó Központi Tanács” létre.²⁸⁰ A kormányrendelet 1. §-a értelmében minden sárga csillag viselésére kötelezett zsidó a Magyarországi Zsidók Szövetségéhez tartozott. Endre államtitkár május 8-án tájékoztatta a vidéki közigazgatási vezetőket, kik a tagjai az ideiglenes intéző bizottságnak.²⁸¹ A fenti rendelet a gyakorlatilag már működő zsidó tanácsok működését kívánta „törvényes formában szabályozni”, hisz Jaross belügyminiszter szerint „a magyarországi zsidókérdés okszerű és céltudatos rendezése” érdekében megfelelő érdekképviselői szervre van szükség, amely hiányt a zsidóság már igyekezett „önkéntes tömörüléssel áthidalni”.²⁸² Ez az okfejtés, finoman szólva, csak részben fedi a valóságot. A német megszállást követő napon, március 20-án a Gestapo tisztjei kötelezték a pesti izraelita hitközség vezetőit, hogy országos hálózattal alakítsák meg a zsidó tanácsot.²⁸³ A Magyar Zsidók Központi Tanácsa szervezeti alapokmányát április 6-án körlevélben küldték szét a vidéki hitközségeknek.²⁸⁴ Április 22-én, a kormányrendelet közzétételének napján tehát már működött a zsidó tanács, bár az érdekképviselő országos egyeztetési lehetőségét erősen megkérdőjelezi az április 7. óta érvényben lévő utazási korlátozásról szóló rendelet.²⁸⁵

A vidéki zsidó tanácsok megalakulására vonatkozóan a dokumentumok ellentmondásosak. Egyes helyeken maga a Központi Zsidó Tanács állította fel helyi szervezetét, máshol – s ez a gyakoribb

278. Munkácsi: I. m. 14–17. o., Stern visszaemlékezését lásd *Kollaboráció vagy kooperáció?* 57–60. o.

279. *Vádirat* I. 191–194. o. A cionista szervezetek feloszlására lásd II. fejt.

280. Uo. 126. o.

281. BKML-Kf, m. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kap. i 1506/1944.

282. *Vádirat* I. 190. o.

283. Uo. 23–28. o. Lásd még *Kollaboráció vagy kooperáció?* 57–60. o.

284. Uo. 102–105. o.

285. Uo. 127–129. o.

eset – a közigazgatási vezetők nevezték ki a zsidók érdekeit képviselő vezetőket.

Dr. Boda Ernő, a Magyar Zsidók Központi Tanácsa tagja április 21-én értesítette Schönberger Dezsőt, hogy kinevezték a kecskeméti zsidó tanács vezetőjévé.²⁸⁶ A levélben Boda a német hatóságok utasítására hivatkozik. Jelzi egyben azt is, hogy a körzeti megbízottak kötelesek „felelősség terhe mellett gondoskodni” a központi tanácstól érkező utasítások végrehajtásáról. Schönberger Dezső e „kinevezési iratot” átadta a kecskeméti polgármesternek és egyúttal kérte, hogy – az időközben megjelent kormányrendelet értelmében – Liszka polgármester nevezze ki javaslatai alapján a tanács további tagjait.²⁸⁷ A polgármester tudomásul vette Schönberger kinevezését, s kijelölte mellé a további tagokat. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa feltehetően nemcsak Kecskemétre küldött április folyamán kinevező levelet. A vidéki zsidó tanácsok megalakítását a helyi közigazgatási vezetők többsége gettóhatározatában rögzítette. Ugyanakkor a helyi hatóságok már a gettók felállítására vonatkozó tárgyalásokra magukhoz rendelték az ortodox és neológ hitközségek vezetőit. Hivatalosan Makón nem is alakult meg a zsidó tanács. Kiskunfélegyházán viszont a hitközségi vezetők javaslatára május 17-én a polgármester különhatározatban rögzítette, hogy a „zsidók elrendelt elkülönítése folytán a zsidóság ügyeinek intézésére” létrehozott zsidó tanácsnak kik a tagjai.²⁸⁸

A kiskunfélegyházi zsidó tanács egyik tagja június elején megbetegedett, ezért elköltözött a városból, így újabb tag kinevezését kérte a tanács elnöke a polgármestertől.²⁸⁹ Ez az irat jelzi, hogy bár április 7-től érvényben volt a zsidók utazását korlátozó rendelet a helyi hatóságok, mégis – ha szűk keretek között is – adtak ki utazási engedélyt. Erre lehetőséget biztosított az április 19-én kiadott 96.900/1944. V. BM sz. rendelet, mely kimondta: „Utazási engedélyt méltányolást érdemlő komoly indokok esetén meghatározott időtartamra többszöri utazás céljára is ki lehet adni”.²⁹⁰ A rendőrség által kiadott utazási engedélyek ideiglenesek voltak, azaz

286. Lásd 161. jegyzet.

287. Uo.

288. BKML-Kf, kiskunfélegyházi polgármesteri i. 13.000/1944., m. ktr. rendőrség, kiskunfélegyházai kap. i. 1535/1944.

289. BKML-Kf, kiskunfélegyházi polgármesteri i. 13.000/1944.

290. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának i. 2686/1944.

visszatérve az állandó tartózkodási helyre az engedélyt le kellett adni a rendőrkapitányságon.²⁹¹ Ennek ellenére a helyi hatóságokhoz számtalan olyan kérelem érkezett, melyben nem ideiglenes utazási lehetőséget, hanem véglegesen Budapestre vagy más városba, rokonokhoz való költözés engedélyezését kérték.²⁹² E kérelmekhez nem egy esetben a helyi zsidó tanácsok támogató sorain túl a Magyar Zsidók Központi Tanácsának levelét is mellékeltek, melyben a Sip utcai vezetőség igazolta, hogy hatósági költözési engedély esetén a Budapestre való utazás elé a „maga részéről nem gördít akadályt”.²⁹³

A Központi Zsidó Tanács tagjai nyilván tisztában voltak azzal, hogy egy jól működő gépezettel állnak szemben. Cselekvési lehetőségeik a közigazgatási hatóságokkal, csendőrökkel, rendőrökkel és az Eichmann-kommandó tagjaival szemben korlátozottak, a kérvényezők teljes mértékben kiszolgáltatottak, és sokszor a helyi vezetők jóindulatán múlik, kapnak-e költözési engedélyt vagy sem. Sajnos az általunk talált iratokból nem derül ki, hogyan döntöttek az illetékes hatóságok. Pest vármegye alispánja, Sági József úgy döntött, hogy a helyi előjárók és csendőrörsök nem adhatnak ki Budapestre költözési engedélyt.²⁹⁴ A rendőrség vidéki főkapitányságától pedig május 31-én arról értesítették a vidéki kapitányságokat, hogy „a Belügyminiszter úr a gyűjtőtáborokban elhelyezett zsidóknak utazási igazolvánnyal ellátását a további intézkedésig azonnali hatállyal megtiltotta”.²⁹⁵

Az ideiglenes utazási engedélyek révén mindenestre a fővárosban a Központi Zsidó Tanács csaknem mindent tudott arról, mi történik vidéki hitsorsosaikkal. Az azonban kevésbé követhető a dokumentumok alapján, hogy a vidéki gettók és gyűjtőtáborok vezetői között volt-e egyáltalán információáramlás. Mivel utazási engedélyt nemcsak Budapestre kértek, illetve kaptak a kérvényezők, a vidéki zsidó tanácsok feltehetően tudhattak egymás tevékenységéről. Néhány vezetőjük, miközben a folyamatosan érkező utasításokat – mint azt az előző fejezetekben nyomon követtük – végrehajtotta, kérvényekkel, beadványokkal ostromolta a helyi

291. BKML-Kf, m. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kap. i. 1420/1944.

292. Uo., lásd még 161. jegyzet

293. OL Mf I. s. 66. d. 149. c. 321. sorszám. Lásd még 161. jegyzet.

294. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának i. 3191/1944.

295. BKML-Kf, m. kir. rendőrség kiskunfélegyházai kap. i. 1251/1944.

hatóságokat, s próbálta meggyőzni arról, ők nem ellenségei a magyaroknak, hiszen már maguk is rég magyarra váltak.

Szegeden Magyary-Kossa főispán május 12-én a zsidó tanács elnökétől, Pap Róberttől kapott kérvényt: „Teljes tudatában vagyunk a mai helyzet komolyságának és úgy hitközségünk vezetőse, mint annak tagjai igyekeznek a hatóságok rendelkezéseit pontosan teljesíteni. Most azonban, amidőn a kitelepítések ügye kerül döntés alá, rámutatni kívánunk a szegedi zsidóság különleges múltjára és helyzetére, amely nem mindenben azonos az ország egyéb vidékein, különösen a határvidékeken élt zsidóság helyzetével”.²⁹⁶ A továbbiakban Pap Róbert azt igyekezett bizonyítani, hogy „ez a város magyarra nevelt mindenkit, s így a nemzedékeken át itt élő zsidóságra is természetesen hatott „Szegednek magyarosító hatása”. Hangsúlyozta, hogy „Itt nincs beszívärgött külföldi zsidó, itt nemzedékeken át éltek a zsidó családok és a temető igazolja, hogy a sírkertekben a ma itt élő zsidóság legnagyobb részének 3–4 felmenője van eltemetve”. Pap Róbert – úgy tűnik – tudomásul vette az antiszemita azon érvelését, hogy különbséget kell tenni a frissen bevándoroltak, első generációs zsidók és az asszimilálódott zsidók között. A szegedi zsidók éppen, mert magukénak érezték a várost, az 1879-es árvízkor „önfeláldozó mértékben vették ki részüket a mentési, majd később az újjáépítési munkálatokban”. Az 1848–49-es szabadságharcban, majd az 1914–18. évi világháborúban nem mint zsidók, hanem mint magyarok harcoltak hőiesen hazájukért. A zsidó tanács elnöke nyomtatékosan mutatott rá, hogy 1919-ben a szegedi „zsidóság komoly tényezői és vezető férfiai siettek a szegedi ellenforradalom támogatására”. „Ebben a sorsdöntő órában, amidőn családi életünk nyugalma, elaggott és beteg szüleink, gyermekeink sorsa kerül eldöntésre, mély tisztelettel kérjük főispán urat, hogy fenti körülményeket figyelembevenni s döntését a szegedi zsidóság mindenkori honhűségének, igazi szegedi magyarságának, önfeláldozó magatartásának méltánylásával kegyeskedjék meghozni.”

E levél azt bizonyítja, hogy Pap Róbert alapvetően hibásan mérte fel a helyzetet. Ekkor már nem arról volt szó, hogy a zsidóság milyen mértékben asszimilálódott, hogyan vette ki részét az ország s jelen esetben Szeged építésében, felvirágoztatásában, védelmében.

296. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.

Magyary-Kossát nyilván nem hatotta meg Pap hosszú érvelése, hisz 1944 áprilisától *faji alapon* kezdték el az ország „megtisztítását”. Teljesen érthetetlen, hogy a zsidó tanács elnöke mit várt a frissen kinevezett főispántól, hisz a zsidókérdés megoldásában a döntések a központban, elsősorban a minisztertanácsokon, a Belügyminisztériumban születtek, helyi szinten csak a végrehajtás minőségében lehetett különbség. 1944-ben illúzió volt abban hinni, hogy Magyary-Kossát megghatja a szegedi zsidóság évszázadok alatt bizonyított honhűsége. Úgy tűnik, Pap Róbert nem vette tudomásul, hogy a második és harmadik zsidótörvény már 1939, illetve 1941-ben faji alapon korlátozta, különítette el a zsidóságot, s függetlenül asszimiláltságuk mértékétől, a törvények be nem tartása esetén bűnösnek tekintették őket, büntetésük a pénzbírságtól öt évig terjedő börtön lehetett. 1944 májusában pedig – amikor a délvidéki zsidóságot ideiglenesen kellett elhelyezni Szegeden – már nem néhány év börtönről, hivatalvesztésről volt szó, hanem az életükről. Pap egyébként semmiféle konkrét kérést nem vetett föl, mindössze méltányosságot kért az új főispántól döntései meghozatalakor. Figyelemre méltó, hogy Pap Róbert és a Szegedi Zsidók Központi Tanácsa a délvidéki akció során pontról pontra mindent azonnal végrehajtott – az iratok tanúsága szerint –, tiltakozás nélkül, s e levél sem szólt róluk pártolólág. (A Délvidékről elhurcolt több mint 2000 ember ekkor még, május 12-én, Szegeden volt, s május 17-én vitték tovább őket Bajára.) E kérvény csak akkor született meg, amikor a szegediek gettózására került sor.

Az iratok közt nincs nyoma, hogy Magyary-Kossa főispán figyelembe vette volna e levelet.

Jóllehet Csanád-Arad-Torontál vármegyében az alispáni utasítást végrehajtandó Bécsy polgármester gettóhatározata május 16-án jelent meg a *Makói Újságban*, a makói izraelita hitközségek vezetői már május 8-án kérvénnyel fordultak az alispánhoz.²⁹⁷ Paskesz Fülöp, a makói ortodox izraelita hitközség elnöke és Hetényi Sándor, a makói kongresszusi izraelita hitközség elnöke mindenekelőtt felajánlja készségét arra nézve, hogy „a helyi zsidó lakosság tervezett elkülönítésével kapcsolatos intézkedések végrehajtásánál a hatóságoknak mindenben rendelkezésére” álljanak. Kérelmük tárgya: „erre a célra az a terület, illetve azok az uccák

297. CsML, csanádi alispáni i. 7979/1944.

jelöltessenek ki, ahol a zsidó lakosság már egy évszázadot meghaladó idő óta tömörült és pedig a két zsidó templom körüli városrész." E levél arról tanúskodik, hogy szerzői – Pap Róberthez, a szegedi zsidó tanács elnökéhez hasonlóan – hittek abban, ha készségesen a helyi közigazgatás rendelkezésére állnak, minden rendeletet pontosan betartanak, s a hitközségek tagjaival betartatnak, akkor „irgalomra” és „emberiességre” számíthatnak. Paphoz hasonlóan ők is fontos érvként említik a helyi zsidó lakosság asszimilációs készségét: „hivatkozunk arra, hogy a makói zsidóság úgy az elmúlt világháborúban, mint az ezt követő válságos időkben mindenkor hazafias érzelmeiről tett tanúságot, hűséggel viseltetett szeretett Hazánk iránt.” Bár ezen iratok valószínűleg önálló akcióként születtek, érvrendszerük mégis kísértetiesen összecseng. Érthetetlen, milyen „emberiességet” vártak azoktól a közigazgatási tisztviselőktől, akik már évek óta a „fajvédelmi-törvény” szellemében jártak el. Nem zárható ki esetleg az a feltételezés, hogy a zsidó hitközségek vezetői saját sorsukat, helyzetüket remélhették javítani engedelmes magatartásukkal.

Ferenczy alispán tudomásul vette a kérvényt, de válaszra nem méltatta. Az iratok közt nincs arra utaló jel, hogy hasonló tartalmú levél érkezett volna a polgármesterhez.

A kecskeméti zsidó tanács elnöke, Schönberger Dezső június 11-én Liszka polgármesterhez intézett kérvényében – ellentétben az előző beadványokkal – nem kívánt arról beszélni, hogy „a kecskeméti zsidóság magatartásával, munkájával mennyire javára volt hazájának és városának”.²⁹⁸ A „24. óra utolsó percében” arra kívánt rámutatni, hogy a tervezett gyűjtőtáborban, a Rézgálicgyár raktáraiban tömegek elhelyezése „katasztrófális”. Schönberger nem az összeköltöztetés ténye ellen szólt, hanem módját és tempóját kifogásolta. Kétségbeesetten kérte a hatóság emberiességét: „mindannyian felelősek vagyunk. Felelősek saját lelkiismeretünknek, a történelemnek és az egyetlen Igazságos Birónak, aki elé egyszer mindannyian odakerülünk”.

Schönberger tehát a Magyar Zsidók Központi Tanácsához hasonlóan tudomásul vette, hogy a rendeletek ellen nem tehet, de a végrehajtás körülményeit esetleg befolyásolhatja. Kérvénye azonban nem talált meghallgatásra.

298. Lásd 161. jegyzet.

Lévai Jenő szerint, ha a zsidóság vezetői sztrájkot hirdetnek, megtagadják a sárga csillag kitűzését, „áldozatok akkor is lettek volna [...] de sohasem kerülhetett volna sor arra, ami valójában hetek alatt megtörtént”.²⁹⁹ Munkácsi is szemére veti a zsidó tanács vezetőinek, hogy nem rázták fel „az egész állami és társadalmi gépezetet”.³⁰⁰

A holocaust-szakirodalomban mindmáig az egyik legnagyobb vita a zsidó tanácsok megalakulása, tevékenysége, a német, illetve a magyar hatóságokkal való együttműködése körül forog. Schmidt Mária *Kollaboráció vagy kooperáció?* című kötetét azzal a szándékkal rendezte sajtó alá, hogy a budapesti zsidó tanács tagjait „rehabilitálja”. Véleménye szerint a magyar zsidóság pontosan tisztában volt azzal, milyen sors vár rá. Yehuda Bauert idézi álláspontját megerősítendő: „Azt állítani, hogy a magyar zsidóknak vezetőikre kellett volna hagyatkozniuk, hogy a »végleges megoldással« kapcsolatos információhoz jussanak, a teljes történelmi folyamat meg nem értésén alapul”.³⁰¹ Ugyanakkor Gideon Hausnernek, az Eichmann-perben a vád képviselőjének az egyik túlélő magyar zsidó a következőket mondta: „Ha tudom, mi az az Auschwitz, akkor nincs az a földi hatalom, amely bekényszerített volna abba a vonatba. De viszont nincs az a földi hatalom, amely elhitette volna velem, hogy létezik egy ilyen Auschwitz”.³⁰² Braham professzor szerint a zsidó tanács tevékenysége következtében a magyar zsidóságot „hamis biztonságérzet” jellemezte, mivel a zsidó vezetők „sem a zsidó tömegeket, sem az ország keresztény vezetését nem tájékoztatták teljesen és pontosan a végleges megoldás tervéről”, és „továbbra is ragaszkodtak a hagyományos törvényes módszerekhez, beadványokkal és panaszokkal éltek”.³⁰³

Tény, hogy a zsidó tanács vállalta az együttműködést a hatóságokkal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csak saját rokonaikon, barátaikon kívántak segíteni, hiszen ha szűk korlátok közt is, de a hatóságokhoz intézett kérvényeikkel próbáltak javítani hitsorosaik helyzetén.

A vidéki zsidó tanácsok elnökei megpróbálták „fölrázni” a hatósági

299. Lévai: *Zsidósors*. 82. o.

300. Munkácsi: I. m. 15. o.

301. *Kollaboráció vagy kooperáció?* 40. o.

302. Gideon Hausner: *Ítélet Jeruzsálemben*. Bp., 1984. Európa K. 481. o.

303. Braham, 1988. I. k. 343. o., II. k. 284. o.

gépezet „csavarait”. Láthattuk, eredménytelenül. Hivatalnokok, mérnökök, vasutasok, csendőrök, rendőrök tízezrei hajtották végre a Sztójay-kormány utasításait. Ahol egy-egy helyi vezető embersegről tett tanúbizonyságot, ott nem a zsidó tanács kérvényeire reagáltak, hanem saját lelkiismeretükre hallgattak. A többség azonban a hivatalos és bizalmas rendeleteket pontosan, gyorsan, összehangoltan hajtotta végre. A gettórendelet április 28-án (pénteken) jelent meg. Az V. csendőrkerületben – az általunk vizsgált területen – a helyi vezetők mindenhol megtették az első lépéseket április 29 – május 5. között a zsidók lakhelyének kijelölése ügyében. A kisebb településeken, megyei városokban május végéig zökkenőmentesen létrehozták a gettókat. Sőt Mezőkovácsházán és Magyarbánhegyesen a községi vezetők határidő előtt öt nappal teljesítették az alispáni utasítást. A törvényhatósági jogú városokban az elkülönítés megszervezése bonyolultabb feladat volt. Majd' mindegyik városban a polgármesterek külön vezetőt jelöltek ki a zsidóügyek intézésére. A kecskeméti polgármester összegyűjtött több gettóhatározatot is, hogy azokból tájékozódva kiadhassa saját hirdetményét. Szegeden a régi és új főispán egyaránt tisztí értekezletet hívott össze, hogy megtárgyalják, a város mely pontja lenne legalkalmasabb gettó céljára. Mindkét városban úgy döntöttek, hogy „kényelmi szempontok” nem vehetők figyelembe. Liszka polgármester határozatában fejenként 2 m^2 -t engedélyezett, Tóth h. polgármester eredetileg 6 m^2 -ben határozta meg az egy főre eső férőhelyet, ami később $2,2\text{ m}^2$ -re szűkült. Kecskeméten – mint azt már tárgyaltuk – ellentétben a szegedi zárt gettóval, a város négy pontján jelöltek ki lakhelyet a zsidók számára.

Ugyanakkor Baján Bernhart polgármester a város zsidó lakói számára kijelölt ugyan házakat, de nem állított fel zárt gettót, s a keresztény lakosságot sem kötelezte kiköltözésre. Hódmezővásárhelyen Beretzk polgármester-helyettes csak május 31-én hívott össze gettóértekezletet, ahol nem született döntés az ügyben. Mindvégig – úgymond – a fővárosi tanácsadókra vártak, s nem hoztak létre gettót.

A magyar zsidók sorsa tehát nem a zsidó tanácsokon múltott – bár időnként lett volna lehetőségük lassítani a rendeletek végrehajtását –, hanem a Horthy által kinevezett kormányon, s annak helyi végrehajtó szervein, melyek mellett tanácsadóként – de nem főlé rendelt szervként – ott voltak az Eichmann-kommandó tagjai.

IV

GYŰJTŐTÁBOROK
FELÁLLÍTÁSA, A DEPORTÁLÁS
MEGSZERVEZÉSE

„Az igazság nagy érték legdrágább kincse a világnak, aranynál, gyémántnál többet ér. [...] Most különösen szükség lesz az igazság hirdetésére, mert nagyon elködösödött az emberek értelme, és az egyoldalú propaganda hatása alatt nagyon megzavarodott az ő ítéletük [...] Mert mi történik mostanában? – A kereszténység nevében száz és százezer embert megfosztanak tulajdonától, otthonától és deportálnak fajiságuk miatt, melyről nem tehetnek, olyan módon, mely [...] egészségüket és életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza. Ezen százezrek között ártatlan gyermekek, védtelen nők, tehetetlen aggastyánok, szánalomraméltó betegek vannak. Vannak közöttük évek óta, sőt születésük óta keresztények, tehát Krisztusban testvéreink. Házasársakat és családtagokat választanak el kíméletlenül mert egyikük zsidó származású. Ki kell mondanunk hangosan, nehogy az emberek téves lelkiismeretle tessenek szert: mindez a kereszténységgel semmiképp össze nem egyeztethető!”¹ – mondotta Hamvas Endre, csanádi püspök 1944. június 25-én, Szegeden, a Fogadalmi templomban. Ezen a napon indították az első vonatot Szegedről Auschwitzba több mint 3000 zsidónak minősített magyar állampolgárt préselve a vagonokba.

1944 márciusától június közepéig Szegeden és a környező városokban, községekben, falvakban a helyi közigazgatás, rendőrség, csendőrség tagjai – mint láthattuk, néhány kivételtől eltekintve – egyik fő feladatuknak a zsidóság kifosztását, a társadalmi, gazdasági, kulturális életből való elkülönítését, gettóba zárását tekintették. Tették mindezt a kárpátaljai és délvidéki gyűjtőtáborok, majd május közepétől a deportálások árnyékában, s a 6163/1944.

1. CsML, Szeged város főispánjának iratai 945/1944.

BM VII. res. rendelet ismeretében. A szegedi hatóságok maguk is aktívan közreműködtek a délvidéki deportálás előkészítésében. Így nem érhetette váratlanul őket június 10-én a belügyi államtitkárok tájékoztatója, miszerint az alig néhány héttel korábban felállított gettókat hamarosan fel kell számolni, majd a gyűjtőtáborokba szállított zsidókat német vagonokba zsúfolva ismeretlen célállomásra felé indítani.

A „zsidók lakhelyének kijelöléséről” szóló április 7-én kiadott bizalmas rendelet és a Baky László által április 7-re és 19-re összehívott belügyminisztériumi értekezletek előírásainak megfelelően a kassai csendőrkerület területén április 15-én hajnalban, a szombathelyi, pécsi és szegedi csendőrkerületek déli határsávjában április 26-án reggel 5 órakor kezdtek el a zsidók gyűjtőtáborokba szállítását. Ezt követte május 3-án hajnalban a kolozsvári és marosvásárhelyi csendőrkerület.² Ez az akciósorozat a korabeli kormányzervek logikáját követve is törvénytelennek tekinthető, hiszen a 6163/1944. sz. BM VII. res. rendelet bevezetőjében nem szerepel – ellentétben a hivatalos lapban megjelent rendeletekkel – a hivatkozási alap: „A m. kir. minisztérium a honvédelemről szóló 1939: II. tc. 141. §-ának (2) bekezdésében, valamint 212. §-ában foglalt felhatalmazás alapján a következőket rendeli”.³

Sőt már 1944. április 1-jén, e bizalmas rendelet létrejötte előtt, a kassai német SS-parancsnok azon kérésére, hogy a „Kárpát-Ukrajna területén fennálló különleges helyzetre való tekintettel kérjük, hogy az e területen lévő falvakból valamennyi zsidót a rendőrség és a csendőrség által már biztosított városokba: Munkácsra, Ungvárra és Beregszászra szállítsák át”, Király Gyula csendőrezredes, a BM VII. közbiztonsági osztályának vezetője azt a telefonutasítást adta Halász Géának, a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság helyettes vezetőjének, hogy a „kivánság végrehajtandó”. Végül az akció csak azért hiúsult meg, mert a Kárpátalja körzetében illetékes 1. magyar hadsereg vezetői úgy ítélték meg a helyzetet, hogy „a zsidók kitelepítése súlyosan zavarná a hadsereg folyamatban lévő felvonulását”.⁴

2. Lásd III/1. fej. 65. jegyzet.

3. Lásd I. fej. 25. o.

4. Részletesen lásd Karsai László: *Zsidósors Kárpátalján 1944-ben*. In.: *Múlt és Jövő*, 1991/3. sz. 60–66. o.

A kárpátaljai akcióval párhuzamosan tárgyalások folytak Veesenmayer és Sztójay, valamint a Honvédelmi Minisztérium között 100 ezer fő zsidó munkaerő kiszállításáról. A miniszterelnök április 13-án ígéretet tett, hogy április végéig legalább 50 ezer munkaképes zsidót bocsát a birodalom rendelkezésére és május folyamán további 50 ezret.⁵ Április 15-én Veesenmayer már azt jelenthette a birodalom Külügyminisztériumának, hogy a HM közlése szerint „ötezer zsidó azonnal, és azután az 50 ezres létszám eléréséig folyamatosan három-négy naponként további ötezer áll rendelkezésre”.⁶ Április 19-én a HM közli a birodalmi megbízottal, hogy „kb. 10 ezer zsidó már útra készen áll, és kéri, minél előbb kezdjék meg elszállításukat”.⁷

A „gettózási munkálatok” kapcsán április 23-án Veesenmayer megemlíti táviratában, hogy „Megindultak a szállítási tárgyalások, és május 15-től kezdődően napi háromezer zsidó elszállítását tervezzük [...] Rendeltetési állomás Auschwitz”.⁸ A birodalom teljhatalmú megbízottja fontosabbnak tartotta a gyűjtőtáborokba zsúfolt családok, betegek, öregek, gyerekek elszállítását, mint a német hadiipar számára igényelt munkaképes zsidókét: „Akciónk végrehajtásának veszélyeztetése elkerülésére célszerűnek látszik az általam kért és a kormány részéről megígért 50 ezer munkaszolgálatos zsidót Budapest térségéből kissé messzebbre irányítani”.

A kormány tagjai egyébként hivatalosan az április 26-i minisztertanácsi ülésen – a „gettó-rendelet” elfogadásának napján – értesültek a honvédelmi miniszter megbízásából az ülésen megjelent Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredestől a németek munkaerő-igényéről: „a németek igényelnek 50 000 lovászt, erődítési munkálatokra további 10000 embert, szerbiai bányákba a magyarországi munkásoknak 3000-ról 6000 főre való felemelését és sürgősen 50 000 zsidó munkaszolgálatost”. A Minisztertanács hozzájárult a zsidó munkaszolgálatosok kiküldéséhez, „ugyszintén ahhoz is, hogy ezen munkaszolgálatosok családtagjai is kimennének”.⁹ A kormány ugyanebben az időszakban magyar „ipari munkások Németországba való közvetítéséhez” is hozzájárult, akiknek

5. *Wilhelmstrasse*, 823. o.

6. Uo. 825. o.

7. Uo. 828. o.

8. Uo. 836. o.

9. *Vádirat* I. 136. o.

azonban családtagjai itthon maradtak. „A kiválasztott és szerződött” munkások egy évre mehettek Németországba dolgozni. Útleveleiket két évre s csak Németországba érvényesítve kapták.¹⁰

Az úgynevezett menetrend-értekezletet május 4–5-én Bécsben tartották meg a biztonsági rendőrség (SD), a magyar csendőrség és a német vasút képviselői.¹¹ A tárgyaláson május 15-től napi négy „zsidószállítmány” indítását határozták el Kassán keresztül Auschwitz irányába.

A deportálást megelőzően valamennyi zónában (ahogy Veessenmayer nevezte a kiűritési területeket) értekezletet tartottak a közigazgatás, csendőrség, rendőrség vezetői számára, ahol általában Ferenczy László az SD „szakértőinek” támogatásával tájékoztatta a megjelenteket a „lebonyolítandó koncentráció és elszállítás minden részletkérdéséről”.¹² Az értekezletek helyszíne, melyeken Endre László és/vagy Bakó László elnökölt, a Belügyminisztérium vagy valamely koncentrációs központ polgármesteri hivatala volt. Az eddigi levéltári kutatások tanúsága szerint két értekezlet jegyzőkönyve maradt fenn, melyekből hozzávetőlegesen rekonstruálható a magyar és német hatóságok szoros együttműködése, Magyarország „zsidótlanításának” leírása.

Az 1944. május 12-én tartott munkácsi értekezlet jegyzőkönyvét (I. zóna, VIII., kassai csendőrkerület) teljes terjedelemben közli R. L. Braham professzor.¹³ Ferenczy csendőr alezredes tájékoztatta a megjelenteket, hogy május 14-én megkezdődik a zsidók elszállítása „D. A. – Umsiedler” (német munkáskitelepítés) feliratú vasúti szerelvényeken. Egy szerelvény, mely 45 vagonból áll, 3000 főt szállít. Kocsinként átlagosan 70 főt helyeznek el, poggyásszal együtt. Uray László csendőr százados megjegyezte: „ha a szükség megkívánja, 100 is mehet egy kocsiába. Berakhatók mint a heringek, mert a németeknek szívós ember kell. Aki nem bírja elhullik. Divathölgyekre Németországnak nincs szüksége”.

Több mint egy hónappal később, június 21-én – amikor már befejezték a deportálást a II. zóna (IX., kolozsvári, X., marosvásárhelyi csendőrkerület) és III. zóna (II., székesfehérvári, VII., miskolci

10. A 107.600/1944. V. BM rendelet szövege megtalálható: BKML, Kecel község i. 5.858/1944.

11. *Wilhelmstrasse*, 841, 844, 845. o.

12. Uo. 853. o.

13. *Braham*, 1988. II. k. 16–17. o.

csendőrkerület) területén, Ferenczy László jelentését alapul véve, 327 244 fő kiszállításával¹⁴ – a Minisztertanács előtt Sztójay Döme úgy ítélte meg a helyzetet, hogy „ezen akciót humánusan kell végrehajtani”, mert az emberek hajlamosak általánosítani: „ha egy vasúti szerelvény keretében 50 kocsiiban megfelelő módon vannak elhelyezve a zsidók, és hogyha egy kocsiiban ezzel szemben összepréselik a zsidókat, úgy mindig erre fognak, mint példára hivatkozni”.¹⁵

A IV. zónára (V., szegedi, VI., debreceni csendőrkerület) vonatkozó tájékoztató értekezletet eredetileg június 10-én Budapesten, a csendőrség központi nyomozó parancsnokságán kívánta megtartani Ferenczy László.¹⁶ Június 4-én azonban táviratban értesítette a szegedi polgármestert, hogy a Budapestre szóló meghívás tárgytalan.¹⁷ Talán a korábbi értekezletek tapasztalatai alapján, a belügyi államtitkárokkal együtt úgy gondolta, ésszerűbb a helyszíntre utazni. A *Szegedi Új Nemzedék*ből megtudhatjuk, hogy Endre László és Bakó László június 10-én, miután meglátogatták a szegedi gettót, értekezletet tartottak a városházán, és „időszerű közigazgatási kérdéseket tárgyaltak meg, nemcsak a város, hanem a környéki törvényhatóság vezetőinek: főispánok, alispánok és polgármesterek, valamint a rendészeti vezetők bevonásával”.¹⁸ Erről az értekezletről feljegyzéseket készítettek Kecskemét közigazgatási képviselői, melyek alapján részletes kép rajzolódik ki a koncentrálás és deportálás menetéről.¹⁹

14. Ferenczy László jelentéseit a szakirodalomban elsősorban Lévai Jenő művei alapján használják. Sajnálatos módon Lévai több jelentést csak igen hézagosan tesz közzé. Ferenczy saját kezű aláírását viselő jelentések – melyek az egyes „tisztogatási akciók” leírását, az „elszállítandók”, illetve elszállítottak városokra lebontott pontos létszámát tartalmazzák – a Belügyminisztérium Történeti Irattárában találhatók. Közli teljes terjedelemben: *EBJ*, 497–522. o.

15. OL, Minisztertanácsí jegyzőkönyv, 1944. június 21.

16. CsML, szegedi polgármesteri i. 7541/1944.

17. Uo.

18. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. június 11. 3. o. A kiskunfélegyházi rendőrkapitányságra június 5-én érkezett a belügyminiszteri utasítás: „Külföldre irányuló munkás szállítmányok tárgyában 1944. június 10-én szombaton délelőtt 9 órakor Szegeden, a városháza tanácstermében értekezletet tartok. A m. kir. szegedi 5. és m. kir. debreceni 6. honvéd hadtest területén működő rendőrkapitányságok vezetőit és városok polgármestereit kötelezem a megjelenésre.” (BKML-Kf, kiskunfélegyházi polgármesteri i. 14.673/1944.)

19. BKML, Zsidók 1944. Különkezelt iratok. Közli: *EBJ*, 522–525. o.

„A m. kir. V. honv. hadtest területén lévő zsidók elszállítása is megkezdődik. Ebből a célból a hadtest területén gyűjtőtáborok kerülnek felállításra” – kezdődött a tájékoztató. „VI. 16. 5 h. – 20. 21 h. táborba szállítás. Táborból: 21–24-ig.” Eredetileg tehát úgy tervezték, hogy június 20-ig „minden gyűjtőtáborba szállítandó zsidó megérkezik a számára kijelölt helyre, a IV. zóna területén s másnap megkezdődhet az elszállításuk. Veessenmayer viszont június 13-i Ribbentrop birodalmi külügyminiszterhez intézett táviratában úgy tudja, hogy a „tervek szerint itt [IV. zónában – M. J.] a koncentráció f. hó 17-től 24-ig, az elszállítás 15 vonattal f. hó 25-től 28-ig történik, a várható összlétszám 45 ezerre tehető (szemben az eredeti magyar becslés szerinti 100 ezerrel)”.²⁰ Az elszállításra vonatkozóan az események Veessenmayer adatait erősítik meg.

A táborok helyszínét az alábbiak szerint határozták meg a szegedi értekezleten:

Gyűjtőtáborok: Szeged, Kecskemét, Szabadka (Bácsalmás?), Debrecen, Berettyóújfalu, Szolnok, Békéscsaba

Szeged: Szeged, Makó, Kiskunhalas, Hódmezővásárhely, Kecel, Kalocsa, Szentés, Mindszent, Kistelek, Kiskunmajsa, Kiskundorozsma (8855 zsidó) + 86

Kecskemét: Kecskemét, Kiskőrös, Soltvadkert, Kiskunfélegyháza, Csongrád, Kunszentmárton, Tiszaföldvár, Nagykőrös, Abony, Cegléd (5416 zsidó)

Szabadka (Bácsalmás?): Szabadka, Bácsalmás (4300), Baja, Topolya

Debrecen: Hajdúszállás, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház, Balmazújváros, Nádudvar, Szoboszló

Berettyóújfalu: összes Bihar megyeiek

Szolnok: Karcag, Kunhegyes, Kisújszállás, Törökszentmiklós, Mezőtúr, Túrkeve, Dévaványa, Szarvas, Endrőd, Gyoma, Körösladány, Szeghalom, Füzesgyarmat, Vésztő.

Békéscsaba: Békéscsaba, Békés, Mezőberény, Csorvás, Oroszháza, Tótkomlós, Magyarbánhegyes, Gyula, Mezőkovácsháza (3840)

Nem tisztázott tény még, hogy a VI. csendőrkerület területéről a

20. Wilhelmstrasse, 866. o.

koncentráció és deportáció valamennyi szervezője járt-e június 10-én Szegeden, vagy őket más módon értesítették feladataikról.²¹

Akik megjelentek, a továbbiakban azt az utasítást kapták az államtitkároktól, hogy a gyűjtőtáborokba beszállítandó valamennyi sárga csillag viselésére kötelezett zsidó, kivéve, akik:

- régi mentesítő okiratuk alapján mentesítést kaptak, illetve ideiglenes tanúsítványt kaptak,

- egyes házasságokat és azok lemenőit,

- nőtlen zsidó orvosokat, állatorvosokat, gyógyszerészeket, okleveles mérnököket (őket a hadtest-gyűjtőtáborba kell beszállítani)

Az özvegyekre sajátos kategóriákat találtak ki. Ha gyermekei vannak az özvegynek, akkor nem tekinthető nőtlennek, azaz elszállítandó. Ha viszont az özvegynek vagy elválnak nincs gyermeke, akkor nőtlennek számít. Nem világos, hogy a magyar hatóságok számára mi volt fontosabb: az, hogy a sárga csillagos orvos elszállításra kerüljön, vagy az, hogy embereket gyógyítson itthon, Magyarországon. A néhány héttel később összeült ún. mentesítési bizottság döntései inkább az első feltételezést erősítik (lásd V. fej. 169–172. o.)

- a külföldiek közül az angol, amerikai, román, bolgár, szlovák, finn, svájci, svéd, spanyol, portugál és török zsidók, őket a rendőrségi fogdába kell beszállítani. (lásd V. fej. 162, 168–169. o.)

A táborba szállítandó zsidók személyenként 50 kg súlyú csomagot vihetnek magukkal. A csomagban lehet ágynemű, matrac, takaró, tisztító- és mosdószer, edények, egy rend munkaruha, egy váltás fehérnemű, egy felsőkabát, egy pár cipő. Legkevesebb 14 napi szárazélelmet vigyenek magukkal, de ebben nem lehet rizs, babkávő, tea, gyarmatárú és szeszesital.

A csomagban nem lehet semmiféle értéktárgy. Ezekről három példányos „bűnjeljegyzék” kell készíteni. Az ellenőrzés motoros útján történik.

Figyelemre méltó, hogy külön kiemelték: íráshoz szükséges anyagot és eszközt (papír, ceruza, töltőtoll) vinni nem szabad. A táborba

21. Szilády Gyula csendőr ezredes (a VI. csendőrkerület parancsnoka) 1945 márciusában a Politikai Rendőrségen tett vallomásaiban azt állította, hogy Debrecenből rajta kívül Nagy Pál rendőrfőtanácsos, Zöld József polgármester-helyettes és Bessenyei Lajos főispán jelent meg a szegedi értekezleten. (BMTI, V-78.644. Szilády Gyula népbíróági pere)

egyáltalán nem mehet be látogató. Postai küldemények, sőt *hatósági idézések sem kézbesíthetők*.

Ez a tiltó rendelkezés megkérdőjelezi az ún. mentesítési vagy hármass bizottság működésének komolyságát. Ennek a bizottságnak a felállítását szintén az értekezleten határozták el. „Ennek tagjai: a polgármester, a rendőrség vezetője és legmagasabb rangú csendőr csapattiszt. Feladata: a síma és gyors lebonyolítás, irányítás és vitás esetekben a döntés.” Csakhogy nem egy esetben a bizottság által kiadott mentesítő okiratot nem tudták kézbesíteni, mert pl. a szegedi gyűjtőtábor őrizetével megbízott Finta Imre csendőr százados nem engedélyezte az államtitkári szóbeli utasításra hivatkozva (lásd V. fej.).

„Táborparancsnok:	német bizt. rendőrség
Táborőrség:	rendőrség, csendőrség
Tábori élet megszervezése:	a németek feladata.” ²²

További utasításként hangzott el, hogy „a táborba szállítandó zsidókról névjegyzék nem készíthető, de számszerint nyugta-ellen-nyugta ellenében adandó át az átkísérő őrszemélyzetnek.” Feltételezhetően a koncentráls és vagonirozás alkalmával a 6136/1944. BM res. r. alapján elkészített névjegyzékeket használták fel, melyeket április, május hónapokban állítottak össze 4 példányban. Ezt a feltevést támasztja alá a kecskeméti polgármesteri iratok közt talált „Elintézendők!” felíratú dokumentum.²³ Ennek egyik feljegyzése szerint: „Finta: létszámkimutatást kérünk. (megvan)”. Ez az irat egyrészt arra utal, hogy a csendőrséghez eljuttatott listát vették alapul, hisz Finta Imre az V. csendőrkerület nyomozó alosztályának parancsnoka volt, másrészt azt bizonyítja, hogy Finta túl azon, hogy a szegedi gyűjtőtábor őrizetét felügyelte, az egész V. csendőrkerület területén a gyűjtőtáborok felállításában irányító szerepet játszott.

22. Ferenczy László 1944. május 29-i jelentésében fordul elő először utalás arra, hogy a gyűjtőtáborok külső és belső őrizetét a magyar és német hatóságok megosztották egymás közt: „A táborokon belüli parancsnokságot és a berakás technikai lebonyolítását a *jövőben* [kiemelés tőlem – M. J.] ugyancsak a német biztonsági rendőrség külsoportjai német tiszt vezetése mellett veszik át. A táborok külső őrzését és biztosítását a magyar karhatalmi erők látják el saját parancsnokok alárendelésében”. (EBJ, 509. o.)

23. Lásd 19. jegyzet.

A szegedi értekezlet tiltó rendelkezései szerint: a tábort 50 méter távolságon belül megközelíteni tilos, fényképezni sem a tábort, sem a beszállítást nem szabad, a sajtó zsidóügyekkel nem foglalkozhat. Az általunk tanulmányozott vidéki napilapok valóban betartották a fenti utasítást. Míg korábban a gettókkal kapcsolatban rendszeres tájékoztató, illetve vitacikkek jelentek meg, addig a gettók felszámolásával, gyűjtőtáborok létrehozásával, deportálással egyetlen hasábon sem foglalkoztak. Mindössze két cikk utaló megjegyzéséből tudhatjuk meg, hogy nincsenek már gettók.²⁴

Az elszállítással kapcsolatban az alábbi tájékoztatást adták Endre Lászlóék: az elszállítás mindig vonaton történik. Egy-egy szerelvény 47 G. kocsiból áll. A szerelvény 23. és utolsó kocsija az őrségé. Egy-egy őrség: 1 parancsnok és 19 fő csendőr, 1 szerelvény kb 3500 fő, 1 kocsiban 70–80 fő helyezendő el.²⁵

Ilyen utasítások kiadása után nem tudhatjuk, mit értett Endre László 1944. június 21-én a Minisztertanács előtt tett jelentésében azon, hogy „A táborokba való szállításoknál és az elszállításoknál általában az elv az, hogy az keresztényi szellemnek megfelelő, emberséges és humánus módon történjék”.²⁶

A „berakó állomásokon” további feladatként jelölték meg, hogy „gondoskodni kell minden kocsinhoz:

- 1/ 2-2 drb lakatról kulccsal
- 2/ 2-2 drb 30 cm-es láncról
- 3/ megfelelő erős és hosszú zsinegről
- 4/ 1-1 kéregtábláról
- 5/ 1-1 ivóvízes és
- 6/ 1-1 szennyvederről.”

Továbbá az őrség kocsijába rakva szállítmányonként:

- 200 kg főzőlisztról
- 1000 kg burgonyáról
- 50 kg száraz hüvelyesről
- minden zsidó részére 1/2 kg kenyérről.

„Gondoskodni kell 5 napi száraz élelemről is, abban az esetben, ha a zs.[idóknál] ilyen nincs.”

24. Szegedi Új Nemzedék, 1944. június 25. 3. o., Szentesi Napló, 1944. június 18. 9. o.

25. A munkácsi értekezleten szerelvényenként 3000, kocsinként 70 főt határoztak meg.

26. Endre jelentésének teljes szövegét közli: EBJ, 492–496. o.

Végül a gyűjtőtáborokat az elszállítás után megfelelő módon fertőtleníteni kell.

Az államtitkári értekezletet követően a Hungária Szállóban „köz-ebéd volt, amelyen több helyi és vidéki német katonai alakulat parancsnoka és kiküldötté vett részt. Pohárköszöntő Horthy és Hitler egészségére történt”.²⁷

Mivel az utasítások gyors és összehangolt munkát „követeltek” a tisztviselőktől, különösen a gyűjtőtáborok központjául jelölt városokban – június 16-án hajnali 5 órakor a IV. zóna valamennyi gettójának felszámolását meg kellett kezdeni – az elkövetkező néhány napon a koncentrálás és deportálás „titkos” és „sürgős” feladatai kerültek első helyre. A kecskeméti gyűjtőtáborba június 16–18 között a végleges kimutatás szerint 5086 fő érkezett:²⁸

Kecskemét	1323 fő
Kiskőrös	661 fő
Soltvadkert	295 fő
Kiskunfélegyháza	817 fő
Csongrád	204 fő
Kunszentmárton	146 fő
Tiszaöldvár	89 fő
Nagykőrös	352 fő
Cegléd	875 fő
Abony	324 fő
Összesen	5086 fő

A szegedi értekezlet adataihoz képest több mint 300 fővel kevesebb zsidót szállítottak Kecskemétre. Az eltérés lehetséges okai: mentesítés, munkaszolgálatra bevonulás, esetleg bujkálás, szökés.

A szegedi gyűjtőtáborban, mint az az értekezleten elhangzott, közel 9000 embert kellett elhelyezni. A délvidéki akcióhoz kapcsolódó írásos *Tájékoztató* (lásd III. fej. 60–61. o.) áprilisban már adott ötleteket ideiglenes lakhely kijelölése tekintetében, úgymint „üres raktárak, elhagyott gyártelepek, téglagyarak, zsidóépületek, stb.” Akkor, április 26-án érkezett is egy jelentés Tóth Béla h. polgármes-

27. CsML, szegedi főispáni i. 92/1944. res.

28. Lásd 19. jegyzet. A „szállítmányok” indulásáról a kecskeméti hatóságok minden helységről értesítést kaptak.

terhez, amely szerint „3000 személyre szükséges férőhelyet a következő helyeken” találtak:

Szegedi Téglagyár Társulat,

Cserzi Mihály u. 30–33 sz:

Téglaégető ringen fedett, védett helyen kb. 500 fő

Nyitott színekben kb. 1500 fő

3 nagy szoba a felügyelőknek kb. 50 fő
2050 fő

Özv. Vacs Andrásné téglagyára,

Rókusi feketeföldek 38. sz. 1000 fő²⁹

A Délvidékről érkezők elhelyezésére nem használták fel a téglagyár területét. Most júniusban viszont a szegedi gyűjtőtábor felállítását a Cserzi M. utcai téglagyár területén határozták el. Ahol alig két hónappal korábban 2000 ember elhelyezését találták célszerűnek, ott június 16-tól kezdve néhány nap alatt több mint 8000 embert zsúfoltak össze.

Sürgős feladat volt továbbá, mint az a gettóüggyekkel megbízott Kemenes Tibor feljegyzéseiből kiderül, teherautók beszerzése a gyűjtőtáborba való szállításhoz, motozók és átvevő bizottságok alakítása, gondoskodás láncról, lakatról, vödörrel, kancsóról, sátrakról, élelemlről stb.³⁰

A *Szegedi Új Nemzedék* június 15-én arról számolt be olvasóközönségének, hogy „A szegedi gettó felállítása, illetve a zsidók összeköltöztetése a szerdai nappal [ti. június 14-én – M. J.] befejeződött”.³¹ Ugyanezen a napon este 9 órakor a szegedi rendőrkapitányság vezetője, Horváth József és Keresztes Andor rendőrtanácsos, a szegedi gettóban kihirdette, hogy „másnap hajnali 5 órakor mindenkinek becsomagolva, utrakészen kell állani, mert megkezdődik az elszállításuk”.³² Ezen az éjszakán az elmúlt hónapok megaláztatásai és a bizonytalan jövő miatt érzett félelem következtében többen öngyilkosok lettek. „A kiköltözés közben elhalt zsidókról” készített kimutatásban, a 34 elhunyt közül 18-nál a halál okaként az „öngyilkosság”-ot jelölték meg (önakasztás,

29. BMTI, V-37.700 Tóth Béla népbíróági pere.

30. Uo.

31. *Szegedi Új Nemzedék*, 1944. június 15. 4. o.

32. BMTI, V-37.700, OL, Keresztes Andor nb. ítélete 1253/1945.

önmérgezés, öngyilkosság ismeretlen méreggel).³³ A kimutatás egyébként nem teljes, mert a Szegedi Anyakönyvi Hivatal vezetőjének polgármesterhez intézett jelentése szerint „a szegedi zsidók kiköltöztetése alkalmával a Gettóban, a zsidó gyűjtőtáborban, valamint a Belgyógyászati Klinikán elhaltak közül több egyént eltemettek anélkül, hogy a halálesetet előzőleg anyakönyvezés céljából bejelentették volna”.³⁴

Hamvas Endre csanádi püspök június 16-án, amint értesült az elszállítás megkezdéséről, azonnal levélben fordult Magyar-Kossa főispánhoz és Tóth h. polgármesterhez: „Megdöbbenve értesültem arról, hogy a szegedi gettó lakóit minden isteni és emberi jog félretételével, még ma elszállítják. [...] Isten előtt való felelősségem tudatában és lelkiismeretem szavára hallgatva emelem fel szavam az igazságtalanság ellen, mellyel a bírói ítélettel bűnösnek el nem ítélte, tehát ártatlan embereknek tömegét, szegedi lakókat, tisztán faji származásuk miatt szabadságuktól, vagyonuktól megfosztva bizonytalan végű deportálásnak kitesznek [kiemelés tőlem – M. J.], és így magyar népünket is Isten és a világ ítélő széke előtt terhelik.”³⁵ A főispán a levelet a belügyminiszterhez felterjesztette, a h. polgármester „Tudomásul. Irattárba” tette. A püspök azon kérelmére, hogy „ami a szegedi hatóságoktól telik, a szerencsétlenek megmentésére”, azt tegyék meg, nem érkezett válasz. A további események pedig azt bizonyítják, hogy a kérvény szellemével ellentétben a városi tisztviselők az államtitkári értekezleten kapott szóbeli utasításokat kínosan pontosan betartották. A püspök július 15-i Serédi Jusztinián hercegprímáshoz intézett felterjesztésében felháborodottan számolt be az elszállítást megelőző motozásról: „És még egy kegyetlenség történt itt Szegeden és Makón. A zsidó nőket levetkőztették [Hamvas E. kiemelése – M. J.] és férfiak jelenlétében bábák és orvosok által testi motozásnak (per inspectionem vaginae) vetették alá. Mi ez más, mint a női méltóságnak és szeméremérzetnek pervez megtiprása?”³⁶

A szegedi gettóban, Tóth Bélának a belügyminiszterhez intézett jelentése szerint, a „szükséges orvosi vizsgálatot illetőleg motozást két városi orvos, 10 baba és 10 iroda dajka végezte, 10 napon

33. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.

34. CsML, szegedi polgármesteri i. 12.135/1944.

35. Uo. 9.117/1944.

36. EPL, Serédi Jusztinián iratai S 12/a III. dosszié. Közli: Vádirat 3. 206–207. o.

keresztül legtöbbször reggel 5 órától a késő esti órákig. Egy városi orvos pedig egy napon keresztül.³⁷ A h. polgármester a tisztí főorvos véleményével egyetértve, miszerint „nevezettek olyan felelősségteljes és fáradságos munkát végeztek, úgyszólván minden pihenés nélkül”, szükségesnek tartja az orvosokat fejenként napi 200 pengővel, bábákat és dajkákat napi 20 pengővel jutalmazni a „zsidóvagyon terhére”. Több dokumentum azt tanúsítja, hogy Tóth Béla „nagyvonalúan” fölfelé kerekítette a munkanapok számát, s ezzel a motozást végzők díjazását is. A dajkák pl. 4–6, illetve 8 napra kértek napidíjat.³⁸ Oláh doktor „három napon keresztül végezte a neki megparancsolt vizsgálatot”.³⁹ Jánossy egynapos szolgálatára azért került sor, mert a „kirendelt orvos nem jelent meg”.⁴⁰ Magyar-Kossa főispán Tóth jelentését elfogadta, és „pártolólág” felterjesztette a belügyminiszterhez.⁴¹

Hamvas püspök értesülése igaz volt, a makói polgármester, Bécsy Bertalan is kirendelte a motozáshoz a városi bábákat.⁴² A zsinagógában történekekről a Makói Igazoló Bizottság 1945. február 1-jén jegyzőkönyvet készített, melyben többek között a következőket foglalták írásba: „egy-egy szülésznő részére egy-egy edény volt készítve kb. öt liter vízzel, ezen vízzel kb. 500 nőt vizsgált meg egy-egy szülésznő. Egyik helyen két szülésznő egy lavorból használt vizet. Ez ellen egyik orvos sem tett kifogást. Bogdán dr. azt kívánta, hogy meztelenül vizsgálják meg a nőket, de ezt a polgármester nem engedte”.⁴³

A motozást követően a makói gettóból vasúton Szegedre, az atlétikai klub újszegedi sportpályájára szállították a zsidókat. Bécsy polgármester a vasúti költségek fedezésére „fejenként 1 pengőt szedtetett be” az „utasoktól”.⁴⁴ A társadalmi sport és testnevelés vezetőjének június 17-i keltezésű távirata a szegedi polgármesterhez a fenti tények ismeretében szinte már tragikomikus: „Értesülésem szerint a Szegedi Atlétikai Club gyepesített sportpályára

37. CsML, szegedi polgármesteri i. 12.676/1944.

38. Uo.

39. OL, Nfü. 594/1947. dr. Oláh József nb. ítélete

40. OL, Nfü. 246/1947. dr. Jánossy Gergely népfőügyészégi iratok

41. CsML, szegedi főispáni i. 1226/1944.

42. OL, Nb. 1113/1945/32. sz. Bécsy Bertalan nb. ítélete

43. CsML-M, Makói Igazoló Bizottság i. 512/1946.

44. Lásd 42. jegyzet.

kitelepítendő zsidók részére 12 napi időtartamra sátoztáborba ki-
válnak létesíteni. Miután e rendelkezés következtében a gye-
pesített sportpálya teljesen tönkremenne, arra kérem polgármes-
ter urat, hogy [...] a sportpályának a zsidó táborozás alóli men-
tesítése iránt intézkedni méltóztassék.”⁴⁵ Mivel június 21-én az
előzetes terveknek megfelelően a „táborozó zsidókat” áttérrelte a
csendőrség a téglagyárba, a kérvényt irattárba tették a polgármes-
teri hivatalban.⁴⁶

A Cserzi M. utcai téglagyárba június 16-tól kezdődően „újabb és
újabb csoportok érkeztek közeli és távolabbi környékekről gyalog,
teherautókkal és lovasszekerekkel” csendőrök kíséretében.⁴⁷ A sze-
gedi gettóból és zsidó házakból a szegedi zsidó tanács kimutatása
szerinti 3827 főből 3095 zsidó személyt szállítottak át a gyűjtő-
táborba.⁴⁸ Sokukat először a téglagyár melletti vasúti sporttelepre
vitték, „ahol kétszemélyes sátrokban 4 embert helyeztek el”,⁴⁹ majd
néhány nap múlva őket is áttérrelték a gyűjtőtáborba. A sportpályán
sátrokban, a téglagyár területén nyitott színekben elhelyezett közel
9000 embernek „mindössze egy vízcsap állott [...] vízszükség-
letének ellátására, és e vízcsap a latrina közelében volt elhelyezve”,
sőt „eleinte rendes latrina sem volt, csak amikor a gyűjtőtábor lakói
emiatt panaszt tettek a német parancsnokságnál, engedték meg a
magyar hatóságok, hogy deszkát hozzanak be a táborba a latrina
elkülönítésére”.⁵⁰

A gyűjtőtábor őrzését a nagyváradai és zombori csendőriskolákból
átvezényelt csendőrök látták el, akik nem tartoztak Liptay László
V. csendőrkerületi parancsnok irányítása alá.⁵¹ Ennek ellenére
Liptay Finta és Nyitrai csendőr századosokat kirendelte a gyűjtő-

45. CsML, szegedi polgármesteri i. 9112/1944.

46. CsML, szegedi mérnöki hiv. i. 2357/1944.

47. Országos Zsidó Múzeum, 3555. sz. jegyzőkönyv.

48. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944. A 732 fő különbséget azok száma adja,
akiket internáltak, a gettóban elhaltak, kivételezettek, vegyes házások, mentesítettek.

49. OZsM, 3576. sz. jegyzőkönyv.

50. Lásd 29. jegyzet.

51. OL, Liptay László népbíróági ítélete 8954/1946. Finta Imre ellen 1947–48-
ban népbíróági pert folytattak le, miközben nemzetközi körözés volt érvényben vele
szemben. Az ő peranyagában olvasható, hogy az egyik tanú „hallomásból” úgy tudta,
hogy a gyűjtőtáborhoz „kirendelt csendőrök egyik része újvidéki, a másik része pedig
a kaposvári csendőriskolákról voltak ide vezényelve”. Egy másik tanú szerint a
tábor őrző csendőrség parancsnoka „Bodolai főhadnagy” volt (BMTI, V-20.979).

táborba, hogy „ellenőrizték a csendőrök működését”.⁵² Finta hat nyomozó beosztottjával volt jelen a táborban, s a csendőrök ellenőrzése helyett fő feladatának azt tekintette, hogy rendszeresen, naponta többször arra szólította föl a zsidókat, hogy adják át értékeiket, még meglévő pénzüket azonnal, mert „utána következik a kutatás és motozás”, és ha bárkinél „a legcsekélyebb mennyiségű pénz vagy értéket találják, az illetőt agyonlövik”.⁵³ Finta és csendőrnnyomozói állandó rettegésben tartották a tábor lakóit, s „még a német parancsnok is sokallta a durvaságokat és gorombaságokat, melyeket a csendőrök elkövettek”.⁵⁴ Fintáék a „nyomozás” eredményeként Névry Sándor csendőr alhadnagy emlékezete szerint „a téglagyárból két stráfkocsit ékszerrel és értéktárgyakkal” be szállítottak a csendőrlaktanyába, majd átadtak a szegedi pénzügyi igazgatóságnak.⁵⁵ A szegedi polgármesteri iratok azt tanúsítják, hogy a városi számvevőség június 21-én „a zsidóktól a csendőrség által elkobzott” 190 000 pengőt vett át az V. csendőrkerületi parancsnokságtól.⁵⁶

A zsidó tábor élelmezésére Biacsy Béla aljegyző kapott megbízást. Mint azt a délvidéki zsidóság Szegeden történt elszállásolásával kapcsolatban jeleztük, Jaross Andor belügyminiszter bizalmas rendeletben szigorú takarékoságot írt elő a táborba való szállítás, élelmezés és táborlétesítés területén. Az élelmezés tekintetében külön kiemelte, hogy „a zsidók magukkal hozott élelmiszer készletének elfogytával [...] közös, egységes természetben nyújtandó étkezést kell bevezetni úgy, hogy az az élet fenntartásához szükséges mennyiség kiszolgáltatása mellett a lehető legkisebb költségekkel megoldható legyen”.⁵⁷

Biacsy a szegedi gyűjtőtábor felállítását követően három alkalommal kért és kapott előleget a tábor költségeinek fedezésére:⁵⁸

52. Uo. Finta mint a nyomozó alosztály parancsnoka csak felügyeleti szempontból tartozott Liptay parancsnoksága alá, egyébként a budapesti központi nyomozó parancsnokságnak volt alárendelve.

53. BMTI, V-20.979.

54. Lásd 51. jegyzet.

55. Lásd 53. jegyzet.

56. CsML, szegedi polgármesteri i. 10.570/1944.

57. CsML, szegedi mérnöki hiv. i. 2.357/1944. Lásd még III/1. fej. 70–71. o.

58. CsML, szegedi polgármesteri i. 8.916/1944., 9.551/1944., 10.377/1944.

Biacsy kérvénye	H. Polgármester jövähagyó határozata	Kapott összeg (pengőben)
I. június 19.	június 21.	8000
II. június 24.	június 27.	10000
III. június 28.	július 10.	15000

Az aljegyző későbbi elszámolásai szerint a költségek az alábbi arányban oszlottak meg:

	I.	II.	III.
Élelmezés	6709, 20	6 929,90	9 615,49
Tábor létesítés	1238,10	99,54	—
Fuvarozás	34,00	2959,00	4732,65
Összesen:	7971,30	9988,44	14348,14

A kiutalt előlegek időpontjait olvasva fölmerül a kérdés, kiknek az élelmezésére költötték a július 10-én megkapott összeget. Az elszállítási menetrend értelmében ugyanis Szegedről június 25., 27–28-án indultak a „zsidóvonatok”, s ezt követően már csak néhány száz fő maradt Szegeden azok közül, akik eredetileg szerepeltek az összeírási listán, de később mentesítési papírt vagy kivételezettséget kaptak.⁵⁹ Ők azonban nem a gyűjtőtáborban laktak, így rájuk nem vonatkozott az élelmezési kötelezettség, hisz Jaross belügyminiszter bizalmas rendelete csak „a zsidók táborokban való elkülönítésével kapcsolatos költségek” megtérítéséről szólt.⁶⁰ Az első két pénzkiutalás időpontja, illetve összegei azt mutatják, hogy a rendelet „szigorú takarékoságra” intő szavait Biacsyék betartották, s a táborban pénzüktől, értéktárgyaiktól megfosztott emberek élelmezésére fejenként napi fél pengő sem jutott.

Mindezen, a csendőrség és közigazgatás emberei által teremtettesti, lelki és idegi megterhelés mellett még az időjárási viszonyok

59. CsML, szegedi polgármesteri i. 9.535/1944.

60. Lásd 57. jegyzet.

is nehezítették a téglagyárba és a sportpálya sátraiba zsúfolt szerencsétlenek életkörülményeit. A Szegedi Egyetem Földrajzi Intézet és a Magy. kir. Alföldi Mezőgazdasági Intézet mérései alapján megállapítható, hogy 1944 júniusának a második fele volt csapadékosabb.⁶¹ Június 1–14 között csak csapadéknymot mértek, ami 0,1 mm-nél kisebb csapadékot jelent. Június 15–29 között viszont szinte mindennapos esőzés mellett öt olyan nap fordult elő, amikor – szakszóval élve – zivatartevékenység volt Szegeden: 15-én hajnalban azon a napon, amikor a szegedi gettóban kihirdették, hogy elszállítják az ott élőket, 18-án délután, 20-án hajnalban és délután, ezen a napon fejeződött be a téglagyárba szállítás, 22-én késő délután és 27-én délután.

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk, hogy a szegedi klinikákról a téglagyárba vitt betegek mellett újabbak is jelentkeztek a tábor ún. „kórházában” a körkemence emeletén, „ahol a betegek részére nem volt fekvőhely és gyógyszer sem állott rendelkezésre”.⁶²

A szörnyű körülményeken nyilvánvalóan nem kívántak változtatni a gyűjtőtábor szervezői, mivel valamennyien tudták, hogy azt rövid időn belül felszámolják. Június 21-én kapták meg a Finta Imre kézjegyével hitelesített értesítést a polgármesteri hivatalban a csendőrségtől, hogy a német SS-parancsnokság mely napokra határozta el a „zsidó vonatokat” indítását a IV. zóna területén.⁶³

Kecskemétről	25., 27-én egy-egy vonat
Szegedről	25, 27, 28-án egy-egy vonat
Bácsalmásról	26-án egy vonat
Debrecenből	25, 26. 27-én egy-egy vonat 28-án két vonat
Nagyváradról	26-án egy vonat
Szolnokról	25, 27-én egy-egy vonat
Békéscsabáról	26-án egy vonat

Az irat, az eddigi levéltári kutatások alapján, egyedülálló: újabb adalékokat nyújt arra vonatkozóan, hogyan fonódott össze az SS,

61. A korabeli mérési adatok táblázatait a Központi Meteorológiai Intézet Éghajlati Tájékoztató Osztálya bocsátotta rendelkezésemre.

62. Lásd 29. jegyzet.

63. Lásd 59. jegyzet.

a magyar csendőrség és a közigazgatási vezetők tevékenysége az ország „zsidótlantítása” során. Az első rendeletről, mely a rádiók beszolgáltatását írta elő, az emberek marhavagonokba zsúfolásáig alig három hónap telt el. Az írásban, illetve szóban kiadott rendeletek, utasítások végrehajtóinak nem lehetett illúziójuk az állásuktól, ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztott, többször megmozott, heteken keresztül embertelen körülmények között tartott, majd vagonokba kényszerített emberek sorsát illetően. Aligha hitték, hogy a súlyos betegeket, 70–80 éves gondozásra szoruló, egyedülálló időseket, árvákat, ön- és közveszélyes elmebetegeket, bénákat munkára vitték volna Németországba.

Ferenczy László június 29-én jelentette feletteseinek, hogy a „szegedi V. csendőrkerület területéről [...] összesen 21 489 zsidó, míg a debreceni VI. csendőrkerület területéről [...] összesen 19 016 zsidó” június 25–28 között 15 vonattal „együttesen 40 505 zsidó fajú személy” ezen belül Szegedről 3 vonattal 8617 fő elszállítása megtörtént. „A szállítmányok futása mindvégig zavartalan volt”.⁶⁴

Az, hogy a IV. zónából a szegedi, debreceni és szolnoki gyűjtőtáborokból induló vonatok közül néhányat nem Auschwitz felé irányítottak, hanem Strasshofba, egyrészt Blaschke Bécs város polgármesterének sürgős munkaerő kiutalása iránti kérvényének, másrészt a Magyar Cionista Szövetség Budapesti Mentőbizottságának, elsősorban Kasztner Rezső Eichmannal folytatott tárgyalásainak köszönhető.

Blaschke SS-Brigadeführer 1944. június 7-én kért az RSHA vezetőjétől, Kaltenbrunnertől Bécs város „hadi fontosságú” munkáihoz embereket.⁶⁵ Valószínűleg e levélnek köszönhető, hogy Eichmann június 14-én korábbi elutasító álláspontjával szemben, váratlanul hajlandó volt tárgyalni Kasztner Rezsővel 30 000 zsidó osztrák területre szállításáról. A megállapodás 15 000 vidéki és 15 000 budapesti emberről szólt, akikért cserébe hosszas alku-dozás után Kasztner fejenként minimum 100 dollárt ígért.⁶⁶ Mivel a III. zónában június 16-án befejeződött a deportálás, és az ütem-terv szerint a következő vonatok a IV. zónából indultak június

64. EBJ, 518. o.

65. Braham, 1963. II. köt. 184. dok.

66. Der Kastner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn. München, 1961. 113–115. o. Mivel 1944. július 6-án Horthy Miklós a deportálásokat leállította, a budapesti akcióra nem került sor.

25-étől, így az V. és VI. csendőrkerületek területén felállított gyűjtőtáborok „lakóinak” egy része került abba a szerencsésnek mondható helyzetbe, hogy nem az auschwitz-i megsemmisítő táborba, hanem Bécs környéki munkatáborokba szállították őket.

Szegeden, június 20-án Angermayer SS-százados magához hivatta dr. Frenkel Jenőt, Kertész Ernőt és dr. Löw Lipótot Szegedről, dr. Silberstein Adolfot és dr. Radó Józsefet Hódmezővásárhelyről, majd átadott nekik egy német nyelvű levelet, amit Szilágyi Ernő, Kasztner közvetlen munkatársa, maga is régi cionista, küldött.⁶⁷ Szilágyi közölte a címzettekkel, hogy a „hazai zsidók sorsán akart barátaival egyetemben könnyíteni”. Megbízta őket, hogy a tábor lakói közül válasszanak ki 3000 zsidót a következő szempontok alapján:

1. Sokgyermekes családok
2. Munkaszolgálatosok családjai
3. Olyanok hozzátartozói, akik az egyes hitközségek életében szerepet játszottak (prominensek).

Szilágyi a 3. ponthoz „egy Budapesten készült összeállítást mellékelte [...] Az ebben felsoroltak neveiből megállapítottuk, hogy ezt az Országos Iroda, az Orth. [odox] Közp. Iroda és a Magyar Cionista Szövetség (MCSz) egymással egyetértően állíthatták össze”.⁶⁸ Ez a Budapesten készült lista annak köszönhető, hogy Eichmann és Kasztner között – a 15 000-es „munkaerő-szállítmány” mellett – már május óta alkudozás folyt közel 1700 „prominens” zsidó megmentése érdekében.⁶⁹

A Szilágyi Ernő által kijelölt 5 fős bizottság tagjai a téglagyárban úgy döntöttek, hogy a szegediek 1500 szegedi, a hódmezővásárhelyiek 1500 vidéki lakos listáját készítik el. Két napjuk volt feladatuk elvégzéséhez, másnap azonban új parancsot kaptak: a névsorban csak 2400 fő szerepelhet, „a prominenseken kívül csak gyermekek 12 éves korig, felnőttek pedig csak 50 évesektől felfelé vehetők fel”.

67. OL, XXXIII.-5-c-1. d. MIOI i.; OZsM, 3618. sz. jegyzőkönyv. Mivel az SS-százados neve mindkét dokumentumban hallás alapján szerepel, elképzelhető, hogy elírás történt, ugyanis korabeli (sem német, sem hazai) iratokban ilyen nevű SS-tiszt neve – aki Szegeden tartózkodott volna – nem található.

68. Uo.

69. *Der Kastner-Bericht...* 130–134. o. Az ún. Kasztner-vonat június 30-án hagyta el az országot, s utasai rövid bergen-belseni tartózkodás után augusztus és december között Svájcba érkeztek.

Június 22-én délután az immár új szempontok alapján elkészített listát felolvasták a téglagyárba tereltek előtt. Az emberek értetlenül hallgatták a családok szétválasztását jelentő listát, s óriási pánik tört ki. Nem tudhatták, hogy Angermayer éppen jóindulatot tanúsított parancsával, melynek értelmében „hadd menjenek a fiatalok és az öregek Auschwitz helyett Ausztriába, csak maradjanak életben”. „A szörnyű pánik láttán a kapitány visszakozott”, s visszavonta a vonatlista érvényességét. Viszont június 24-én újabb parancsot adott ki, „hogy azok közül, akik ezen 2400-as, immár érvénytelenített vonatlistán nem szerepelnek, 3000-en jelentkezni tartoznak az első bevagonírozásnál”. Sokan akartak ebbe az első csoportba tartozni, mert elterjedt a híre, hogy ez a „szállítmány néhány óra útra indul, belföldön marad”.⁷⁰ A hír természetesen nem volt igaz. Az előzetes terveknek megfelelően június 25-én indították az első vonatot Szegedről, mely másnap 3199 fővel haladt át a kassai állomáson Auschwitz irányába.⁷¹

Az ötös bizottság tagjai megpróbálták rávenni Angermayer századost, hogy engedélyezze az eredeti 3000 fős lista összeállítását, eredménytelenül. Sőt a Szilágyi Ernőtől Budapestről kapott kb. 160 nevet tartalmazó „prominens-listát” is módosította a német tiszt oly módon, hogy 12 nevet lediktált, s csak azt engedélyezte, hogy e 12 személy és családtagjaik, összesen 66 fő kerülhet külön vagonba az utolsó vonaton. Löw Lipót 1945 novemberében tett írásos visszaemlékezése szerint: „fogalmunk sem volt, hogy a kiválogatás életet vagy halált jelent”, csupán arra tudtak következtetni a „németek elejtett szavaiból”, hogy a listán szereplők valamivel jobb körülmények közé kerülnek a többiekénél. Nem voltak tisztában azzal sem, hogy a „prominens-listán” szereplők „megmenekülnek-e vagy tűszok lesznek-e”.⁷²

Június 26-án délután felolvasták a 2400 fős névsort a „táborlakók” előtt, akik nem szerepeltek rajta, azokat másnap csendőr

70. Lásd 67. jegyzet.

71. Vadász Ferenc: *Nappalok és éjjelek egybe folytak ...* In: *Kritika*, 1988/1. sz. 5. o. Vrancsik István, aki a kassai vasútállomás parancsnokságán katonai szolgálatot teljesített, 1944. május 14-től folyamatosan följegyezte, hogy a Kassán áthaladó „zsidóvonatok” mikor, honnan és hány embert szállítottak. A jegyzetek dr. Gaskó Miklós kassai ügyvéd hagyatékában maradtak fenn. Vadász Ferenc ezt a listát tette közzé a *Kritikában*.

72. Lásd 67. jegyzet.

kíséret mellett a Rökusi pályaudvarra kísérték, és brutális körülmények között bevagonírozták.⁷³ Ehhez a vonathoz hozzácsatolták a Bácsalmásról 26-án indított „szállítmányt”, s a majd 6000 embert szállító szerelvényt a szokásos útvonalon Auschwitz felé irányították. Azonban ennek a vonatnak jelentős részét (a szegedit teljesen, a bácsalmásiból néhány vagon) máig tisztázatlan okokból és körülmények között Felsőzsolcánál lekapcsolták, és Strasshof felé irányították, míg a többi vagon 2737 fővel Kassára, majd Auschwitzba szállították.⁷⁴ Sajnos az eddig feltárt elsődleges források nem adnak magyarázatot az útirány módosítására. Az bizonyos, hogy Bécsben, Kaltenbrunner június 30-án Blaschkéhez intézett levele alapján, 4 szállítmánnyal és kb. 12 000 zsidóval számoltak, akiknek becslés szerint 30%-a volt munkaképes.⁷⁵ Ez a 4 szállítmány 1 szolnoki, 1 szegedi (a június 28-án induló listás vonat) és 2 debreceni vonatot takar. A Finta Imre által hitelesített menetrendtervet és a Kassán áthaladó vonatok listáját összevetve valóban kimutatható a 4 Kaltenbrunner által tervezett, plusz az útirányt változtató szegedi szerelvény különbözete. Elképzelhető, hogy Kaltenbrunner és Eichmann nem egyeztette, hány zsidó kerülhet e külön akcióba. Miközben Eichmann Kasztner Rezsőnek 15 000 embert ígért, Kaltenbrunner 12 000 zsidó érkezését jelezte Bécs polgármesterének. A kérdés tisztázása további levéltári kutatásokat igényel.

A június 28-án 2400 emberrel Strasshofba indított vonat Budapesten rövid időre megállt: lekapcsolták azt az egy vagon, amelyben a fentebb jelzett körülmények között kiválasztott 66 fő volt. Közülük „12 került Bergen-Belsen át Svájcba, a megmaradt 54

73. Uo.

74. Rosenfeld József: I. m. 149. o.; OZsM, 3618., 3576. sz. jegyzőkönyv; Vadász Ferenc: I. m.. Pál József tanulmányában – forrás megjelölése nélkül – úgy tudja, hogy „az első két szerelvény Auschwitzba ment”, s a harmadik „különféle okok miatt, Ausztria felé vette az irányt”. (Pál J.: I. m. 26. o.) Braham professzor a második vonat útirány-változtatására egyrészt azt a magyarázatot adja, hogy az egyik kecskeméti transzportot tévedésből Auschwitzba irányították, s ezért cserébe a június 27-én indított szegedi vonat útvonalát Ausztria felé módosították. Másrészt, két oldallal később ő maga is bizonytalanul jegyzi meg, hogy nem világos a módosítás oka: „ez egy későbbi budapesti utasításnak, vagy a helyi tisztviselők megvesztegetésének volt-e köszönhető” (lásd Braham, 1988. II. k. 57. és 59. o.).

75. Lásd 65. jegyzet.

közül elhunyt ill. eltűnt 13”.⁷⁶ Ezzel a csoporttal érkezett Budapestre dr. Löw Immánuel főrabbi, „a magyar rabbi kar világhírű nesztora”,⁷⁷ akinek érdekében hiába intézett levelet Hamvas Endre a Belügyminisztériumba.⁷⁸ A 91 éves főrabbi néhány héttel később, 1944. július 19-én a budapesti zsidó kórházban meghalt.⁷⁹

A Strasshofba érkezettek számára vonatkozóan a szakirodalomban máig tartó egyet nem értés uralkodik. Elindítója Lévai Jenő volt, aki 1946-ban írta le először „külföldi adatok”-ra hivatkozva, hogy „június 27-én Szolnokról érkezett oda [ti. Strasshofba – M. J.] 2567 ember, június 29-én Debrecenből 6841, június 30-án Szegedről 5739 és Bajáról 5640”, összesen 20 787 fő.⁸⁰ Ránki György közel 10 000 emberről tud, „akiket Debrecenből illetve Szegedről nem Auschwitzba, hanem Bécs környékére szállítottak”.⁸¹ R. L. Braham átveszi ugyan Lévai adatait, de lábjegyzetben jelzi, hogy azok forrásértéke megkérdőjelezhető.⁸² Annál is inkább, mivel maga Kasztner Rezső, bár pontos kimutatással ő sem rendelkezett, 17–18 000-re becsülte a „szerencsésebbek” számát.⁸³ Schmidt Mária anélkül, hogy megjelölné forrását, egyik tanulmányában biztos tényként sorolja fel a Lévai-féle „szállítmányokat”.⁸⁴ Egy másik helyen ugyanő, forrását ismét titokban tartva, már csak 10 787 személyről tud, akiket Bécs környéki táborokba vittek.⁸⁵ Sajnos Stark Tamás következő mondata sem kapott lábjegyzetet: „Meg kell még jegyezni azt is, hogy a gettóba zárt zsidó lakosok egy húszeszes csoportja műszaki okok miatt Strasshofba került”.⁸⁶ Szita Szabolcs adatai több ponton is eltérnek a korábbiaktól: szerinte 1944. június 27-én Szolnokról 2567, június 29-én Debrecenből 6641, június 30-án Szegedről 5239 és Bajáról 564, összesen

76. Lásd 67. jegyzet.

77. *Vádirat* 3. 266. o.

78. CsPL, 2360/1945.

79. Lásd 77. jegyzet.

80. Lévai: *Fekete könyv*. 194. o.

81. Ránki György: I. m. 264. o.

82. Braham, 1988. II. k. 60. o.

83. *Der Kastner-Bericht*... 115. és 147. o.

84. Schmidt Mária: *Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt*. In: *Medvetánc*, 1985/2–3. szám, 118. o.

85. *Kollaboráció vagy kooperáció?* 239. o.

86. Stark Tamás: I. m. 36. o.

15 011 fogoly érkezett Strasshofba”.⁸⁷ Szita szerint a szakirodalomban található téves adatok egyik fő oka, hogy a szerzők Lévai valószínűleg elírásból származó hibás közlését vették át. Azonban Szita is nem egy esetben félreinformálja az olvasót. Szerinte Békéscsabáról, Csongrádról és Orosházáról a szegedi gyűjtőtáborba szállították a zsidókat.⁸⁸ Ez az állítás azért meglepő, mert – többek közt az általa is ismert Ferenczy-jelentésekből s más korabeli dokumentumokból is tudjuk – Békéscsaba gyűjtőtáborközpont volt. A másik két város zsidónak minősített lakóit pedig a kecskeméti, illetve a békéscsabai táborokba vitték át.

Meggyőző és a valóságot leginkább megközelítő adatokhoz csakis további kutatómunkával juthatunk. Mindenesetre az tény, hogy az ún. Kasztner-akciónak köszönhetően több ezer embert nem Auschwitzba vittek, többségük túl is élte a deportálást.⁸⁹

Mialatt a IV. zónában a gyűjtőtáborok szervezése, majd az emberekkel zsúfolt marhavagonok indítása folyt, a minisztertanácsi üléseken Jungerth-Arnóthy Mihály, a külügyminiszter állandó helyettese több alkalommal is felszólalt és tájékoztatta a kormány tagjait arról, hogy többször felkeresték a pápai nuncius és a semleges államok budapesti képviselői, és „megütközésüknek adtak kifejezést, hogy értesülésük szerint milyen köméletlen és emberieség szempontjából kifogásolható formák között történt sok esetben a magyarországi zsidók deportálása”. Továbbá olyan híreket közöltek a külföldi lapok, hogy „Lengyelországban a zsidókat

87. Szita Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945.* Bp., 1989., Kossuth K. 53. o. Forrásait e munkájában ő sem jelölte meg. Két évvel később, csak következő tanulmánykötetéből tudhatta meg az olvasó, milyen másodlagos források alapján nem ért egyet az előző szerzőkkel. A levéltári forrás megjelöléséből nem derül ki egyértelműen, használt-e elsődleges forrásokat is. Lásd Szita Sz.: *Utak a pokolból.* 30–43. o.

88. Uo. 35. o.

89. Kasztner Rezső zsidómentő tevékenységét máig vitatja a szakirodalom. Izraelben 1955-ben Eichmann-nal való kollaborálás vádjával a bíróság első fokon elítélte. Csak halála után (1957-ben agyonlőtték a nyílt utcán) egy évvel rehabilitálta az Izraeli Legfelsőbb Bíróság. Hannah Arendt egyértelműen elítéli, hogy Kasztner a nációkkal tárgyalt, kiválogatott embereket, a prominens vezetőket, akiket megmentett, s ugyanakkor másokat hagyott meghalni (Arendt, H.: *Eichmann in Jerusalem.* 2d rev. New York, 1978. 132–133. o.) Arendt értékelésével, a morális váddal szemben azonban fölvethető a kérdés: jobb lett volna, ha Kasztner néhány ezer emberen sem próbál segíteni? A talmudi megítélés szerint, aki egy embert ment, az az egész világot megmenti.

elgázosítják, majd elégetik”.⁹⁰ A miniszterek tájékoztatására a „felmerült panaszokról” Sztójay Döme a minisztertanács ülésére meghívta Endre és Baky belügyi államtitkárokat, valamint Faragho Gábor altábornagyot, a csendőrség felügyelőjét. Endre László vidéki útjainak – állítólagos – tapasztalatai alapján a következő képet vázolta fel a zsidókérdés magyarországi „megoldásáról”: „Általában a gettók hangulata és rendje nyugodt és kielégítő volt. Öngyilkosság alig fordult elő, ez is inkább már az elszállítás előtt lévő táborokban történt. [...] elrendeltem úgynevezett »üditőszolgálat« megszervezését, amely a pályaudvarokon és kilépő határállomásokon az elszállítandó zsidóságnak a lehetőség szerinti kényelmét van hivatva biztosítani”.⁹¹

Arnóthy ezt a jelentést kommentálva keserűen jegyezte meg 1945 végén a népbíróság előtt: „ezek után az ember sajnálhatja, hogy nem zsidó, hogy ezeken az exkurziókon nem vehet részt”.⁹² Jaross belügyminiszter véleménye azonban a zsidókérdést illetően egyértelmű volt: „Hogy a zsidók hová mennek, minket végeredményben nem érdekel. Az ország érdeke, hogy a zsidók gyorsan legyenek eltávolíthatók”.⁹³ E hozzászólás szellemében a rendeletek, utasítások továbbra is egymás után érkeztek a helyi közigazgatás vezetőihez.

Szegeden a legsürgetőbb feladat a volt gyűjtőtábor takarítása és fertőtlenítése volt, mert a környező lakosság már panaszt emelt a bűz miatt. A városi orvos június 30-i jelentése szerint „a latrinák nyitva maradtak, a konyha körül az elöntött ételmaradék, a szétdobált szemét, a szennytől megromlott vízmedencék [...] rothadásból bűzlenek és közveszélyesek”.⁹⁴ Az orvosi vélemény ellenére a polgármesteri hivatal nem sietett felszólítani a köztisztasági hivatalt a takarítás megkezdésére. A levél csak két héttel később, július 13-án érkezett az üzemvezető igazgatóhoz. A késlekedés egyik lehetséges oka, hogy a belügyminiszter által kiadott 38.222/1944. sz. rendelet, mely a zsidók táborokban való elkülönítésével kapcsolatos költségek térítési módjáról szólt, lehetőséget biztosított arra,

90. OL, Minisztertanács jegyzőkönyv, 1944. június 21. Lásd még EBJ, 565–566. o.

91. Lásd 26. jegyzet. A június 10-i szegedi értekezleten semmiféle „üditőszolgálat”-ról nem volt szó. Lehet, hogy Endre a vagononkénti egy ivóvízes vödört tekintette annak.

92. EBJ, 355. o.

93. OL, Minisztertanács jegyzőkönyv, 1944. június 24.

94. CsML, szegedi polgármesteri i. 10.384/1944

hogy a volt táborok rendbehozatalát a zsidó vagyoni terhére meg-
térítsék.⁹⁵ S mivel a Szegedi Atlétikai Klubbal és a Szegedi Vasutas
Sporttelep vezetőségével együtt a Szegedi Téglagyár Társulat is
kérte a „zsidók táborszerű elhelyezésével kapcsolatos” káraik meg-
térítését, előbb kárfelvételi jegyzőkönyvet készítettek, és csak ezt
követően kezdték meg a takarítást, rendbehozatalt.⁹⁶ A helyreál-
lítási sorrendben első helyen az atlétikai klub újszegedi sporttelepe
szerepelt. A polgármester-helyettes július 3-án figyelmeztette a
mérnöki hivatalt, hogy itt „a munkálatok sürgősek, mert a nemzeti
bajnokság küzdelmei kb. 1 hónap múlva megindulnak és arra az
időre a sporttelepen a helyreállítási munkát el kell végezni”.⁹⁷

Valójában 1944. június 28-át, az utolsó vagon kigördülését a
Rókusi pályaudvarról követően Szegeden a közigazgatási és rendé-
szeti hatóságok figyelme elsősorban arra irányult, hogy a városban
maradt üres lakásokat, a lefoglalt zsidó üzleteket, ingóságokat kik
közt osszák szét.

95. CsML, szegedi mérnöki hiv. i. 2357/1944

96. Uo.

97. Uo.

V

MENTESÍTÉSI ÜGYEK

Veesenmayer birodalmi megbízott tájékoztató táviratai alapján a német külügyminisztériumban összehasonlították a zsidókérdésre vonatkozó német törvényeket és az 1944. áprilisig megjelent magyar rendeleteket, s arra a következtetésre jutottak, hogy néhány pontban „a fogalom magyar meghatározása ugyan valamivel szigorúbbnak tűnik a németnél”, viszont „számos lehetőséget nyújt a hatálya alóli menekvésre”. Ezért Ribbentrop birodalmi külügyminiszter tájékoztatási hivatalának vezetőjén, Altenburgon keresztül aggodalmát fejezte ki, hogy „kizárólag kivételekkel” fognak találkozni a magyarországi zsidórendeletek végrehajtása során.¹ Félelmei azonban – mint azt a mentesítési kérelmek elbírálásaiból látni fogjuk – túlzottnak bizonyultak.

A hivatalos lapban megjelent rendeletek arra vonatkozóan, ki tekintendő zsidónak, az 1941: XV. tc. (ún. harmadik zsidótörvény) 9. és 16. §-ait tekintették irányadóknak. A mentesített személyek körének egységes szabályozásáról szóló 1730/1944. számú kormányrendelet május 13-án jelent meg a *Budapesti Közlönyben*.² Ez alapján mentesült a zsidórendeletek hatálya alól, aki az első világháborúban az „ellenség előtt tanúsított vitézi magatartásáért” magas kitüntetésben részesült, vagy legalább 75%-os hadirokkant volt. A mentesülés vonatkozott ezen személyeknek velük együtt élő feleségeire és gyermekeire, valamint az özvegyekre is, „ha a hadirokkant az 1939. évi január hó 1. napján életben volt”. Fenti „kedvezményben” a házastárs vagy özvegy és gyermek csak akkor részesült, ha a házasság 1944. március 22-e előtt kötöttet, illetve a gyermek 1944. március 22. előtt kötött házasságból született.

1. *Wilhelmstrasse*, 817. o.

2. Közli: *Vádirat* 1. 250–253. o.

„A jelenlegi háborúban” katonai szolgálat teljesítése közben hősi halált halt vagy eltűnt személy özvegye, árvája, illetve felesége, gyermeke szintén mentesült. A munkaszolgálatot teljesítők családtagjaira azonban a zsidórendeletek érvényben maradtak.

A Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárságú zsidókra külön rendeletek vonatkoztak, melyeket azonban sokszor nem tartottak be. Nem kellett sárga csillagot viselniük a keresztény vallásfelekezetek papjainak, szerzeteseinek, szerzetesnőinek, valamint nem zsidó személy vele együtt élő és legkésőbb 1944. március 22-ig keresztény vallásfelekezet tagjává lett házastársának, özvegyének.

Sokan adták be mentesítési kérvényüket közvetlenül a polgári hatóságokhoz, illetve a helyi zsidó tanácson keresztül, bízva a rendeletek paragrafusaiban, vagy a közigazgatási vezetők jóindulatában, emberségében. A szegedi főispáni és polgármesteri hivatalba is sorozatban érkeztek a kérelmek a gettórendelet megjelenését követően. A levelek többsége szívszorító hangon szólt a sárga csillag viselésére kötelezett családtag, rokon egészségi, fizikai állapotáról, s kérte, ne kelljen az illetőnek gettóba, majd gyűjtőtáborba költözni: Faragó Lajos „egész testére bēna”, Erber Simón 81 éves, „jobb oldalára bēna 5 évvel ezelőtti agyvérzés következtében”, Özv. Szarvas Dávidné 84 éves, „süket, munkaképtelen, elmebelileg sem tökéletes [...] állandó gondozásra szorul”.³ Izsák Ilona saját kezűleg írt levelében kérte, hogy mentse fel a gettóba vonulás kötelezettsége alól: „ugyanis én siketnéma vagyok s én a politikához nem értek. És nagyon szeretnék dolgozni és a többi siketnéma sorstársammal együtt lenni.”⁴

Ezek az érvek azonban a rendeletek végrehajtóit nem hatották meg, s szigorúan tartották magukat az előírásokhoz. Sőt Tóth Béla h. polgármester és Kemenes Tibor tanácsnok még ahhoz is sajnálta a fáradságot, hogy személyre szólóan indokolja az elutasító határozatokat. Egységes formanyomtatványt készítettek, melybe csak a nevet és címet kellett begépelni: „a kérelmet nem teljesítem, mert erre a zsidók összeköltöztetésére és gettóba való elhelyezésére vonatkozó rendeletek módot nem nyújtanak”.

3. CsML, szegedi polgármesteri i. 6973/1944, 6980/1944, 6985/1944. Hasonló elkereseredett levelek érkeztek a kecskeméti és bajai polgármesterhez, valamint a kalocsai főszolgabíróhoz.

4. Uo. 8910/1944.

Ha Tóth Béla a zsidóügyek intézése során valóban jóindulatot tanúsított volna – mint ahogy ezt később népbíróági perében önmagáról állította –, akkor olyan esetekben, amikor a rendeletek egyes paragrafusai lehetőséget biztosítottak kivizsgálás céljából időhúzásra, nem az idézett formanyomtatványt írta volna alá a kérvényekre válaszként. Így elutasító határozatot kézbesítettek a zsidó tanácscon keresztül Kertész Oszkár 75%-os hadirokkantnak,⁵ és özv. Wámoscher Bélánének, aki a Szegedi Vitézi Szék által láttamozott irattal tanúsította, hogy elhunyt férje „hadirokkant volt, az 1919. évi szegedi katonai ellenforradalomban önfeláldozó hazafias cselekedetével és élete kockáztatásával vett részt”.⁶

A kormány, miközben sorozatban tárgyalta és fogadta el az újabb és újabb zsidórendeleteket, egyes minisztertanácsi üléseken a mentesítések problémájával is foglalkozott. Május 17-én Sztójay Döme ismertette Angelo Rotta pápai nuncius tiltakozó jegyzékét, amely mélyen elítélte, hogy „embereket egyedül fajuk, eredetük miatt üldöznék”. Különösen felháborította a nunciust, hogy az „antiszemita rendszabályok”-at meghozva a miniszterek „nem vették egyáltalában figyelembe a tényt, hogy sokan a zsidók közül a kereszttség felvétele által keresztényekké lettek”.⁷ A Minisztertanács válaszként úgy foglalt állást, hogy a kikeresztelkedett zsidókat külön házakban kell elhelyezni. A deportálás alól, vagy ahogy szemérmesen fogalmaztak, „külföldi munkára” szállítás alól azonban nem mentesíthetők ők sem.⁸

Június második felére a további diplomáciai tiltakozó jegyzékek és a frontokról érkező jelentések hatására némileg módosult a kormány álláspontja. Június 24-én határozatban mondták ki, hogy „munkaszolgálatra Magyarországon kikeresztelkedettek tartandók vissza családjukkal együtt”.⁹ Ezt az elvi állásfoglalást azonban nem követte rendelet, így a helyi közigazgatási és rendészeti vezetők nem változtattak a mentesítési kérelmek elbírálásrendjén.

Az, hogy Szegeden közel 200 emberről az utolsó hetekben, napokban derült ki, nem tartozik az elszállítandók közé, nem a szakavatott hivatalnokoknak köszönhető, hanem néhány kato-

5. OL, Mf I. s. 30. d. 72. c. 32. p.

6. CsML, szegedi polgármesteri i. 6984/1944.

7. *Vádirat* 1. 322. o.

8. Uo. 325. o.

9. OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. június 24.

likus lelkész példaértékű kikeresztelési akcióorozatának. Majtényi Béla a gettó fennállásának utolsó napjáig vallásoktatási tanfolyamokat tartott.¹⁰ Tevékenysége a városban többeknek nem tetszett, s olyan hírek kezdtek elterjedni – mint az a Csanádi Püspöki Hivatalba érkezett bizalmas jelentésből kiderül –, hogy „két hét alatt közel 2000 zsidót kereszteltek volna meg”, „Majtényi hittanár [...] nem tartja be a kívánt időt, [...] a zsidóknak mindezt csak meg kell »fizetni« s megy minden”.¹¹ Hamvas püspök a híresztelések hatására egyrészt „felvilágosító jelentést” kért Halász Pál plébánostól, mielőtt kiadta volna főhatósági engedélyét a kikeresztelésekre,¹² másrészt Egyházi Főhatósági Nyilatkozatban tájékoztatta a polgármestert, hogy az áttérést mikortól kell számítani. A püspök nyilatkozatában a legapróbb részletekig elemzi a múlt század óta érvényben lévő, vallásváltoztatásra vonatkozó törvények, rendeletek paragrafusait, és végkövetkeztetésként megállapítja: „amikor tehát konkrétan azt kell megítélni, hogy a felekezetéből kitért izraelita mikor lett az általa választott új keresztény egyház tagja, ennek a kérdésnek az eldöntésében polgárjogilag kizárólag a vonatkozó 1868. LIII. tc. 1–8. §-ai lehetnek irányadók [...] az áttérés napja a bejelentkezés (tehát nem a megkeresztelés) napja”.¹³

Többen fiatalokú gyermekük átkeresztelése érdekében folyamodtak Szeged város Árvaszékéhez. Fekete Béla (felesége „öske-resztény”) június 4-én, Szöllős Antal és neje június 11-én tért át a római katolikus vallásra. Mindkét házaspár kérte, hogy gyermeke is felvehesse a szülők vallását.¹⁴ Az árvaszék illetékességéből átküldte az iratokat a polgármesteri hivatalba, ahonnan június 22-i keltezésű felszólítást kaptak az érintettek, hogy „kihallgatás végett” jelentkezzenek a Városházán. Ezek a dokumentumok szenvtelen oda nem figyelésről tanúskodnak, hisz a h. polgármester már májusban megtiltotta, hogy a sárga csillag viselésére kötelezettek a polgármesteri hivatalban közvetlenül intézzék ügyeiket, sőt június 22-én már mindenkit áttereltek a gyűjtőtáborba, ahova – államtitkári utasításra – hatósági idézéseket sem kézbesítettek.

10. CsPL, 1056–67/1944.

11. Uo.

12. Uo.

13. CsML, szegedi polgármesteri i. 10.453/1944.

14. CsML, szegedi polgármesteri i. 9416/1944, 10.096/1944.

A „zsidók Szegeden való tömeges kikeresztelkedéséről” Endre László is értesült egy olvashatatlan aláírású beadvány formájában. A belügyi államtitkár május 26-i leiratát megkapva Magyary-Kossa főispán azonnali kivizsgálást kért a rendőrkapitányságtól.¹⁵ Horváth rendőrfőtanácsos válaszában utalt rá, hogy hatóságához „már több névtelen feljelentés érkezett a megkülönböztető jelzés (sárga csillag) nem viselése miatt zsidó származású egyének ellen”.¹⁶ Sok esetben azonban meg kellett állapítaniuk, hogy a feljelentett személyek az érvényben lévő jogszabályok értelmében mentesítettek. A kikeresztelkedéssel kapcsolatban lefolytatott „bizalmas nyomozás” eredményeként a rendőrkapitányság vezetője azt jelentette, hogy „megállapításunk szerint hatóságunk területén 1944. március 19-e óta római katolikussá megkereszteltek 162 zsidót, protestánssá pedig 20-at. [...] Ez idő szerint a kikeresztelkedési láz csökkenőben van [...] az oktatásra járók száma mindössze 19–20”.

Mint azt a IV. fejezetben már jeleztük, a június 10-i értekezleten a belügyi államtitkárok utasították a helyi vezetőket, hogy a vitás esetek elbírálására hármas bizottságot hozzanak létre. E bizottság, mely négy alkalommal, június 20-án, 23-án, 26-án és 28-án ült össze, döntött több mint száz ember sorsáról, hol figyelembe véve kérvényüket, hol nem törődve a rendeletek adta mentesítési lehetőségekkel sem. Elnöke Magyary-Kossa főispán volt, tagjai pedig a közigazgatás részéről Tóth Béla h. polgármester, Kemenes Tibor tanácsnok, a rendőrség képviselőjében Horváth József rendőrfőtanácsos, Keresztes Andor rendőrtanácsos, a csendőrkerületi parancsnokságról Liptay László csendőr ezredes és Finta Imre csendőr százados.¹⁷ Az ülések jegyzőkönyvi kivonatai meglehetősen szűkszavúan fogalmazták meg a döntések indokait. Az elutasítások többségén az alábbi szöveg szerepelt: „A fennálló rendelkezések alapján nem mentesült a gettóba való költözés alól.” A kézbesítő még ráírta ezekre: „mint zsidót ismeretlen helyre vitték”, vagy „ismeretlen helyre költözött”. Az utolsó hivatalos feljegyzés pedig: „fél jelentkezéséig irattárba”. Miközben a bizottság a kérelmek

15. CsML, szegedi főispáni i. 103/1944. res.

16. Uo.

17. A korabeli iratok és a későbbi népbíróági perek anyagai alapján biztos, hogy a felsorolt személyek tagjai voltak a bizottságnak. Az egyes ülésekre meghívtak még tanácsadóként néhány ügyvédet, valamint jegyzőkönyvvezetésre a polgármesteri hivatal jegyzőjét.

többségében figyelembe vette Hamvas püspök magyarázatát, miszerint a kikeresztelkedés az átjelentkezés napjától érvényes, nem egy esetben, bár a kérvényező megfelelt a feltételeknek, elutasító határozatot is hoztak.¹⁸ A mentesség megadása, illetve kérelmek elutasítása valamint haladék engedélyezése a származás igazolására a fennmaradt iratok tanúsága szerint rendkívül következetlenül történt. Nyitrai Lászlóné május 3-án, Naschitz Simon június 7-én tért át a római katolikus vallásra.¹⁹ Mindketten lehetőséget kaptak, hogy igazolják, „mikor jelentkeztek a plébánián az áttérésre”. Söt Fehér Mátyásné és Mandelkern Vilmos ügyében a bizottság 60 napi haladékot engedélyezett a kereszténység igazolására.²⁰ Schwartz Károlynak és Gottlieb Józsefnek azonban, akik június 20-án tértek át a keresztény vallásra, még a lehetőséget sem adták meg, hogy igazolják áttérési szándékuk időpontját.²¹

A hármás bizottság június 23-án a mentesítési törvény előírásait megszegve Garzó Áronnéról is úgy döntött, hogy gettóba kell költöznie.²² Több hasonló tartalmú jegyzőkönyvi kivonathoz hasonlóan a kézbesítő erre is azt jegyezte föl, hogy „nevezett fél ismeretlen helyre költöztetett”. A főispáni iratok közt fellelhető dokumentumokból egyértelműen bizonyítható, hogy Garzó Áronné kivételezettnek számított, férje ugyanis „1917. június 26-án, az elmúlt világháborúban meghalt”.²³ Lakását azonban tévesen kiutalták Várszegi Károlynénak, akinek korábbi lakhelyéről ki kellett költöznie, mert azt zsidó házzá nyilvánították. Temesváry aljegyző, a lakáshivatal vezetője a hibát korrigálta ugyan egy másik lakás kiutalásával, de ez utóbbi lakás Várszeginé számára „nem volt megfelelő, mert

18. A június 23-i ülésen három ilyen család kérelmét utasították el. CsML, szegedi polgármesteri i. 9183/1944, 9187/1944, 9205/1944.

19. Uo. 9146/1944, 9182/1944.

20. Uo. 9585/1944, 9606/1944.

21. Uo. 9153/1944, 9156/1944. Gottlieb József 1946 áprilisában Tóth Béla népbíróági perében tanúként az alábbiakat vallotta: „Én vegyesházasként nem kerültem be a zárt gettóba, s a téglagyárban is mindössze csak egy napig voltam. [...] A végzést nem kaptam kézhez, csak a feleségemnek kézbesítették ki elszállításom után 8 nappal, de nem adta át neki a kézbesítő, csak az ajtóban felolvasta. Előbb elengedtek, de két nap múlva mégis elvittek. [...] Fiam Németországban halt meg.” (BMTI, V-37.700).

22. CsML, szegedi polgármesteri i. 9216/1944.

23. CsML, szegedi főispáni i. 761/1944.

tűzhely nem volt benne”. Fenti tények ismeretében a detektívjelentés szerint a probléma az, hogy Garzóné „nem igazoltatta a Vitézi Székkel [...] a halotti kivonatot”. A hármas bizottság egyetlen tagja sem vette a fáradságot, hogy legalább az ülésen jelen lévő ügyvédek megkérdezze, mik az esetre vonatkozó érvényes jogszabályok. Pedig az 1939. IV. tc. 2. §-a (1) bekezdésének 6. pontja és az 1530/1944. ME sz. rendelet 1. §-a alapján a Vitézi Székhez csak azon okiratokat kellett betérjeszteni, amelyek azt igazolták, hogy az illető „az 1918. és 1919. évi forradalmak idején az ezek ellen irányuló nemzeti mozgalmakban részt vett, ha ezzel életét kockáztatta, vagy emiatt szabadságvesztést szenvedett, [...] életét veszítette”.²⁴ Tehát az első világháborúban elesettek özvegyeire nem vonatkozott ez a kötelezettség. Magyary-Kossa főispán június 28-án sürgős tájékoztatást kért a lakáshivatal vezetőjétől, hogy Várszeginé lakásügye hogyan rendeződött. A válasz: „a nyomozó megállapítása szerint a nevezett a lakásba [ti. Garzóné lakásába – M. J.] már be is költözött.”²⁵

Dr. Szivessy Lehel ügyvéd ügyében is – aki mint a Magyar Szent Kereszt Egyesület kerületi csoportjának elnöke a kikeresztelkedettek és vegyes házások ügyeit intézte, 1939-ig tagja volt a szegedi törvényhatósági bizottságnak, sőt főispáni kinevezés alapján a 31 fős kisgyűlésnek,²⁶ amelyek üléseire rendszeresen díszmagyarban járt és „pertu” volt a polgármesterrel, valamint főispánnal²⁷ –, június 23-án úgy döntött a hármas bizottság, hogy ő és családja nem kap mentesítést.²⁸ Annak ellenére, hogy Szivessy június 20-án kérte ügyének elhalasztását, mivel az Országos Vitézi Szék pártolólag terjesztette fel kivételezési kérelmét, a Belügyminisztériumból pedig még nem érkezett válasz.²⁹ Mivel a Szivessy családot a június 25-én Auschwitzba induló vonattal elszállították, a hármas bizottság elutasító határozatát két nappal később már hiába próbálták kézbesíteni.

Néhány esetben előfordult, hogy a bizottság „méltányosságból”

24. *Magyar Törvénytár*, 1939. Bp. 1940. Franklin T. 131. o., Az 1530/1944. ME sz. rendelet szövegét közli: *Vádírat* 1. 274–276. o.

25. Lásd 23. jegyzet.

26. *Szegedi Új Nemzedék*, 1929. november 20., december 4.

27. Liebmann Béla fotóművész szíves közlése.

28. CsML, szegedi polgármesteri i. 9226/1944.

29. Uo. 10.932/1944.

mentesítést adott, de a jegyzőkönyvi kivonatok tanúsága szerint meglehetősen következtetlenül. Engedélyezték, hogy az „őskeresztény” Weissenberger Jenőné fia az édesanyjánál maradjon, bár a férj munkaszolgálatosként tűnt el, s a gyermek 13 éves korában keresztelkedett ki.³⁰ Friedmann István zsidó kiskorú is keresztény édesanyjával maradhatott annak ellenére, hogy apja zsidó munkaszolgálatos volt.³¹ Ugyanakkor Schwartz Adolf munkaszolgálatos és „őskeresztény” feleségének mindkét gyermeke köteles volt gettóba menni.³² Indoklás: „A gyermekek apjukkal együtt március 3-án bejelentették kitérésüket, június hó 22-én keresztelkedtek. A gyermekek kitérésük idején túl voltak a 7 éves életkoron”. Király Imréné és 12 éves fia hiába jelentette be februárban áttérési szándékát, és a családfő hiába volt „őskeresztény”, mindkettőjüknek gettóba kellett költözni.³³

Volt, hogy a döntéshozók maguk is elbizonytalanodtak, s a következő ülésig haladékot, majd mentességet adtak.³⁴ Máskor, mint pl. a 13 éves Reiner Rudolf esetében, aki áttért a katolikus vallásra, anyja „őskeresztény”, apja zsidóként halt meg, előbb haladékot engedélyeztek, majd néhány nap múlva gettóba vonulást rendeltek el.³⁵

Nem találták indokoltnak Szepesi Lajosné kérelmét, aki bár két éves korában kikeresztelkedett, férje „őskeresztény”, a gyermek kereszténynek született, de 1925-ben a házastársak törvényesen elváltak, és csak 1944 májusában költöztek össze újra. A volt férj 19 évi különélés után hiába próbált elvált feleségén segíteni, a bizottság szigorúan ragaszkodott az érvényben lévő rendelet szövegéhez – amely nem adott utasítást ilyen esetre –, így a gettóba „költözés” mellett döntött.³⁶

30. Uo. 9181/1944. A bizottság a fiatakorúak kikeresztelésénél az 1941. XV. tc. 9. §-ának utolsó bekezdését tekintette mérvadónak, amely lehetőséget biztosított a mentesítésre, ha a gyermek „élete 7. évének betöltése előtt keresztény hitfelvétel tagjává lett”.

31. Uo. 9209/1944.

32. Uo. 9187/1944.

33. Uo. 9205/1944.

34. Uo. Június 23-i jegyzőkönyvek: 9150/1944, 9189/1944., 9206/1944. Ugyaneközben az ügyekben június 26-i jegyzőkönyvek: 9583/1944, 9589/1944., 9577/1944.

35. Uo. 9151/1944, 9602/1944.

36. Uo. 9605/1944. Az 1730/1944. sz. rendelet mentességet abban az esetben

Kemenesy tanácsnok számára özv. Vass Károlyné elutasított kérelme is csak egy elintézendő ügy volt a többi közt. A kézbesítő feljegyzése szerint „címezett meghalt”. A tanácsnok erre az iratra is a „fél jelentkezéséig irattárba teendő” szöveget írta.³⁷

Papp Jánosné, eredetileg kisteleki lakos érdekében keresztény férje fordult kérelemmel a szegedi polgármesterhez.³⁸ A hármass bizottság nem vállalta a döntést ügyében, bár a június 10-i államtitkári utasítás értelmében a gyűjtőtáborban elhelyezettek vitás kérelmeit e testületnek kellett elbírálnia. Mégis, a jegyzőkönyv a kisteleki szolgabíró illetékességét mondta ki június 26-án, amikor már egy vonat elhagyta a Rókusi pályaudvart, s további kettő állt az álmóson az elszállítandókra várva.³⁹

A külföldi állampolgárság mentességet jelentett ugyan, de a Baranyi család svéd állampolgársága csak „folyamatban” volt, ezért a június 26-i határozat szerint a „vonatkozó rendelkezések hatálya alól nem mentesül”-tek.⁴⁰ Az utolsó pillanatban a svéd okmányok mégis megérkeztek, s így Baranyiék szeptember 30-ig tartózkodási engedélyt kaptak Szegeden, rendőri felügyelet mellett.⁴¹

A Szegedi Református Egyházközségből Magyary-Kossa főispán mind a Baranyi család, mind özv. Holtzer Gyuláné, idős, kórházi ápolásra szoruló asszony mentesítési kérelmét támogató levelet kapott június 1-én.⁴² Mint láttuk, a Baranyi család nem azért menekült meg az elszállítás elől, mert „jó magyaroknak és lélek szerinti kereszténynek bizonyították magukat”, hanem mert időben megérkeztek a svéd okmányok. Özv. Holtzerné ügye azonban a főügyészi meghatározás szerint „nem jogi, hanem méltányossági kérdés” volt.⁴³ Hiába írt kétségbeesett kérvényt a frissen műtött asszony francia állampolgárságú, Szegeden élő lánya is a zsi-

biztosított, ha a nem zsidó személlyel együtt élt a kikeresztelkedett házastárs. (Vádirat I. 252. o.)

37. CsML, szegedi polgármesteri i. 9592/1944.

38. Uo. 14.528/1944.

39. Uo. 9594/1944.

40. Uo. 9597/1944.

41. CsML, szegedi főispáni i. 1208/1944. Érthetetlen, hogy a Svéd Követség június 23-i keltezésű levelét, melyben a B. család holléte felől érdeklődnek, miért csak augusztus 1-jén iktatták be a főispáni hivatalban.

42. CsML, szegedi polgármesteri i. 7534/1944.

43. Uo. 9263/1944.

dó tanácson keresztül a polgármesternek.⁴⁴ A hármass bizottság június 23-i ülésén „megállapítja, hogy nevezett jelenleg is már a gettóban van, lakásán való meghagyása nem indokolt”.⁴⁵ Sőt özv. Holtzerné lányának igazolnia kellett, hogy valóban francia állampolgár. A francia követségről érkező igazolást követően a bizottság – szintén június 23-án – a mentesítés mellett döntött.⁴⁶ Ennek ellenére, amikor Kemenes tanácsnok arról értesült, hogy özv. Holtzerné a „német közbiztonsági rendőrség a gyűjtőtáborba szálítottta és a zsidókkal együtt ismeretlen helyre elvitte”, fő feladatának nem a tévedés tisztázását tekintette, hanem azonnal értesítette a pénzügy-igazgatóságot, hogy „nevezett lakását leltározni és ingóságait egyik szobájában lepecsételni sziveskedjenek”.⁴⁷

Ugyanakkor a bizottság tagjai a vitás zsidó mentesítési kérelmek elbírálásakor – ügyelve a német és magyar szervek közötti „sűrűlódások elkerülésére” –, dr. Mátyás Samu rendőrtanácsos ügyében úgy döntöttek, „hogyan nevezett a német katonai parancsnokság kérésére visszatartja és azt a Belügyminisztériumban bejelenti”. A határozat azonban június 27-én nem volt kézbesíthető, mert „címzett ismeretlen helyre költözött”.⁴⁸

A gyűjtőtábor belső őrzését ellátó német parancsnokság Balogh Józsefnek mint mentesítettet június 22-én kiengedte a táborból, bár a hármass bizottság csak június 23-án döntött ügyében pozitívan.⁴⁹

Özv. Beck Józsefné ügyében – a tisztiorvosi bizonyítvánnyal igazolt súlyos betegségére való tekintettel – a bizottság nem vállalta, hogy elutasító határozatot hoz. A június 23-i ülésen egyrészt további négy napot engedélyeztek, hogy lakásában maradhasson, másrészt Finta Imre csendőr századost, a bizottság egyik tagját megbízták, tárgyaljon a tábor német parancsnokságával, el akar-

44. Uo.

45. Uo. 9219/1944.

46. Uo. 9218/1944. Említésre méltó, hogy ezen június 15-i igazolást megelőzően április 8-án már érkezett egy igazoló okmány a Francia Követségről.

47. CsML, szegedi polgármesteri i. 9690/1944. A pénzügy-igazgatóság részéről, Kemenes utasításának megfelelően, július 13-án megjelentek ugyan a házban, de a család ügyvédje egyrészt tiltakozott a leltározás ellen, másrészt nyomatékosan kérte, hogy helyezték hatályon kívül a lakás más személynek történt kiutalását, mondván, bár ügyfele nincs jelen, de mint francia állampolgár nem vonatkoznak a zsidórendeletek. (Lásd 43. jegyzet)

48. CsML, szegedi polgármesteri i. 9595/1944.

49. Uo. 9161/1944.

ják-e szállítani a beteg asszonyt vagy sem.⁵⁰ Június 26-án ismét tárgyalták özv. Beck Józsefné ügyét, és megerősítették a korábbi döntést, miszerint nevezett „súlyos betegségére való tekintettel f. é. június hó 27. déli 12 óráig haladékot ad a beszállításra”.⁵¹ Finta németekkel történt tárgyalásáról a jegyzőkönyv nem tesz említést, de eredménytelenségét bizonyítja, hogy a kézbesítő feljegyzése szerint „címzett ma délelőtt [ti. június 27-én – M. J.] a gettóba költözött”.

Szintén a bizottság működésének következetlenségét, vagy inkább a június 10-i értekezleten Endre Lászlótól kapott szóbeli utasításoknak való szigorú megfelelést bizonyítja Stein Sándor tartalékos főhadnagy és családja kérelmének elbírálása. Stein Sándor édesanyja „84 éves, hatósági orvosi bizonyítvány szerint is süket, vak, súlyos asztmája van, fekvő beteg”.⁵² Ennek ellenére amikor fia kéri kiengedését a gyűjtőtáborból, a hármass bizottság június 23-i döntésében nem ad mentesítést, s a német hatósággal sem próbál tárgyalni méltányossági szempontokról. Ellenkezőleg „a bizottság úgy határoz, hogy megkeresi a m. kir. szegedi V. honv. hdt. prságot nevezett [ti. Stein S. – M. J.] leszerelése végett”.⁵³ Talán éppen ennek a kérvénynek hatására „Finta Imre csendőrszázados indítványozta, hogy az értekezlet írjon át a hadtesthez a katonai szolgálatot teljesítők leszerelése ügyében”.⁵⁴

Az V. honvéd kerületi parancsnokságtól Fülöp Lajos vezérkari őrnagy azonban mind Magyar-Kossa főispán szóbeli, mind Tóth h. polgármester írásos megkerésésére azt a választ adta, hogy a behívottakat „a katonai szolgálatból elbocsájtani nem áll módjában, de leszereltetésük esetén az ő valamint családtagjaik elszállításáról a honvédség fog gondoskodni”.⁵⁵ Fülöp őrnagy választát többféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt Veessenmayer és a Honvédelmi Minisztérium között a Minisztertanács hozzájárulásával április közepén megállapodás történt 100 000 zsidó munkaszolgálatos kiszállításáról (lásd IV. fejezet 131. o.).⁵⁶ Másrészt a kor-

50. Uo. 9192/1944.

51. Uo. 9591/1944.

52. Uo. 9193/1944.

53. Uo. 10112/1944.

54. BMTI, V-37.700.

55. CsML, szegedi polgármesteri i. 9401/1944.

56. A minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét közli: *Vádirat* 1.136. o.

mány májusban, miközben hozzájárult a zsidónak minősített magyar állampolgárok deportálásához, a német hatóságok tudomására hozta, hogy 80 000 zsidót visszatartanak, „akik a magyar hadsereg felügyelete mellett a magyar hadiüzemekbe kerülnek munkaszolgálatra”.⁵⁷ Henney Gusztáv altábornagy a június 24-i minisztertanácsi ülésen nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „igen erősen jelentkezik ma már nálunk a munkaerő hiány”, s ezért a németekkel tisztázni kellene ezt a kérdést, hiszen „mi leadtunk már eddig is rengeteg munkaerőt a németeknek”. Majd hozzáfűzte: „Jelenleg még 80 000 munkaszolgálatos van és ebből az ország területén 40 000 munkaszolgálatos zsidó tartózkodik”.⁵⁸ Fülöp őrnagy tehát valószínűleg a Henney altábornagy által vázolt okból döntött úgy, hogy a munkaszolgálatra behívottakat nem szereli le.

A szegedi mentesítési bizottság tudomásul vette a bejelentést és a családtagok „ideiglenes visszahagyását” rendelte el a június 26-i ülésen.⁵⁹ Ennek ellenére a hét katonai szolgálatot teljesítő kivételezettből háromnak a családtagját gyűjtőtáborba vitték, majd deportálták.⁶⁰ Köztük Stein Sándor családját is, aki édesanyja mellett egész családja mentesítését kérte. A detektívjelentés szerint a június 19-én téglagyári gyűjtőtáborba szállított Stein család keresztény származásának kivizsgálása nem volt lehetséges, mert „a tábor őrzésével megbízott csendőrség parancsnoka a nyomozást, illetve a Stein család kikérdezését nem engedélyezte”.⁶¹ Ezért a bi-

57. *Wilhelmstrasse*, 854. o.

58. OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. június 24. Thadden birodalmi követségi tanácsos feljegyzése (lásd 57. jegyzet) és Henney altábornagy felszólalása alapján nem érthetünk egyet Stark Tamás azon állításával, hogy a német megszállás előtt 50–60 000 fős munkaszolgálatos létszám 1944. március 19-ét követően „150 ezerre tehető”. (Stark T.: I. m. 30. o.) Az általa forrásként jelzett Veessenmayer-jelentésben terveként szerepel, hogy „a munkaszolgálatos zászlóaljok létszámát 100–150 ezer főre emeljék”. (*Wilhelmstrasse*, 823. o.) A birodalmi megbízott jóval később, október 28-án, a nyilas hatalomátvétel után táviratozza a német külügyminisztériumba, hogy a munkaszolgálatosok száma „jelenleg kerekén 150 ezer”. (Uo. 907. o.). Ekkor egyébként a behívási korhatárt kiterjesztették „minden 16–60 éves munkaképes férfira és 16–40 éves munkaképes nőre”. (Uo.) Sajnálatos módon levéltári forrásokkal ezt a számot alátámasztani nem lehet. Az eddig feltárt vidéki dokumentumokból bizonyíthatóan Hódmezővásárhelyen 94 főt, Kecskeméten 83 főt behívtak munkaszolgálatra. (Lásd 96., 112. o.)

59. Lásd 55. jegyzet.

60. CsML, szegedi polgármesteri i. 9193/1944., szegedi főispáni i. 847/1944., BMTI, V-37.700; Az 1941–45 között elhurcolt és meghalt szegedi zsidók névsora. In: *A szegedi...* 163–200. o.

zottság június 20-án Finta Imre csendőr századost bízta meg az ügy kivizsgálásával. Finta százados esetleges közbenjárásáról nem maradt fenn dokumentum, de három nappal később éppen ő javasolta a Stein-ügy kapcsán, hogy – a mentességet biztosító katonai szolgálatból – hívják vissza Steint és társait. Ezek után nehezen érthető, mit vártak a bizottság tagjai a jelen lévő Liptay csendőr ezredestől és Finta csendőr századostól. A június 23-i jegyzőkönyvi kivonat tanúsága szerint a bizottság felkérte a csendőrséget a Stein család ügyének „elintézésére”. Ez a határozat azonban már „nem volt kézbesíthető”.⁶²

Purjesz Béla és Rusznyák István világhírű professzorok érdekében orvos-kollégáik is szót emeltek. 1944. májusában Jaross belügyminiszterhez intézett levélben kérték mentesítésüket. Kérelmük támogatására kollégáik, a szegedi Horthy Miklós Tudományegyetem orvosi karának tagjai szintén levélben fordultak a belügyminiszterhez. Mint soraikból kiderül: „A szegedi egyetem orvostudományi karának tagjai személyes barátságtól elvonatkoztatva is úgy érzik, hogy két ilyen kiváló egyetemi tanár és derék ember érdekében felszólalni, kérésüket támogatni, nemcsak kartársi kötelesség, hanem ezen túlmenően emberbaráti és méltányos cselekedet is, hogy a két tudós orvosnak felsorolt rendkívüli érdemeik alapján legalább az az elbánás biztosíttassék, ami azoknak jár, akik a megkülönböztető jel viselése alól mentesítve vannak”.⁶³ Meskó Zoltán vezérőrnagy, Csongrád vármegye Vitézi Székének székkapitánya is szükségesnek tartotta, hogy mind a Vitézi Szék, mind a Szegedi Kerületi Orvosi Kamara nevében „pártoló véleményt” terjesszen be Magyar-Kossa főispánhoz Purjesz professzor érdekében a gettó föllállításának megkezdésekor.⁶⁴

Miután a Belügyminisztériumban jóváhagyták a kérelmeket, a professzorok „további intézkedésig” Tóth Béla h. polgármester május

61. CsML, szegedi polgármesteri i. 9193/1944.

62. Uo. Stein Sándor Tóth Béla népbíróági perében a következő tanúvallomást tette: „A Gestapo főnöke nekem megígérte, hogy a családomat nem viszik a gettóba. Másnap azonban azt mondotta, hogy baj van, mert a hatóságok nem akarják engedélyezni, hogy a családom kint maradjon. [...] A családom így bement a gettóba, anyám megőrült, nővérem nyomorékan jött haza”.

63. Uo. 9687/1944. A levél szövegét teljes terjedelemben közli Pál József: I. m. 44–45. o.

64. CsML, szegedi főispáni i. 453/1944. Vitéz Meskó Zoltán orvostábornok az Országos Orvosi Kamara választottjaként 1939-től az országgyűlés felsőházának tagja (nem azonos Meskó Zoltán nyilas képviselővel).

31-i határozata értelmében lakásaikban maradhattak.⁶⁵ 1944. június 20-án a hármass bizottság újratárgyalta ügyüket. Mivel Molnár Zsigmond belügyminiszteri titkártól telefonrendeletet kaptak, Purjesz és Rusznyák professzort továbbra is meghagyták lakásaikban.⁶⁶ Az 1944. június 21-i Minisztertanácson Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár több más egyetem professzora mellett Purjesz tanár érdekében is felszólalt.⁶⁷ A bizottság június 23-i ülésén a végleges döntést további négy nappal elhalasztotta.⁶⁸ 1944. június 24-én hajnalban telefonrendelet érkezett a vidéki rendőrfőkapitányságtól a szegedi rendőrfőkapitányságra, mely szerint a professzorok kötelesek a sárga csillagot viselni, de lakásaikban maradhatnak egyelőre ideiglenesen.⁶⁹ 1944. június 27-én a belügyminiszter végleg mentesítette őket.⁷⁰ A hármass bizottság június 28-i ülésén a rendőrség vezetője mégis azt jelentette, hogy Purjeszék már a gyűjtőtáborban vannak.⁷¹ A csendőrkapitányság közlése szerint pedig a németek még ugyanezen napon elszállították őket. A főispán ezért a belügyminiszterhez fordult táviratban.⁷² Jaross nyilván közbenjárt az érdekükben, mert Strasshofból visszahozták őket Magyarországra.⁷³

A szegedi hatóságok május közepe óta tudták az illetékes belügyminisztériumi vezetőktől, hogy a professzorok mentesítési iratainak megérkezése csak idő kérdése, éppen ezért határidőmódosításokkal engedélyezték lakásukban maradásukat. Mégis megtörténhetett, hogy a „német politikai rendőrség [...] gyűjtőtáborba szállíttatta” őket. A bizottság valamennyi tagja tisztában volt azzal, mikor

65. Uo. 857/1944.

66. CsML, szegedi polgármesteri i. 10933/1944.

67. OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. június 21.

68. CsML, szegedi polgármesteri i. 9208/1944.

69. Lásd 66. jegyzet.

70. CsML, szegedi főispáni i. 887/1944. Főispáni megbízásból Tóth h. polgármester június 27-én személyesen járt a Belügyminisztériumban és tárgyalta dr. Szilágyi László miniszteri osztálytanácsossal. Ezen a megbeszélésen tisztázták, hogy a mentesítő okiratok kézbesítéséért felelős rendőrtanácsos már június 24-én megkapta az okmányokat.

71. CsML, szegedi polgármesteri i. 9666/1944.

72. Lásd. 70. jegyzet.

73. Raoul Wallenberg 1944. július 29-én emlékiratban tájékoztatta a svéd külügyminisztériumot a magyarországi zsidók helyzetéről. Ebben „egy megbízható szemtanú”-ra hivatkozik, aki elmondta, hogy „ismeretlen okból Bécsben őt a vagonból kiemelték és visszaküldték, a többieket továbbszállították”. Az emlékirat teljes szövegét közli: Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Bp., 1948. Magyar Téka 57–59. o. Lévai szerint – bár nem bizonyítható – a beszámoló Rusznyák István professzortól származik. Lásd még Epilógus II.

gördülnek ki az emberekkel zsúfolt marhavagonok a Rókusi állomásról, az üléseken azonban halasztásról, kivizsgálásról, tárgyalásról, megkeresésről döntöttek nem egy esetben, így nem csodálkozhatunk, hogy kivételezettek, mentesítettek – mint például a két professzor – szintén az elszállítottak közé kerültek.⁷⁴ Holott a belügyminiszter június 2-án kiadott 31.419/1944. XXI. res. sz. rendeletében a „legszigorúbban és felelősségnek terhe mellett” megtiltotta, hogy azon zsidókat, akiknek mentesítési ügye felülvizsgálat alatt áll, akár kaptak ideiglenes tanúsítványt, akár nem, gettóba vagy gyűjtőtáborba költöztessék.⁷⁵ Sőt utasította a vidéki hatóságokat, hogy „szigorúan ellenőrizzék” e rendelet végrehajtását. Az is igaz azonban, hogy az április 7-i 6163/1944. BM VII. res. rendelet azt írta elő, hogy a „kétes zsidók szintén a gyűjtőtáborokba szállítandók, tisztázásuk ott történik”.⁷⁶ A bajai gyűjtőtáborba májusban valószínűleg ezért kerülhettek mentesítettek is. (Lásd III/1. fej. 68. o.) Június második felében azonban már egyértelműen a 31.419/1944. XXI. res. rendelet volt érvényben, s a helyhatóságokon múlott betartása.

Dr. Riesz Frigyes professzornak, aki szintén 1944. május közepén kérte mentesítését a belügyminisztertől, a Svéd Követség közbenjárásának köszönhetően nem kellett a marhavagonok poklát átélnie. A világhírű matematikus érdekében a szegedi egyetem Matematikai és Természettudományi Karának oktatói, professzorai emeltek szót Jaross belügyminiszternél: nemzetközileg is elismert tudományos munkásságán túl a kollégák hangsúlyozták, hogy Riesz professzor „mint több ízben dékán és prodékán, és egy ízben mint rektor, maradandó alkotásokkal szerzett nagy érdemeket”, hozzájárult Szeged város „soha nem sejtett kulturális fejlődéséhez”.⁷⁷ A levél végén megjegyezték, hogy a nőtlen professzor „egyébként már 1906-ban áttért a református vallásra”. Tóth h. polgármester belügyminisztériumi jóváhagyással május 31-én engedélyezte, hogy Riesz Frigyes „további intézkedésig” lakásában maradjon.⁷⁸ Június 19-én Molnár Andor, a kultuszminisztérium

74. A tévedésből elszállítottakról szóló rendőrségi jelentést a belügyminiszterhez lásd CSML, szegedi főispáni i. 847/1944.

75. BKML, kalocsai járás főszolgabírójának i. 3294/1944., kecskeméti polgármesteri i. Zsidók 1944. Különkezelt iratok.

76. Vádirat I. 126. o.

77. CsML, szegedi polgármesteri i. 9686/1944.

miniszteri tanácsosa telefonon továbbította Mester Miklós államtitkár azon kérését Magyary-Kossa főispánhoz, hogy „Riesz Frigyes professzor ugyanolyan elbánásban részesüljön, mint Purjesz és Rusznyák professzor” addig, „míg a Belügyminisztériumnál Endre államtitkár úrnál interveniálni tudnak”.⁷⁹ A mentesítési bizottság június 20-án a három professzor ügyét együtt tárgyalta ugyan, de míg az előbbi két egyetemi tanár belügyminisztériumi telefonrendeletre határidő nélkül lakásában maradhatott, Riesz professzor június 23. déli 12 óráig kapott haladékot, s „ha addig mentesítése nem érkezik meg, Gheztóba kell vonulnia”.⁸⁰ A következő ülésen június 27-ig mindhárman további haladékot kaptak.⁸¹ A dokumentumok tanúsága szerint Purjesz és Rusznyák professzorokat a végleges mentesítés ellenére elszállították Szegedről. Riesz professzor életét valószínűleg annak köszönheti, hogy a belügyminisztériumi mentesítő okiratokkal egy időben svéd állampolgárságú testvére közbenjárására a svéd követ levélben jelezte Magyary-Kossa főispánnak, hogy Riesz Frigyes svéd állampolgársága folyamatban van.⁸²

Figyelemre méltó, hogy az orvosi kamara követelése ellenére, a kormány 1944 tavaszán nem rendelte el a numerus nullust a zsidó orvosokra vonatkozóan.⁸³ Ennek lehetséges magyarázata, hogy a korábbi évek szelektív behívásának következtében az ország területén fokozódott az orvoshiány. Jaross belügyminiszter április 20-án mégis azzal a szándékkal küldte szét kollégáinak a „zsidó orvosok működését szabályozó kormányrendelet tervezetét”, hogy azt a következő minisztertanácsi ülésre beterjeszti.⁸⁴ E kamarai tagságot korlátozó rendelet beterjesztésére azonban nem került sor. Két hónappal később, június 21-én – azon a minisztertanácsi ülésen, amelyen először hangzott el, hogy „a külföldi sajtó egyes orgánumai

78. Lásd 65. jegyzet.

79. Uo.

80. Lásd 66. jegyzet.

81. Lásd 68. jegyzet.

82. CsML, szegedi főispáni i. 1208/1944.

83. Lásd Kovács M. Mária: I. m. 79. o. 1944. március 29-én Antal István igazságügy-miniszter előterjesztésére a Minisztertanács elfogadta a zsidók ügyvédi működésének, sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetését, ugyanakkor az orvosok további korlátozásáról nem esett szó. (Vádirat I. 63–74. o.)

84. Vádirat I. 198–199. o.

a magyarországi zsidók kiirtásáról beszélnek”⁸⁵ – Jaross Andor úgy vélte, hogy „a magyarországi zsidóság helyzetének rendezésére irányuló alapvető intézkedések sorozatába okszerűen beletartozik a zsidóság orvosi gyakorlatának és orvosi kamarai tagságának szabályozása”.⁸⁶ A miniszterek által elfogadott 2250/1944. sz. kormányrendelet értelmében „zsidó orvos csak zsidó személyt gyógykezelhet”-ett.⁸⁷ Az 1. § (2) bekezdése ehhez hozzáfűzte, hogy e korlátozás „nem vonatkozik az elsősegélynyújtás esetére és a honvédelmi munkakötelezettség címén igénybe vett zsidó orvosi tevékenységére”. A kormány ellentmondásos lépéseit jelzi az orvosok ügyében, hogy e rendelet hatályba lépésének időpontjaként, a kihirdetés napját (június 23.) követő tizenötödik napot jelölte meg. Ilyen hosszú határidő egyetlen zsidókat korlátozó rendeletben sem szerepelt. Ugyanakkor május közepétől sorozatban érkeztek a vidéki közigazgatás vezetőitől a Belügyminisztériumba a jelentések, melyek szerint a körorvosi teendőket ellátó, valamint kórházakban munkaszolgálatot teljesítő zsidó orvosokat gettóba, gyűjtőtáborba szállították, illetve deportálták, ami veszélyeztette „a közegészségügy zavartalan menetét”, sőt a járványos betegségek terjedésének megakadályozását.⁸⁸

Szegeden Tóth Béla h. polgármester május 17-i gettóhatározatában engedélyezte, hogy „azon zsidó orvosnak, akinek kintlakásához a magyar királyi tiszti főorvos az orvoskamara javaslatának meghallgatásával írásban engedélyt ad”, lakásában maradhat.⁸⁹ A szegedi orvosi kamara és a tiszti főorvos előterjesztése alapján június 6-án a h. polgármester úgy döntött, hogy nem kell a gettóba vonulnia Purjesz és Rusznyák professzorok mellett dr. Széll Pál nyugdíjas orvosezredesnek – akinek érdekében Meskó Zoltán vitézi székkapitány is szót emelt, s később belügyminiszteri mentesítést kapott⁹⁰ –, dr. Falta Marcell szakorvosnak, valamint öt, az OTI (Országos Társadalombiztosítási Intézet) szolgálatában álló, és hét légoltalmi szolgálatban lévő orvosnak.⁹¹ Magyar-Kossa főispán a

85. OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1944. június 21.

86. Vádirat 2. 285. o.

87. Uo. 287. o.

88. *Fegyvertelen* 2. 509–510, 513–514, 516–517, 519–530. o.

89. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.

90. Uo. 453/1944., 887/1944., CsML, szegedi polgármesteri i. 9063/1944., 9593/1944.

június 10-i gyűjtőtáborértekezletet követően a tisztí főorvostól „sürgős és részletes jelentést” kért az „értekezleten hozott határozatoknak megfelelő végrehajtásáról”.⁹² A főispán által határozatoknak nevezett szóbeli államtitkári utasítások a zsidó orvosokra vonatkozóan úgy hangoztak, hogy a nőtlen zsidó orvosokat, és a gyermektelen özvegyeket nem kell a gyűjtőtáborba szállítani (lásd: IV. fej. 135. o.). Az értekezleten készült feljegyzésekben egyéb – az orvosokra vonatkozó – információ nem szerepel.

Nem lehetetlen, hogy Endre László tett olyan kijelentést, miszerint ha a zsidó orvos sárga csillagot köteles viselni, akkor elszállítás tekintetében sem kivételezhető. Ezt a feltevést erősíti, hogy a „katasztrofális orvoshiányról” érkező jelentések hatására a Belügyminisztériumban készült előadói tervezet – mely úgy szölt, hogy „a közegészségügyi szempontból feltétlenül nélkülözhetetlen orvosok és gyógyszerészek családtagjaikkal együtt visszahagyandók – Endre államtitkár áthúzta, és mellé írta: „Ellenkezőleg! Azonnal be a gettókba és a táborokba!”⁹³ Másrészt a szegedi értekezleten, miközben Baky államtitkár megtiltotta, hogy a „kivételezett zsidókhoz hozzányúljanak”, Endre utasítást adott, hogy „a kivételezett zsidókat az utolsó vonatba kell berakni”.⁹⁴ Mindenesetre a Magyar-Kossa főispánhoz érkező június 17-i tisztí főorvosi jelentés szerint hatálytalanították dr. Falta Marcell valamint az OTI és légoltalmi szolgálatban álló orvosok „ideiglenes meghagyását”.⁹⁵ Ugyanakkor hat nőtlen zsidó orvos nevét sorolta föl a jelentés, „akik ugyan meghagyásban nem részesültek, de a honvédség rendelkezésére bocsájtattak”. Dr. Falta Marcell ügyében a mentesítési bizottság június 23-án úgy döntött, hogy „nevezett zsidó származású 80 éven felüli orvos, orvosi szolgálatra már nem alkalmas, meghagyása nem indokolt”.⁹⁶ Dr. Kaufmann Imre sem bizonyult

91. CsML, szegedi főispáni i. 697/1944.

92. Uo.

93. EBJ, 49. o. Endre László népbíróági vallomásában ezt a lépést úgy magyarázta, hogy véleménye szerint „minden községben és minden járásban megvolt a megfelelő orvos”, s a gettórendelet „vonatkozott a zsidó orvosokra és gyógyszerészekre” is.

94. Uo. 96. o. A két államtitkár közt a következő hasonló jellegű értekezleten (Siófok, 1944. június 22.) a kivételezés megítélésében még élesebb hangú szóváltás volt.

95. Lásd 91. jegyzet.

96. CsML, szegedi polgármesteri i. 9222/1944.

megbízhatónak „nemzethűségi szempontból” „zsidó fajára tekintettel”.⁹⁷ Dr. Nagy Samunak „fajára” és korára (70 éven felüli) tekintettel rendelték el gettóba „költözését”.⁹⁸

Horváth József rendőrfőtanácsos július 1-én a zsidók gyűjtőtáborba szállításáról szóló Jaross belügyminiszterhez intézett jelentése szerint a szegedi zsidó tanács által kimutatott zsidónak minősített 3827 főből 3095 személyt szállítottak a gyűjtőtáborba.⁹⁹ A két összesítés közötti eltérés 737 fő. Horváth jelentése értelmében ennyien „valamely címen vagy okból nem kerültek a gettóba”:

internáltak	127 fő
„utóbbi negyedévben elhaltak”	57 fő
„időközben külföldi (svéd) állampolgárságot nyertek”	4 fő
belügyminiszteri kivételezettek	22 fő
vegyes házások, hármass bizottság döntése alapján mentesültek	505 fő
<i>Összesen</i>	<i>715 fő</i>

„Az egyéb okból, mint katona és munkaszolgálat, elköltözés, bujkálás miatt gettóba nem került személyek száma az idő rövidsége miatt nem volt megállapítható.”

A négy alkalommal összeült hármass bizottság jegyzőkönyvi kivonataiból az eddigi kutatások eredményeként 120 db került elő. Ezek részben egy-egy személy, részben egész családok, illetve hasonló elbírálás alá eső személyek, azaz több mint 160 szegedi lakos sorsát, mentesítését vagy gyűjtőtáborokba költözésének kötelezettségét tartalmazzák.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint 51 esetben döntött a bizottság tagjainak többsége a mentesítés mellett, 32 esetben ellene; 28 ügyben néhány napos haladékot engedélyeztek a mentesülést igazoló papírok megszerzésére, felmutatására, s 9 alkalommal döntöttek úgy, hogy megkeresik a rendőrséget, csendőrséget vagy honvédséget „illetékességből”. A szegedi rendőrkapitányság vezetője 14 személyről tud, akiknek a mentesítési határozat ellenére a

97. Uo. 9194/1944.

98. Uo. 9195/1944.

99. CsML, szegedi főispáni i. 847/1944.

gyűjtőtáborból való „kibocsájtása nem volt elérhető”, vagy akinek mentesítési ügye folyamatban volt, „kibocsájtásuk iránt tett lépések nem vezettek eredményre, mert az említett személyek egyrészt már elszállítottak, másrészt azokat a gyűjtőtábor parancsnoka a kormányhatósági mentesítő okirat hiányában nem adta ki”. A helyi hatóságok június 10-én kapták az utasítást, hogy alakítsák meg a hármass bizottságot. Mégis az első mentesítési ülésre csak tíz nappal később került sor, így nem csodálkozhatunk, hogy – mint Horváth rendőrfőtanácsos is jelezte – a mentesítő iratok több esetben már nem voltak kézbesíthetők. Addig a szegedi közigazgatási és közbiztonsági szervek vezetői a gettó szigorú rendjének betartásával, a motozó orvosokról és bábákról való gondoskodással, a közel 9000 ember elhelyezésére szolgáló gyűjtőtábor megszervezésével voltak elfoglalva. Shvoy Kálmán június 22-én elkeseredetten jegyezte föl naplójába: „látszik, hogy az egész zsidó deportálás mögött a németek állnak, de féltek a háborús bűnözéstől és ezért magyarokkal hajtatták végre, és erre Baky, Endre vállalkoztak [...] csendőrlégénységgel. Szomorú! Ezzel a magyar történelem végére magunk tesszük a pontot, mert ezt a szégyent, hogy így jártunk el mi saját honfitársainkkal szemben, semmi nem fogja lemosni [...] És mindezt túri a magyar nép, sőt vannak sokan, akik odaállnak gúnyosan nevetve nézni az elhurcolást, s várják, amíg a bútorokból kapnak”.¹⁰⁰

A szegedi hatóságok tehát, a központi irányelveknek megfelelően – azt magukévá téve – faji alapon döntöttek el, ki minősül zsidónak, s köteles gettóba, illetve gyűjtőtáborba „költözni”. A június 10-i értekezlet után, Endre államtitkár utasításának megfelelően a hármass bizottság tagjai többségükben a mentesítési kérelmek szigorú elbírálását szorgalmazták, s csak elvétve akadt olyan eset, amikor méltányosságból – a mentesítő iratok hiányossága ellenére – a lakásban maradás mellett döntöttek. De még ilyen ügyekben is előfordulhatott és elő is fordult – mint azt láthattuk –, hogy a jegyzőkönyvi kivonat „nem volt kézbesíthető”, mert a címzett „ismeretlen helyre költözött”.

100. Shvoy Kálmán: I. m. 286. o.

EPILOGUS I

Dolgozatunkban arra törekedtünk, hogy – a sokszor hiányos, máskor rendkívül bőséges korabeli dokumentumok alapján – a lehető legpontosabb képet adjuk az V. csendőrkerületben Szegeden, Kecskeméten és a környező városokban a helyi hatóságok német megszállást követő működéséről a csendőrkerület „zsidótlanításával” kapcsolatban.

1944. március 19. után – amint azt Karsai Elek meggyőzően bizonyítja¹ – az SS és az SD, valamint a német diplomácia, részben a megszállt Európában szerzett deportálási tapasztalatok átadásával, részben a magyarországi „zsidótlanítás” ellenőrzésével részt vett a deportálásokban. Ugyanakkor a közvélemény és a közigazgatás részéről nem mutatkozott szembenállás a zsidóellenes kormányrendeletekkel. Helyi szinten a központi rendelkezésektől általában a szigorúbb végrehajtás irányában tértek el, s csak elvétve találhatók példák az enyhébb eljárásra.²

1944 márciusától június közepéig az V. csendőrkerületben a helyi közigazgatás, rendőrség, csendőrség – mint láttuk, néhány kivételtől eltekintve – egyik fő feladatának a zsidóság kifosztását, a társadalmi, gazdasági, kulturális életből való elkülönítését, gettóba zárását tekintette. Tette mindezt a kárpátaljai és délvidéki gyűjtőtáborok, majd május közepétől a deportálások árnyékában, s a 6163/1944. BM VII. res. rendelet ismeretében. A szegedi hatóságok maguk is aktívan közreműködtek a délvidéki deportálás előkészítésében, majd júniusban a belügyi államtitkárok tájékoztatójának

1. Karsai Elek: *Deportation and Administration in Hungary*. In: *The Holocaust in Hungary Forty Years Later*. New York, 1985. 107–127. o.

2. Sztójay 1945. november 19-én a politikai rendőrségen maga is „nyilvánvalóan alkotmányellenesnek” ítélte intézkedéseiket. (BMTI, V-101.501 Sztójay Döme és társai népbíróági pere.)

megfelelően az alig néhány héttel korábban felállított gettókat felszámolták, és a gyűjtőtáborokba szállított zsidókat német vagonokba zsúfolva ismeretlen célállomás felé indították.

Hamvas Endre Becker Vendel tanügyi főtanácsoshoz május 15-én intézett levelében „elszomorítónak” találta a helyi hatóságok részéről azok magatartását, akik „a gettó-kérdéssel kapcsolatban azon voltak, hogy mentől több szenvedést okozzanak a zsidóknak”.³ Zárójelben megjegyezte – hangsúlyozzuk 1944. május 15-én – „Tudjuk, hogy vannak, akik a zsidókérdést egyszerűen a zsidók kiirtásával akarják megoldani.” Majd keserűen hozzáfűzte: „Csodálatosan ellentétben áll ez azon részvétellel, mely eltölti a szíveket a deportált zsidók házában gazdátlanul maradt kutyák és macskák iránt. Az ember, ha zsidó is, mégis csak több, mint kutya és macska.”

A június 10-i értekezleten kapott utasításnak megfelelően június 16–20 között Szegeden a Cserzy M. utcai téglagyárban – melynek területét a Tóth Béla h. polgármesterhez intézett jelentés szerint 2000 fő elhelyezésére tartották alkalmasnak -, közel 9000, Kecskeméten több mint 5000 embert zsúfoltak össze, majd az előzetes tervek szerint deportáltak június 25–28 között.

A zsinagógák hasznosításáról szóló rendelet, a lakás- és üzletelviség-igénylések, illetve egyéb ingóságok iránt benyújtott kérelmek mennyisége arra enged következtetni, hogy az elszállítottak visszatérését sokan nem tartották valószínűnek. Endre László államtitkár már június 3-án kiadta bizalmas rendeletét a „zsinagógák anyagának felhasználásáról”.⁴ Június 24-én Tóth h. polgármester, e rendeletre hivatkozva utasította a mérnöki hivatalt: készítsen olyan átalakítási tervet, hogy a zsinagóga „külsőleg zsinagóga jellegét, keleti színezetét stb. elveszítse”, s így „a városképet emelő építmény ne kerüljön lebontásra”.⁵ A május közepe óta zsidó bútorok raktározását szolgáló zsinagógát a mérnöki hivatal „hangversenyterem céljaira” tartotta legalkalmasabbnak, de ez a belügyminiszteri rendelet szerint megengedhetetlen, mert kisebb átalakításokkal ugyan, az épület stílusa megmaradna.⁶

3. CsPL, 1000/1944.

4. A 31.453/1944. BM XXI. res. rendelet szövegét lásd CsML, szegedi polgármesteri i. 9011/1944.

5. CsML, szegedi mérnöki hiv. i. 2357/1944.

6. Lásd 4. jegyzet.

A lakásigénylések – zsidók által „elhagyott” lakások iránt – százával érkeztek a polgármesteri hivatalokba.⁷ A gettórendeletet követően alig öt nappal Baký László államtitkár a „zsidók lakásának igénybevétele” tárgyában kiadott rendeletében hangsúlyozta, hogy „egyetemleges fontos érdekek fűződnek ahhoz, hogy a nemzetnek a hátszágban folytatott küzdelmében a m. kir. csendőrség alakulatai és ráutalt tagjai az elhelyezési gondoktól mielőbb mentesüljenek”, ezért a csendőrség által benyújtott lakásigénylések „elsősorba veendők”.⁸ Tóth h. polgármester május 17-én tette közzé a szegedi gettó felállításáról szóló határozatát, s három napra rá már megérkeztek a csendőrség részéről az első kérelmek zsidó lakások kiutalása iránt.⁹ A Liptay László csendőr ezredes számára kiutalt lakásba május végén – szóbeli bejelentésére hivatkozva – Tóth Béla „2 db megfelelő cserépkályhát” szereztetett be, s a lakást „krémszínűre” festette.¹⁰

Kiskunfélegyházán május 25 – szeptember 29. között 105 zsidó lakást utalt ki a polgármester a keresztény lakosságnak.¹¹ A kiutalásokhoz a törvényes alapot az 1610/1944. ME sz. ún. gettórendelet 1. § 1. pontjában találták meg. Ez így szól: „Lakáshoz juttatás, valamint a közhivatalok és közérdekű intézmények elhelyezése céljából igénybe lehet venni: 1. annak a zsidónak a lakását, akinek akár ugyanabban, akár más községben (városban) más lakása is van”.¹² Tehát, amint a zsidókat gettóba költöztették – ahol alig néhány négyzetméter jelöltek ki egy személy számára –, azonnal két „lakásuk” lett egy városban, így eredeti lakhelyüket igénybe vehették.

A zsidó ingóságok iránt több mint ezer kérelem érkezett a szegedi polgármesteri hivatalba, melyek közül elsősorban a bombakárosultak kérvényeit teljesítették.¹³

Sztojka pénzügyigazgató június 12-én arra kérte a szegedi polgármestert, hogy a benyújtott kérvények véleményezésénél vegyék

7. Ezek és a zsidók deportálását követő egyéb rendeletek, határozatok végrehajtását terjedelmi okokból dolgozatunkban nem elemezzük.

8. CsML, szegedi polgármesteri i. 13.038/1944.

9. Uo. 9.420/1944.

10. CsML, szegedi mémőki hiv. i. 64/1944.

11. Valamennyi lakáskiutalás külön számon található a kiskunfélegyházi polgármester irataiban, ezért ezek felsorolásától eltekintünk.

12. *Vádirat* I. 245. o.

13. Ezen iratok egy levéltári szám alatt szerepelnek: CsML, szegedi polgármesteri i. 9. 400/1944.

figyelembe, hogy a folyamodóknak milyen bútoraik vannak, mi a társadalmi állásuk, mert csak így lehetséges a „kérelmezők részére a bútorok kiválasztása úgy mennyiségileg, mint minőségileg társadalmi állásuknak és eddigi életszínvonaluknak megfelelően”.¹⁴ Általában a bútorigényléseknél csak a bombakárosultak kérelmét teljesítették. Ugyanakkor a beérkező több mint 100 zongora iránti igénylésnél nem ragaszkodtak a fenti feltételhez.¹⁵ Magyary-Kossa főispán azonban amikor június 22-én „bizalmas bejelentésből” arról értesült, hogy három zsidó lakos a zongoráját hatósági engedély nélkül elajándékozta, a csendőrkerületi parancsnokságtól kérte, hogy a gyűjtőtáborban tartózkodó megnevezett három zsidót hallgassák ki, és vallomásaikat bizalmasan juttassák el hozzá.¹⁶

Horthy Miklós kormányzó csak 1944. július 6-án állította le a deportálásokat,¹⁷ a nemzetközi tiltakozás – elsősorban Gusztáv svéd király, Roosevelt amerikai elnök, XII. Pius pápa részéről – hatására.¹⁸ Döntésében szerepet játszott a szövetséges antifasiszta erők normandiai partraszállásának és a Vörös Hadsereg nyári offenzívájának sikere. Ennek ellenére a vidéki gyűjtőtáborok kiürítését július 9-ig a német és magyar hatóságok befejezték, Veesenmayer távirati jelentése szerint 437 402 fős „összeredménnyel”.¹⁹ Mélykút község képviselő-testülete május 1-jén „vitéz Endre László m. kir. belügyi államtitkár urat a zsidókérdés gyors elintézéséért, ebben az ügyben múltbeli közhivatali pályája alatt tanúsított hasznos és bátor kiállásáért, és folyó év március havi kormányváltozás óta végzett hatalmas, történelmileg fel nem mérhető önzetlen, nagybecsű munkájáért a község diszpolgárává választotta”.²⁰ A község előljárósága július 6-án, a deportálás leállításának napján levélben fordult Bács-Bodrog vármegye többi vezetőjéhez, hogy csatlakozzanak kezdeményezésükhöz.²¹

14. CsML, szegedi polgármesteri i. 10.917/1944.

15. Uo. 9.400/1944.

16. CsML, szegedi főispáni i. 1.089/1944.

17. *Wilhelmstrasse*, 873. o.

18. *Vádirat* 3., 58–60, 70–74, 92–97. o.

19. *Wilhelmstrasse*, 881. o.

20. BKML, Jánoshalma község i. 6758/1944.

21. Uo. Jánoshalma község előljárói tudomásul véve irattárba tették az indítványt. Pest vármegyében Jakabszállás, Ókésce, Újkésce, Szank községek előljárói július 1–4. között diszpolgárrá választották Endrét. (BKML-Kf, kiskunfélegyházi járás főszolgabírójának i. 5442, 5494, 5495, 5515/1944.)

Hamvas püspök Serédi hercegprímáshoz intézett július 15-i levelében megnyugtatónak találta, hogy a budapesti zsidók deportálására nem kerül sor.²² Ugyanakkor azon aggodalmának adott hangot, „mi történik a már elszállított vidékiekkel”, hiszen „makói, szegedi stb. híveimet már elszállították” – írta. Úgy vélte „ezeknek visszahozását kellene követelnünk”. Erre azonban már nem került sor. A Szegedről Auschwitzba és Strasshof környéki munkatáborokba szállított zsidónak minősített magyar állampolgárok közül bizonyosan nem térhettek haza 2214-en.²³ A kecskeméti izraelita hitközség mártírjainak száma 1199 fő.²⁴ Baján a deportáltak emlékművének tábláira ezernél több nevet róttak.²⁵

22. *Vádirat* 3., 206–207. o.

23. Lásd Az 1941–45 között elhurcolt és meghalt szegedi zsidók névsora. In: *A szegedi...* 163–200. o.

24. OL Mf I. s. 30. d. 71. c. 29. p.

25. Rosenfeld József: I. m. 154. o. Nem rendelkezünk pontos adatokkal arról, hogy az V. csendőrkörletből elhurcoltak közül hányan váltak a holocaust áldozatává.

EPILOGUS II

A népbíráskodásról szóló kormányrendeletet 1945. január 25-én Debrecenben adta ki az Ideiglenes Kormány (81/1945. ME), ezt újabb rendelettel 1945. április 27-én módosította, kiegészítette (1.440/1945. ME). Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 11-én tárgyalta azt a törvényjavaslatot, amely a háborús és népel- lenes bűnösök bíróság elé állításáról és megbüntetéséről intéz- kedett, és egyúttal törvényerőre emelte a rendeletet (1945: VII. tc.).¹

1945 február közepén megalakult a szegedi népügyészség, majd hamarosan a helyi népbírói tanácsokat is felállították.² A két népbírói tanács március 11-én tette le az esküt, és aznap meg is tartották az első tárgyalásokat.³

Talán a legnagyobb érdeklődéssel Tóth Béla volt h. polgármester és Tukats Sándor volt főispán perét kísérte figyelemmel Szeged város közönsége.

Az 1945. február 21-én letartóztatott Tóth Béla tárgyalását jú- nius 15-ére írták ki, betegségére tekintettel azonban az időpon-

1. Az Alkotmánybírósághoz több indítvány is érkezett az Nbr. alkotmányossági vizsgálatára. (*Magyar Törvénytár*, Bp., 1994. Unió K. 22/2. köt. 1006/82–89. o.) Mivel „a háborús bűntetteknek az Nbr. 11. és 13. §-ában meghatározott elkövetési magatartásai, valamint az 12. és 14. §-ban meghatározott büntetési tételei váltak a Btk. részévé”, s a többi rendelkezés – mint pl. az Nbr. 15. §-ában meghatározott népel- lenes bűntettek – már nem hatályos, az Alkotmánybíróság 1994. január 11-i határozatában az Nbr. 11. § 1–4. és 6. pontját, valamint a 13. § 1. és 3–7. pontját alkotmányellenesnek ítélte, mert „senkit nem lehet bűnösnek nyilvánítani és büntetéssel sújtani olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés idején a magyar jog szerint nem volt bűncselekmény”. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint csak a 11. § 5. pontjában és a 13. § 2. pontjában meghatározott cselekményekre vonatkoztatható a büntethetőség elvülésének kizárása alkotmányosan, mivel ezek a „nemzetközi büntetőjogban is kriminalizált magatartásokat tartalmazzak”.

2. *Délmagyarország*, 1945. február 17. 2. o.

3. Uo. 1945. március 9. 3. o.

tot október elejére módosították.⁴ Október 9-én a kórházi kórteremben kezdtek el kihallgatását, de ismét elnapolásra kényszerültek a népbírák.⁵ Az újabb nyilvános főtárgyalás 1946. április 1-jén kezdődött, s a *Délmagyarország* folyamatosan tudósított róla. A dr. Margitta István elnökletével összeült szegedi népbíróság 1946. április 8-án Tóth Bélát a 11. § 5. pontja, 12. § 3. pontja és 15. § 2. pontja alapján mint háborús és népellenes bűnöst életfogytig tartó fegyházra ítélte.⁶ A népbíróság megítélése szerint – amit a dolgozatunkban feltárt dokumentumok is igazolnak – „a vádlott legaprólékosabb részletekig befolyt a gettó-ügyek intézésébe”, valamint „a gettóban és gyűjtőtáborokban lévő állapotokkal nem törődve, meg sem próbálkodott az ott elhelyezettek helyzetén könnyíteni”.⁷ A Népbíróságok Országos Tanácsa 1946. június 1-jén helybenhagyta a szegedi népbíróság ítéletét.⁸ Tóth Béla perújrafelvételi kérelmét 1947. január 11-én utasította el a szegedi népbíróság.⁹

Tukats Sándor volt főispán 1946. január 7-én megkezdett tárgyalására 180 névreszóló ülőhelyjegyet és a közgyűlési terem két karzatára 50–50 személyre szóló állóhelyjegyet bocsátottak ki.¹⁰ Tukats vádiratához csatolták a *Szegedi Új Nemzedék* 1943. november 5-i számát, mely arról tudósított, hogy Tukats és Buócz német Sasrend kitüntetésüket átvették Erich Kampf német konzultól.¹¹ A vádirat szerint Tukats egyrészt a Tudományos Fajvédő Egyesület elnöke volt, másrészt mint főispán aktív szerepet vállalt a szegedi gettó felállításában. E tevékenységét csak leváltása következtében nem tudta folytatni. A szegedi népbíróság 1946. március 2-án háborús és népellenes bűnösként életfogytiglani fegyházra ítélte.¹² Másodfokon a NOT 1946. augusztus 26-án 8 évi fegyházra enyhítette a büntetést. Az indoklás szerint népellenes bűntettben találták bűnösnek, „mert

4. Uo. 1945. június 6. 3., 1945. október 9. 2. o.

5. Uo. 1945. október 10. 2. o.

6. BMTI, V-37.700 Tóth Béla népbírósági pere.

7. Uo.

8. Uo.

9. Uo.

10. *Délmagyarország*, 1946. január 1. 2. o. A cikk szerzője szerint „amennyiben az érdeklődés a jegyek számát túlhaladja, a tárgyalóteremben mikrofont szerelnek fel és a tárgyalást a Széchenyi-téren megafonokon keresztül közvetítik”.

11. BMTI, V-37.689 Tukats Sándor népbírósági pere.

12. Uo.

fasiszta gondolkozása hivatali működésére rányomta bélyegét és híven kiszolgálta a Sztójay-kormányt”.¹³

Magyary-Kossa Aladár volt főispán ellen a NOT Tóth Béla peranyaga alapján 1946. július 1-jén eljárás indítását javasolta a szegedi népügyészségnek.¹⁴ Eddigi kutatásaink alapján nincs nyoma, hogy Magyary-Kossát letartóztatták vagy elítélték volna.

A „szökésben lévő” Kemenes Tibor volt tanácsnokot, Tóth Béla jobbkezét a zsidó ügyek intézésében, népellenes bűnősként a 15. § 2. pontja értelmében 1949. augusztus 29-én a szegedi népbirozság 8 évi börtönre ítélte.¹⁵

Buócz Béla, volt vidéki rendőrkapitányt 1945. október 10-én szállították repülőgépen Salzburgból Budapestre. A *Délmagyarország* tudósítása szerint: „Buócz könnyezve szállt ki, igen meg volt törve, két detektívnek kellett támogatnia a kapu alá”.¹⁶ 1946. március 14-én Szegedre szállították, népbirozsági tárgyalására azonban nem kerülhetett sor, mert néhány héttel később (május 1-jén) tüdőgyulladásban a közórházban meghalt.¹⁷

Keresztes Andor volt rendőrtanácsost, aki 1945 novemberétől előzetes letartóztatását töltötte, 1948. július 28-án a szegedi népbirozság háborús bűnősként a 11. § 5. pontja alapján 14 évi fegyházbüntetésre ítélte. Az indoklás szerint Keresztes 1944 májusában a szegedi rendőrkapitányságra történt áthelyezését követően „kidolgozta a gettórendet”, „parancsára beszállították a téglagyárba a kórházakban lévő betegeket is, noha azok nagy része szállításképtelen állapotban volt és a kórházi orvosok tiltakoztak az ellen, hogy azok szállítás alá kerüljenek”.¹⁸ A NOT 1949. augusztus 6-án 8 év fegyházra enyhítette az ítéletet.¹⁹

13. Uo., *Délmagyarország*, 1946. augusztus 27. 1. o.

14. Lásd 6. jegyzet.

15. Uo.

16. *Délmagyarország*, 1945. október 11. 1. o.

17. Uo. 1946. február 28. 2. o., március 15. 2. o., május 3. 4. o.

18. BMTI, V-22.243 Keresztes Andor népbirozsági pere. Dr. Beke Ferenc rendőrfőhadnagy 1946. szeptember 8-i vallomásában a következőket mondta: „Az egyik parancs szerint, amit Keresztes főtanácsos élő szóval személyesen adott nekem, a klinikákról és a kórházból az ott levő betegek vagy szülő vagy öngyilkos zsidónak számító egyéneknek a gettóba szállítása volt.” Mivel dr. Korányi András tiltakozott az elszállítások miatt, Beke újabb utasítást kért: „miután Keresztes Fintával beszélt, ismételtén oda jött hozzám és azt az utasítást adta, hogy tekintet nélkül arra, hogy a betegek milyen egészségi állapotban vannak, a parancsot hajtsam végre.”

19. Uo.

Liptay Lászlót, az V. csendőrkerület volt parancsnokát a szegedi népbíróóság 1946. október 23-én azonnali hatállyal szabadlábra helyezte.²⁰ Az indoklás szerint Liptay „Finta és Nyitrai csendőr századosokat rendelte ki a gyűjtőtáborba, hogy ellenőrizzék a csendőrök működését”, azonban „a csendőrség részéről elkövetett atrocitásokról soha jelentést nem tettek”. A népbíróóság elfogadhatónak találta Liptay azon védekezését, hogy személyesen azért nem ment ki a téglagyárba, mert „nem szívesen nézte volna az ott sínylődő és nyomorban lévő embereket”.²¹ Az ítéletet hozók meg sem említették, hogy a vádlott részt vett volna az 1944. június 10-én tartott értekezleten, ahol a belügyi államtitkárok tájékoztatták a megjelenteket a deportálással kapcsolatos feladatokról. Azt sem jelzik az indoklásban, hogy Liptay tagja volt az ún. mentesítési bizottságnak. Azt pedig, hogy a nyilas hatalomátvétel után vezérőrnaggyá nevezték ki, úgy értékelték, hogy „nem soron kívül történt, hanem az már esedékes volt”.²² A felmentő ítéletet követően néhány héttel mégis internálták Liptayt.²³ 1947. január 15-én a NOT mint háborús bűnöst a 13. § 3. pontja értelmében 7 évi fegyházra ítélte, mert a bűnben való részesség alól nem ad fölmentést, hogy „kedvvel vagy kényszeredetten vállalta-e a vádlott, [...] amit a törvénytelen intézkedésekkel kapcsolatban tőle, mint csendőrkerületi parancsnoktól megkívántak”.²⁴

Finta Imrét az V. csendőrkerület nyomozó alosztályának volt parancsnokát mint népellenes bűnöst (15. §. 2. p.) 1948. január 28-án távollétében 5 évi kényszermunkára ítélte a szegedi népbíróóság.²⁵ Finta amerikai fogságból a kanadai Torontóba emigrált, ahol évtizedeken keresztül két étterem tulajdonosa volt. A jelenleg is Kanadában élő Finta 1983-ban beperelte az egyik kanadai tévétársaságot (CTV), mivel olyan dokumentumfilmet adtak le a televízióban, melyben Finta 1944-es szegedi tevékenységét negatívan értékelték. Finta az 1985-ös, Torontóban fölvetett jegyzőkönyv tanúsága szerint többek közt – minden alap nélkül –, azt állította hogy ő mentette meg Purjesz és Rusznyák professzorokat.

20. OL, Nfü. 8.954/1946. Liptay László népbíróósági ítélete.

21. Uo.

22. Uo.

23. *Délmagyarország*, 1946. november 8. 4. o.

24. Lásd 20. jegyzet.

25. BMTI, V-20.979 Finta Imre népbíróósági pere.

A korabeli dokumentumok azt bizonyítják, hogy Fintának e mentési akcióban semmiféle pozitív szerepe nem volt. Sőt mint a hármass bizottság tagja az értekezleteken több ügyben is a mentesítések felülbírálását szorgalmazta. Finta Imre 1986 szeptemberében visszavonta a vádat. 1989 novemberében azonban a kanadai államügyészség vádat emelt Finta Imre ellen. A vád: az egykori csendőrszázados 1944-ben Szegeden több mint 8000 ember deportálásában vett részt. 1990 májusában, „megfelelő bizonyítékok hiányában” fölmentette a torontói esküdtszék. A kanadai államügyészség 1992. májusában fellebbezést nyújtott be a legfelsőbb bírósághoz azon döntése ellen, hogy nem indítanak újabb eljárást a háborús bűnök elkövetésével vádolt Finta Imre ügyében. A Kanadai Legfelsőbb Bíróság 1994 márciusában helybenhagyta a korábban meghozott bírói ítéleteket.

Eddigi kutatásaink a népbírószági anyagokra vonatkozóan elsősorban a szegedi gettó és gyűjtőtábor létrehozásában közreműködőkre terjedt ki. Mivel a bizonyítási eljárások során számos esetben eredeti 1944-es dokumentumokat is csatoltak a peranyagokhoz, nem tekintjük lezártnak a kutatómunkát.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- BKML = Bács-Kiskun Megyei Levéltár
BKML-Kf = Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiskunfélegyháza
BM = Belügyminisztérium
BMTI = Belügyminisztérium Történeti Irattára
Bp. = Budapest
Btk. = Büntetőtörvénykönyv
c. = cím
CsML = Csongrád Megyei Levéltár
CsML-H = Csongrád Megyei Levéltár, Hódmezővásárhely
CsML-M = Csongrád Megyei Levéltár, Makó
CsML-Sz = Csongrád Megyei Levéltár, Szentes
CsPL = Csanádi Püspöki Levéltár
d. = doboz
EBJ = Az Endre-Baky-Jaross per
eln. = elnöki
EPL = Esztergomi Primási Levéltár
ev. = evangélikus
f. = folyó (év)
fej. = fejezet
főhdgy. = főhadnagy
Gestapo = Geheime Staatspolizei
g. kat. = görög katolikus
h. = helyettes
hdt. = hadtest
hiv. = hivatal
HM = Honvédelmi Minisztérium
honv. = honvéd
i. = iratok
K. = Kiadó

- k. = kötet
kap. = kapitányság
k. e. e. = közigazgatásilag egyelőre egyesített
KEOKH = Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság
KKM = Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium
KNEP = Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja
MÁV = Magyar Állami Vasutak
ME = Miniszterelnöki
Mf = Mikrofilmtár
MIOI = Magyar Izraeliták Országos Irodája
MIOK = Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete
m. kir. = magyar királyi
MKKSH = Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal
MMP = Magyar Megújulás Pártja
MOVE = Magyar Országos Véderő Egyesület
MTI = Magyar Távirati Iroda
nb = Népbíróság
Nfü = Népfőügyészség
NOT = Népbíróságok Országos Tanácsa
OL = Országos Levéltár
old. = oldal
ORI = Országos Rabbiképző Intézet
OZSM = Országos Zsidó Múzeum
oszt. = osztály
P = pengő
p = pagina
pl. = példaul
r = rendelet
ref = református
res = reservált (bizalmas)
rk. = római katolikus
RSHA = Reichssicherheitshauptamt
Rt. = részvénytársaság
s. = sorozat
SD = Sicherheitsdienst
SS = Schutzstaffeln
sz. = szám, számú
szerk. = szerkesztette
T = Társulat

- tc. = törvénycikk
- TEDISZ = Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség
- ti. = tudniillik
- ún. = úgynevezett
- unit. = unitárius
- Uo. = ugyanott
- Vö. = vesd össze
- YVS = Yad Vashem Studies

IRODALOM

- Apró Ferenc: *Zsidó képzőművészek Szeged művészettörténetében (1901–1945)*. In: *A szegedi...*, 95–108. o.
- Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. New York, 1963. Viking Press
- Bárdos Pál: *Az első évtized*. Bp., 1986. Szépirodalmi K. 284. o.
- Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok II. kötet 1945–1949*. Bp., 1986. Magvető K. 621–797. o.
- Bognár Irma: *Deportálásom története (részletek)*. *Mozgó Világ*, 1986. 7. 35–46. o.
- Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Bp., 1982.
- Braham, Randolph L.: *Antiszemizmus és Holocaust. Új megítélések Kelet-Európában és a Szovjetunióban*. Ford. Somogyi Miklós. *Világosság*, 1991. 4: 442–448. o.
- Braham, Randolph L.: *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*. New York, 1963. World Federation of Hungarian Jews, Vol. I-II. 969. o.
- Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. Vol. I-II. New York, 1981. Columbia University Press. 1269. o.
- Braham, Randolph L.: *The Role of the Jewish Council in Hungary: a Tentative Assessment*. YVS, 1974. vol. X. 69–109. o.
- Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust I-II*. Ford. Zala Tamás – Berényi Gábor stb. Bp., 1988. Gondolat K. 1. 471. o. 2. köt. 567. o.
- Braham, Randolph L.: *The Kamenets-Podolsk and Délvidék Massacres: Prelude to the Holocaust in Hungary*. YVS, 1973. IX. 133–156. o.

- Cohen, Asher: *Petaim, Horthy, Antonescu and the Jews, 1942–1944: Toward a Comparative View*. YVS, 1987. vol. XVIII. 163–198. o.
- Der Kastner – Bericht Über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn*. München, 1961. Kindler Verlag. 368. o.
- Don, Jehuda-Magos, George: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése*. Ford. Ránki Júlia. *Történelmi Szemle*, 1985. 3. 437–469. o.
- Ember Mária: *Hajtúkanyar*. Bp., 1977. Szépirodalmi K. 245. o.
- Az Endre – Baký – Jaross per.* Sajtó alá rendezte, szerk., jegyzeteket írta: Karsai László és Molnár Judit, Bp., 1994. Cserépfalvi K. 650. o.
- Erez, Zvi: *The Jews of Budapest and the Plans of Admiral Horthy – August – October 1944*. YVS, 1984. vol. XVI. 177–203. o.
- „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. 1–2. Szerk. és a bev. tanulmányt írta: Karsai Elek. Bp., 1962. MIOK 1. köt. 589. o. 2. köt. 867. o.
- Gadó János: *Szabadkai zsidók a háború előtt – háború után – háború alatt*. Szombat, 1992/3. 18–19. o.
- Geyer Árpád: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája, 1945–1958*. Bp., 1958. MIOK. 167. o.
- Golubovič, Zvonimir – Kumanov, Zivan: *Novi Sad u ratu i revoluciji*. Knjiga II. 1941–45. Novi Sad, 1981.
- Haraszti György: *A „Ben Chananja” szerkesztője. (Ecsetvonások a zsmnaliszta Lőw Lipót arcképéhez.)* In: *A szegedi...*, 61–78. o.
- Haraszti György: *Magyar zsidó levéltári repertórium. I. Hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján*. Bp., 1992. MTA Judaisztikai Kutatócsoport.
- Harsányi László: *A szentesi izraelita hitközség története*. Bp., 1970. MIOK 210. o.
- Hausner, Gideon: *Ítélet Jeruzsálemben*. Bp., 1984. Európa K. 722. o.
- Hét év tized a hazai zsidóság életében*. 1–2. Szerk. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál. Bp., 1990. MTA Filozófiai Intézet 1. köt. 280. o.; 2. köt. 300. o.
- Hilberg, Raoul: *The Destruction of the European Jews*. New York, London, Holmes and Meier, 1985. I–III. 1273. o.
- Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államfőfiakkal*. Szerk.: Ránki György. Bp., 1983. Magvető K. I. 464. II. 476. o.

- Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából.* Bp., 1994. TEDISZ 426. o.
- Horníky János: *A kecskeméti zsidók története.* A szöveget gondozta, jegyzettel ellátta és a bevezetőt írta: Ö. Kovács József. Gyula, 1988. Bács-Kiskun Megyei Levéltár. 80. o.
- Horthy Miklós titkos iratai. Szerk.: Színai Miklós – Szűcs László. Bp., 1962. Kossuth K. 533. o.
- Hungarian-Jewish Studies.* Vol. I–III. Ed. by Randolph L. Braham. New York, World Federation of Hungarian Jews, I. 1966. II. 1969. III. 1973. I. köt. 346. o. II. köt. 300. o. III. köt. 324. o.
- Iratok a körösmezei zsidódeportálás történetéhez, 1941.* Közli Majsai Tamás. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV -V. 1984–1985. 195–245. o.
- Jelić, Dušan: *Kratak pregled istorije subotickih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada.* In: *Rukovet*, 1994. 4–5. 2–72. o.
- Jelić, Dušan: *A szabadkai zsidók története és szerepe a város fejlesztésében.* Ford.: Vasagyi Mária. In.: *Üzenet*, 1994. 7–8. 438–465. o.
- Jews and Non-Jews in Eastern Europe. 1918–1945.* Ed. by Bela Vago and George L. Mosse. New York-Toronto-Jerusalem, 1974, Israel Universities Press. XVII. 334. o.
- Juhász Gyula: *A barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt. 1938–1944.* Új Írás, 1984. 7. 68–92. o.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Harmadik, átdolgozott kiadás. Bp., 1988. Kossuth K. 486. o.
- Kanyó Ferenc: *Holocaust Csongrád megyében.* Kézirat. 63. o.
- Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja.* Szeged, 1994. június 45–47. o.
- Karády Viktor: *A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején.* Medvetánc, 1985. 2–3. 41–90. o.
- Karády Viktor: *Az asszimiláció Szegeden. (Szociológiai kérdésvázlat.)* In: *A szegedi...*, 9–43. o.
- Kárpátaljai dokumentum.* Bev. és jegyz. ell. Haraszti György. *Múlt és Jövő*, 1991. 3. 66–67. o.
- Karsai Elek: *Deportation and Administration in Hungary.* In: *The Holocaust...*, 107–127. o.
- Karsai László: *Válogatás Endre László levelesládájából.* *Múlt és Jövő*, 1989. 2. 94–95. o.

- Karsai László: *Zsidósors Budapesten 1944-ben*. Kritika, 1990. 11. 23–26. o.
- Karsai László: *Zsidósors Kárpátalján 1944-ben*. Múlt és Jövő, 1991. 3. 60–66. o.
- A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése*. (Dokumentumok) Közread. és bev. Gergely Jenő. Történelmi Szemle, 1984. 4. 580–616. o.
- Katzburg, Nathaniel: *Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920–1943*. (Jerusalem) (1981) Bar-Ilan University Press 299. o.
- Kaufmann Ilona: *Lágerbarátság*. In: *Barátság*, 1994. 8. 462–463. o.
- Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával*. Bp., 1943. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. 310. o.
- Komoly Pál: *A kelet-csanádi községekben lakó zsidók deportálása 1944-ben*. Békési Élet, 1988. 1. 80–83. o.
- Kovács András: *Az ijesztő végkövetkeztetés*. Buksz, 1990. 1. 74–78. o.
- Kovács József, Ö.: *Mintavétel Kecskemét XVIII. századi történetéből: a mezővárosi társadalom és a zsidóság*. In: *Bács-Kiskun megye múltjából* X. Kecskemét, 1989. 391–417. o.
- Kovács József, Ö.: *A kecskeméti zsidók polgárosodása, 1790–1848*, Levéltári Szemle, 1987. 4. 30–43. o.
- Kovács Mária, M.: *Aesculapius militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében, 1919–1945*. Valóság, 1985. 8. 69–82. o.
- Kovács Mária, M.: *Ügyvédek az árral szemben. Antiszemizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban*. Medvetánc, 1985. 2–3. 91–97. o.
- Kovács Róbert: *A házastársak migrációja a szabadkai zsidó hitközség példáján*. In: *Symposion*, 1993. 2. 12–15. o.
- Lackó Miklós: *A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években*. In: *Lackó Miklós: Válságok – választások. Történelmi tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Bp., 1975. Gondolat K. 318–363. o.
- Landesman György – Schweitzer József: *A magyar zsidóság a német megszállás és a deportáció kezdete közötti időszakban*. (1944. III. 19–1944. V. 15.); *Magyarországi hitközségek 1944 áprilisában*. Évkönyv, 1985–1991. ORI. 85–150. o.

Lengyel András: *Zsidók a szegedi újságírásban a húszas években.*
In: *A szegedi...*, 135–143. o.

Lévai Jenő: *Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók mentésére.*
Bp., 1946. Officina. 175. o.

Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.* Bp.,
1946. Officina. 320. o.

Lévai Jenő: *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka.* Bp., 1948. Magyar Teka. 320. o.

Lévai Jenő: *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről.* Bp.,
1946. Officina. 240. o.

Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon.* Bp., 1948. Magyar Teka.
479. o.

Magyarország története, 1918–1919, 1919–1945. 8. kötet. Főszerk.:
Ránki György. Bp., 1976. Akadémiai K. 1397. o.

Majsai Tamás: *A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IV-V.* 1984–1985. 59–86. o.

Marjanucz László: *A szegedi zsidó családok a 19. században.*
Szeged, 1988. Móra Ferenc Múzeum 52. o. (Szeged művelődés-
történetéből, 6.)

Marjanucz László: *A szegedi zsidó lakosság a reformkori össze-
írások tükrében.* In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében,*
1986. 94–98. o.

Marjanucz László: *Zsidó bérlők és kereskedők Kiskundorozsmán a
reformkorban.* In: *A szegedi...*, 45–59. o.

McCagg Jr. W. O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban.* Ford. Boris
János – Gordos Judit, Bp., 1992. Cserépfalvi K. 217. o.

Mendelshon, Ezra: *The Jews of East Central Europe Between the
World Wars.* Bloomington. (1983), Indiana University Press, 300. o.

Molnár Judit: *Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálások
történetéhez.* *Múlt és Jövő*, 1991. 3. 68–72. o.

Molnár Judit: *Jogfosztó intézkedések Szegeden a német megszállás
után.* (Részletek egy hosszabb tanulmányból.) *Szombat*, 1991. 4.
12–19. o.

Molnár Judit: *Zsidó gettók 1944-ben a Dél-Alföldön.* *Történelmi
Szemle.* 1992. 3–4. 249–270. o.

Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar
zsidóság tragédiájához.* Bp., 1947. Renaissance K. 252. o.

Pál József: *Glattfelder Gyula és az 1938–39-i zsidótörvények.* *Szege-
di Műhely*, 1991. 1–4. 52–108. o.

- Pál József: *Hamvas Endre a szegedi zsidóság deportálása ellen.* Szegedi Könyvtári Műhely, 1986. 1-2. 1-48. o.
- Péter László: *Szegedi arcképek (Kiss Dávid – Sós Aladár – Horváth István – Horváth Istvánné – Kalmár Ilona – Bach Endre)* In: *A szegedi...*, 79-93. o.
- Rácz Sándor: *Makó és a zsidóság.* Csongrád megyei honismereti híradó. 1984. 57-61. o.
- Ránki György: 1944. március 19. *Magyarország német megszállása.* Bp., 1978. Kossuth K. 324. o.
- Reitlinger, Gerhard: *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945.* London, 1953.
- Rosenfeld József: *Emlékezés a bajai gettóra.* MIOK Évkönyv 1973/74. 146-154. o.
- Rothkirchen, Livia: *Hungary – an Asylum for the Refugees of Europe.* YVS, 1968. vol. VII. 127-146. o.
- Ságvári Ágnes: *Holocaust Magyarország, 1944.* Bp., 1994.
- Sajti Enikő, A.: *Délvidék 1941-1944. A magyar kormányok délszláv politikája.* Bp., 1987. Kossuth K. 306. o.
- Sanbar, Moshe: *A leghosszabb évem.* Bp., 1990. Ikva K.
- Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896-1986. Válogatott tanulmányok.* Bp., 1989. Medvetánc könyvek. 311. o.
- Szeged története 1919-1944.* Szerk.: Serfőző Lajos. Szeged, 1994. Somogyi-könyvtár 4. köt. 798. o.
- Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács.* Bp., 1990. Minerva K. 445. o.
- Schmidt Mária: *Mentés vagy árulás? Magyar zsidó önmentési akciók a második világháború alatt.* Medvetánc, 1985. 2-3. 111-125. o.
- Sendrey-Bruck Judit: *Egy tizenéves szabadkai lány emlékei a holocaustról. (Kivonat a naplóból)* In: *Üzenet*, 1994. 11. 790-797. o.
- Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata, 1918-1945.* Sajtó alá rendezte: Perneki Mihály. Bp., 1983. Kossuth K. 362. o.
- Sipos József: *A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások.* In: *A szegedi...*, 109-133. o.
- Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége.* Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1989. 89. o.
- Szárász György: *Egy előítélet nyomában.* Bp., 1976. Magvető K. 287. o.

A szegedi zsidó polgárság emlékezete (*The Memory of Szeged Jewry.*) Szerk. Zombori István. Szeged, 1990. Móra Ferenc Múzeum, 200. o. (Továbbiakban: *A szegedi...*)

Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok.* Bp., 1986. (Szerző) 333. o.

Szita Szabolcs: *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945.* Bp., 1989. Kossuth K. 313. o.

Szita Szabolcs: *Holocaust az Alpok előtt, 1944–1945.* Győr, 1983. Győr m. Lapkiadó 167. o.

Szita Szabolcs: *Utak a pokolból: Magyar deportáltak az annektált Ausztriában 1944–1945.* Sopron, 1991. Metalon, 284. o.

The Holocaust in Hungary Forty Years Later. Ed. by Randolph Braham and Bela Vago. New York, 1985. Columbia University Press, 235. o.

Trunk, Isaiah: *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation.* New York, 1972. The Macmillan Company, 664. o.

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidó-
üldözés történetéhez. 1. 1944. március 19 – 1944. május 15.
A német megszállástól a deportálás megkezdéséig. Szerk. Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Bp. 1958. MIOK, 379. o.

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidó-
üldözés történetéhez. 2. 1944. május 15 – 1944. június 30.
A budapesti zsidóság összeköltöztetése. Szerk. Benoschofsky Ilona – Karsai Elek. Bp., 1960. MIOK, 401. o.

Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidó-
üldözés történetéhez. 3. 1944. május 26 – 1944. október 15.
A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Szerk. és a bev. tanulmányt írta Karsai Elek. Bp., 1967. MIOK, 720. o.

Vago, Bela: *Budapest, Jewry in the Summer of 1944 – Otto Komoly's Diaries.* YVS, 1970. vol. VIII. 81–105. o.

Várdy Péter: *A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban. Szemléleti problémák és a kérdés aktualitása.* In: *Zsidóság...*, 181–219. o.

Varga László: *A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–45.* Évkönyv, 1983–84. MIOK. 389–420. oldal.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították: Ránki György, Pamlényi

Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. Kossuth K. 1006. o.

Zombori István: *Egy szegedi zsidó polgár kulturális élete (Fenyő Mátyás munkássága)*. In: *A szegedi...*, 145–163. o.

Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a húszadik századi Magyarországon. Sajtó alá rend. Hanák Péter. Bp., 1984. Gondolat. 381. o.

NÉVMUTATÓ

- Ajtay Gábor 68, 69
Altenburg, Günther 154
Angermayer 147, 148
Antal István 35, 169
Antonescu, Ion 33
Antretter János 102
Arendt, Hannah 9, 151
Arnold Alajos 67
- Baky László 35, 36, 42, 49,
58, 59, 60, 72, 73, 80, 91,
94, 105, 130, 132, 133,
152, 171, 173, 176
Balogh Józsefné 163
Baranyi család 162
Bárcziházi Bárczy István 35
Bauer, Yehuda 127
Becker Vendel 175
Beck Józsefné 163, 164
Bécsy Bertalan 101–105, 125,
141
Beke Ferenc 181
Beliczey Miklós 77
Beliczky Kálmán 109
Benedek János 118
Benoschofsky Ilona 10
Berend József 55
Berényi Gábor 14
Beretzk Pál 66, 77, 109, 110,
111, 114, 115, 120, 128
- Bernhart Sándor 65, 67–70,
77, 128
Bessenyei Lajos 135
Bethlen István 19
Bíacsy Béla 143, 144
Bibó István 10, 11, 29, 120
Biedl Samu 22, 24
Blaschke, Hanns 146, 149
Boda Ernő 122
Bodolay Endre 142
Bogdán József 141
Bokor Péter 35
Bosnyák Zoltán 113, 114
Braham, Randolph L. 7, 11,
13, 14, 15, 30, 71, 72, 127,
132, 146, 149, 150
Buócz Béla 43, 51–53, 55, 56,
60–64, 66, 75, 89, 91, 94,
180, 181
- Carp, Matatias 9
Cohen, Asher 13, 33, 73
- Cselle Ferenc 93, 94
- Darányi Kálmán 23, 25
Deák István 15
Deák Leó 77
Dobay Andor 54, 107, 108

Egedy Kálmán 47, 116
 Eichmann, Adolf 9, 34, 36,
 120, 123, 127, 128, 146,
 147, 149, 151
 Ember Mária 12, 57, 71
 Endre László 35–37, 39,
 41–43, 50, 56, 58, 59,
 62–64, 69, 75, 79, 80, 91,
 94, 105, 110, 113, 116,
 117, 121, 132, 133, 137,
 152, 158, 164, 169, 171,
 173, 175, 177
 Endrey Béla 39, 77
 Erber Simon 155
 Erdélyi Jenő 93
 Erez, Zvi 13

 Falta Marcell 170, 171
 Faragho Gábor 37–39, 152
 Faragó Lajos 155
 Farkas Géza 117
 Fehér Mátyásné 159
 Fejér Miklós 77
 Fekete Béla 157
 Fenyő Lajos 93
 Fenyő Mátyás 56
 Ferenczy Béla 102, 104, 105,
 126
 Ferenczy László 59, 60, 69,
 72, 132, 133, 136, 146, 151
 Fernbach Péter 77
 Finta Imre 60, 136, 142, 143,
 145, 149, 158, 163, 164,
 166, 181–183
 Földváriné Kocsis Luca 39
 Frenkel Jenő 93, 147
 Friedländer, Saul 14
 Friedmann István 161
 Friedrich István 37
 Fülöp Lajos 164, 165

Garai Attila 14
 Garzó Áronné 159, 160
 Gaskó Miklós 148
 Géczy András 116–118
 Gerő Miksa 99
 Glattfelder Gyula 24, 26
 Golubovič, Zvonimir 66
 Gottlieb József 159
 Gömbös Gyula 22
 Grósz Marcell 93
 Gusztáv, V., svéd király 177

 Hajdu Tibor 17
 Hajnácskőy László 60
 Halász Géza 130
 Halász Pál 157
 Haller István 18
 Hamvas Endre 16, 62–64, 66,
 73, 74, 84, 129, 140, 141,
 150, 157, 159, 175, 178
 Harkay Béla 95
 Hausner, Gideon 31, 127
 Hennyey Gusztáv 165
 Hetényi Sándor 125
 Hilberg, Raul 9, 10, 119
 Himmler, Heinrich 15, 35
 Hitler, Adolf 15, 32, 33, 138
 Holtzer Gyuláné 162, 163
 Horthy Miklós 22, 32–35, 39,
 72, 89, 96, 128, 138, 146,
 177
 Horváth Dezső 42
 Horváth József 89, 139, 158,
 172, 173
 Horváth Miklós 13
 Horváth Ödön 77, 96

 Imrédy Béla 25, 35, 77
 Irányi László 54
 István, I. Szent 85

- Iván Mihály 45
Iványosi Szabó László 95
Izsák Ilona 155
- Jagow, Dietrich von 32
Jánossy Gergely 141
Jaross Andor 35–38, 40, 60,
70, 72, 77, 78, 117, 121,
143, 144, 152, 166–170, 172
Jeckeln 31
Jelić, Dušan 66
Juhász Gyula 11, 17, 34
Jungerth-Arnóthy Mihály 151,
152
- Kállai Tibor 14
Kállay Miklós 15, 32
Kaltenbrunner, Ernst 15, 34,
35, 146, 149
Kampf, Eric 180
Kanász-Nagy Sándor 55, 108
Kanyó Ferenc 27
Karády Viktor 20, 21, 27
Karsai Elek 10, 11, 13, 174
Karsai László 14, 35, 130
Kasztner Rezső 146, 147,
149–151
Kaufmann Imre 171
Kelemen Béla 17
Kemenes Tibor 73, 75, 84,
139, 155, 158, 162, 163, 181
Keresztes Andor 89, 90, 139,
158, 181
Keresztes-Fischer Ferenc 39, 43
Kertész Béla 93
Kertész Ernő 147
Kertész Oszkár 156
Király Gyula 130
Király Imréné 161
Kiss Csaba Sz. 14
- Kiss Endre 77, 96
Kolosváry-Borcsa Mihály 45
Kolozsváry Andor 89
Komoly Ottó 14
Konrád György 7
Korányi András 181
Kovács András 15
Kovács József Ö. 21
Kovács Mária M. 19, 30, 169
Kozma Béla 78
Krumey, Hermann Alois 34
Kumanov, Živan 66
Kunder Antal 50
- Lackó Miklós 22
Laczy István 95, 96, 98, 100
Laczy Pál 95
Lantay István 50, 116–118
Lázár Miklós 117
Lévai Jenő 9–11, 14, 69, 71,
72, 127, 133, 150, 151, 167
Liebmann Béla 160
Link Elemér 117
Liptay László 60, 142, 143,
158, 166, 176, 182
Liszka Béla 95–101, 122, 126,
128
Losonczy Endre 66
Lőw Immánuel 20, 28, 150
Lőw Lipót, Lőw Immánuel apja
20
Lőw Lipót, Lőw Immánuel fia
147, 148
Luther, Martin 32
- Magyary-Kossa Aladár 77–80,
82, 88, 89, 92, 93, 104,
124, 125, 140, 141, 158,
160, 162, 164, 166,
169–171, 177, 181

Majsai Tamás 30, 31
Majtényi Béla 157
Mandelkern Vilmos 159
Margitta István 180
Marjanucz László 20
Markó István 99
Mátyás Samu 163
McCagg, William O. 15
Mérey László 77
Meskó Zoltán 166, 170
Mester Miklós 167, 169
Mészáros Lajos 51
Mindszenty József 84
Molnár Andor 168
Molnár Imre 77
Molnár Judit 7, 35
Molnár Zsigmond 167
Munkácsi Ernő 10, 14, 94,
121, 127
Mussolini, Benito 33

Nagy Miklós 65, 66
Nagy Pál 135
Nagy Samu 172
Nagy Zsuzsa L. 17
Naschitz Simon 159
Névery Sándor 143

Nyitrai százados 142, 182
Nyitrai Lászlóné 159

Oláh József 141
Orsai Antal 109, 110
Óvári László 104

Pál József 16, 149, 166
Pálffy József 39, 40
Pamlényi Ervin 11
Pap Róbert 24, 27, 61–63,

81–83, 85–87, 90, 93,
124–126
Papp Istvánné 79, 80
Papp Jánosné 162
Paskesz Fülöp 125
Perneki Mihály 27
Petain, Philippe 33
Piukovics József 77
Pius, XII., pápa 177
Pogány József 119
Purjesz Béla 166, 167, 169,
170, 182

Radó József 147
Ránki György 11, 13, 15, 17,
32, 150
Rassay Károly 24–26
Reiner Rudolf 161
Reitlinger, Gerhard 10
Reitzer Miklós 93
Reők Andor 77
Ribbentrop, Joachim von 32,
76, 134, 154
Riesz Frigyes 168, 169
Romsics Ignác 19
Roosevelt, Franklin Delano 177
Rosenfeld József 69, 70, 149,
178
Rothkirchen, Livia 13, 33
Rotta, Angelo 85, 156
Rottenberg Pál 93
Ruszkiczay-Rüdiger Imre 131
Rusznayk István 166, 167,
169, 170, 182

Sági József 39, 123
Ságvári Ágnes 108, 118, 119
Sajti Enikő A. 23, 31, 41, 66
Sárkány Gyula 39, 77

- Schmidt Mária 14, 127, 150
Schönberger Dezső 99–101,
122, 126
Schwartz Adolf 161
Schwartz Károly 159
Schwarz Viktor 72
Sebők Mihály 117
Serédi Jusstinián 24, 62, 64,
73, 74, 140, 178
Seres Iván 14
Serfőző Lajos 23
Shvoy Kálmán 26, 27, 34, 75,
173
Silberstein Adolf 147
Simkó Elemér 77
Sipos József 18
Slachta Margit 30
Stark Tamás 12, 71, 72, 150,
165
Steiner Zoltán 93
Stein Sándor 164–166
Stern Samu 94, 121

Szabó Béla 93
Szabó Miklós 7, 17
Szalay József 94
Szappanos Jenő 95
Száráz György 11, 12
Szarvas Dávidné 155
Székács István 77
Szekeres Gyula 117
Szekfű Gyula 22
Széll Pál 170
Szenes Sándor 13
Szent-Györgyi Albert 28
Szepesi Lajosné 161
Szilády Gyula 135
Szilágyi Ernő 147, 148
Szilágyi László 167

Szinai Miklós 33
Szita Szabolcs 72, 150, 151
Szivessy Lehel 84–86, 93, 160
Szöllös Antal 157
Sztójay Döme 11, 25, 30, 32,
34, 35, 39, 41, 43, 74, 85,
128, 131, 133, 152, 156, 174,
181
Sztojka 176
Szűcs László 33

Tamás Gáspár Miklós 7
Teleki Pál 17, 18, 25
Temesváry László 48, 49, 75,
159
Thadden, Eberhard von 165
Tilkovszky Loránt 11, 17
Tónay Aladár 89
Tóth Béla 10, 36, 40, 45,
48–50, 53, 55, 64, 73–76,
80–82, 84, 86–92, 94, 111,
113, 114, 120, 128, 138,
140, 141, 155, 156, 158,
159, 164, 166, 167, 170,
175, 176, 179, 180, 181
Trenker, Alfred 35
Trunk, Isaiah 106
Tukats Sándor 27, 29, 40,
74–78, 179, 180

Uray László 132
Urbán Gáspár 77

Vacs Andrásné 139
Vadász Ferenc 148, 149
Vágó Béla 13
Vajta Jenő 93
Várdy Péter 13
Varga László 8, 12

Várszegi Károlyné 159, 160

Vass Károlyné 162

Veesenmayer, Edmund 11,
35, 39, 59, 76, 131, 132,
134, 154, 164, 165, 177

Viczián István 77

Vojnits Gyula 77

Vrancsik István 148

Wallenberg, Raoul 167

Wámoscher Béláné 156

Weiszenberger Jenőné 161

Wisliceny, Dieter von 34

Wolf Mátyás 117

Zalasdy Ferenc 65, 69

Zala Tamás 14

Zombori István 18, 56

Zombory Gyula 66

Zöld József 135

Zsótér Sándor 52

HELYNÉVMUTATÓ

- Abony 101, 134, 138
Ada 70
Akasztó 118
Alföld 101
Auschwitz 69, 118, 127, 129,
131, 132, 146–151, 160, 178
Ausztria 72, 148, 149

Bácsalmás 16, 40, 134, 145,
149
Bács-Bodrog vm. 38, 40, 41,
61, 77, 177
Bácska 31, 61
Bácstopolya 56
Baja 61, 65, 67–73, 77, 125,
128, 134, 150, 155, 168, 178
Balástya 49
Balmazújváros 134
Bánát 31
Barcs 72
Battonya 106
Battonyai járás 105, 106
Bátya 57
Bécs 72, 132, 146, 147, 149,
150, 167
Békés 77, 134
Békéscsaba 68, 107, 134,
145, 151
Békés vm. 38

Beregszász 130
Berettyóújfalu 134
Bergen-Belsen 147, 149
Besszarábia 33
Bihar vm. 134
Budapest 12–15, 20, 34, 35,
48, 56, 58, 59, 84, 94, 120,
121, 123, 127, 131, 133,
146–151, 178, 181
Budapesti csendőrkerület, I. 59
Bukovina 33
Bulgária 33

Cegléd 39, 101, 105, 134, 138

Csanádapáca 105
Csanád-Arad-Torontál vm. 38,
41, 77, 101, 102, 105, 125
Csanádpalota 104
Csanytelek 108
Császártöltés 118
Csengele 49
Csengőd 118
Csongrád 40, 101, 107–109,
134, 138, 151
Csongrád vm. 38, 41, 54, 77,
101, 107, 108, 166
Csorvás 49, 134

- Debrecen 134, 135, 145, 146,
 149, 150, 179
 Debreceni csendőrkerület, VI.
 59, 133–135, 146, 147
 Dél-Alföld 20
 Délvidék 10, 30, 31, 36, 41,
 60, 61, 63–65, 68, 70, 71,
 73, 75, 83, 99, 125, 129,
 130, 138, 139, 143, 174
 Derekegyház 108
 Dévaványa 134
 Dnyeszter 31
 Domaszék 49
 Dombegyháza 106
 Duna 61
 Dunántúl 20
 Dunavecsei járás 111, 116, 117
 Dusnok 57

 Eleki járás 105, 106
 Endrőd 134
 Erdély 60
 Észak-Erdély 36, 94
 Esztergom 40
 Európa 19, 174

 Fábiánsebestyén 108
 Felső Átokháza 49
 Felsőzsolca 149
 Ferenc csatorna 61
 Foktő 42, 56
 Franciaország 33
 Füzesgyarmat 134

 Galícia 23, 26, 30
 Gänsendorf 69

 Gyoma 134
 Győr 23

 Gyula 134

 Hajdúböszörmény 134
 Hajdúdorog 134
 Hajdúhatház 134
 Hajdúszállás 134
 Harmadik Birodalom lásd
 Németország
 Hódmezővásárhely 22, 39, 66,
 77, 108–110, 112–115, 120,
 128, 134, 147, 165
 Horgos 72, 108
 Horvátország 60

 Izrael 9, 151

 Jakabszállás 177
 Jánoshalma 53, 177
 Jász-Nagykun-Szolnok vm.
 38, 77
 Jeruzsálem 9, 13, 31, 127, 151
 Jugoszlávia 33

 Kalocsa 111, 116–118, 134
 Kalocsai járás 40, 42, 47, 56,
 111, 114, 116, 117, 155
 Kamenyec-Podolszkij 30, 31
 Kanada 182, 183
 Kaposvár 25, 97, 98
 Karcag 134
 Kárpátalja 14, 30, 36, 60, 94,
 106, 129–131
 Kárpát-Ukrajna 130
 Kassa 64, 130, 132, 148, 149
 Kassai csendőrkerület, VIII.
 59, 130, 132
 Kecel 114, 118, 119, 134
 Kecskemét 16, 20, 21, 24, 25,
 68, 77, 95, 98, 99, 101,

- 105, 109, 118, 122, 126,
128, 133, 134, 138, 145,
149 155 165, 174, 175, 178
Kevermes 106
Királyhalma 49
Kiskörös 101, 118, 119, 134,
138
Kiskörösi járás 42, 118
Kiskundorozsma 107–109, 134
Kiskunfélegyháza 40, 48, 49,
68, 101, 105, 113, 119, 122,
133, 134, 138, 176
Kiskunfélegyházi járás 119
Kiskunhalas 116, 117, 134
Kiskunmajsa 119, 134
Kistelek 108, 109, 134, 162
Kisújszállás 134
Klessheim 32
Kolozsvár 64
Kolozsvári csendőrkerület, IX.
59, 130, 132
Kömpöcpusztá 119
Kőrösladány 134
Kőrösmező 30
Közép-Európa 33
Kulai járás 40
Kunágota 105
Kunhegyes 134
Kunszentmárton 101, 134, 138

Lengyelország 13, 151
Lengyelkápola 49

Magyarbánhegyes 105, 107,
128, 134
Magyarkanizsa 61, 62
Magyarország 7, 9–13, 15, 17,
19, 21–23, 29, 31–35, 37,
108, 121, 131, 132, 135,
155, 156, 167, 170, 178
Makó 48, 63, 97, 99, 101–
105, 113, 122, 125, 126,
134, 140, 141
Marosvásárhely 64
Marosvásárhelyi csendőrke-
rület, X. 59, 130, 132
Martonos 61
Medgyesbodzás 106
Medgyesegyháza 106
Mélykút 177
Mezőberény 134
Mezőhegyes 106
Mezőkovácsháza 105, 107,
128, 134
Mezőkovácsházi járás 105, 106
Mezőtúr 134
Mindszent 108, 109, 134
Mindszenti járás 54, 107, 114
Miskolc 40
Miskolci csendőrkerület, VII.
59, 132
Monor 47
Mórahalom 49
Munkács 64, 130, 132, 137

Nádudvar 134
Nagybánhegyes 105
Nagykanizsa 72
Nagykörös 101, 105, 134, 138
Nagylaki járás 102–104
Nagymágocs 108
Nagyszéksós 49
Nagyvárad 145
Németország 13, 32, 33, 131,
132, 146, 159
New York 11, 14
Nyitra-Pozsony vm 40

- Ókéske 177
Orosháza 134, 151
Öregcsertő 47
Palánka 65
Pécsi csendőrkerület, IV. 59,
60, 71, 72, 130
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. 38,
39, 41, 58, 77, 101, 116,
117, 119, 123, 177
Pitvaros 104
Refkovács háza 106
Románia 9, 60
Röszke 49
Salzburg 181
Sándorfalva 108
Siófok
Soltvadkert 101, 118, 119,
134, 138
Sopron 40, 69
Strasshof 146, 149–151, 167,
178
Sükösd 42, 57
Svájc 147, 149
Szabadka 20, 61, 62, 64–66,
68, 73, 77, 110, 134
Szabolcs vm. 40
Szank 177
Szarvas 134
Szatmárnémeti 64
Szatymaz 49
Szeged 7, 10, 16–21, 23,
26–29, 34, 36, 39, 40,
43–51, 53, 55, 56, 60–66,
68, 70, 72–75, 77–80, 86,
87, 89–92, 94, 97, 98,
102–105, 107, 109, 110,
111, 113, 115, 118–120,
124, 125, 128–130, 133–
153, 155–158, 162, 165–
170, 172–175, 178–183
Szeged-Fehértő 49
Szeged-Felsőközpont 49
Szegedi csendőrkerület, V. 7,
16, 21, 22, 38–40, 44, 58–
60, 71, 76, 108, 111, 116,
128, 130, 133, 136, 142,
143, 146, 147, 174, 178
Szeghalom 134
Szegvár 108
Székesfehérvári csendőr-
kerület, II. 59, 132
Szentés 55, 105, 107–110, 134
Szentmihálytelek 49
Szerbia 60, 131
Szoboszló 134
Szolnok 134, 145, 146, 149, 150
Szombathelyi csendőrkerület,
III. 59, 60, 71, 72, 130
Szovjetunió 13, 30
Tisza 54, 61
Tiszaöldvár 101, 134, 138
Topolya 134
Torontáli járás 102–104
Torontó 182, 183
Tótkomlós 134
Törökszentmiklós 134
Túrkeve 134
Újpest 97, 98
Újkéske 119, 177
Újvidék 20, 61, 65, 66, 77
Ungvár 64

Uszód 47

Végegyháza 106

Vésztő 134

Zákány 49

Zenta 61, 62

Zentai járás 70

Zombor 40, 61, 62, 65, 77

Zsablya 40

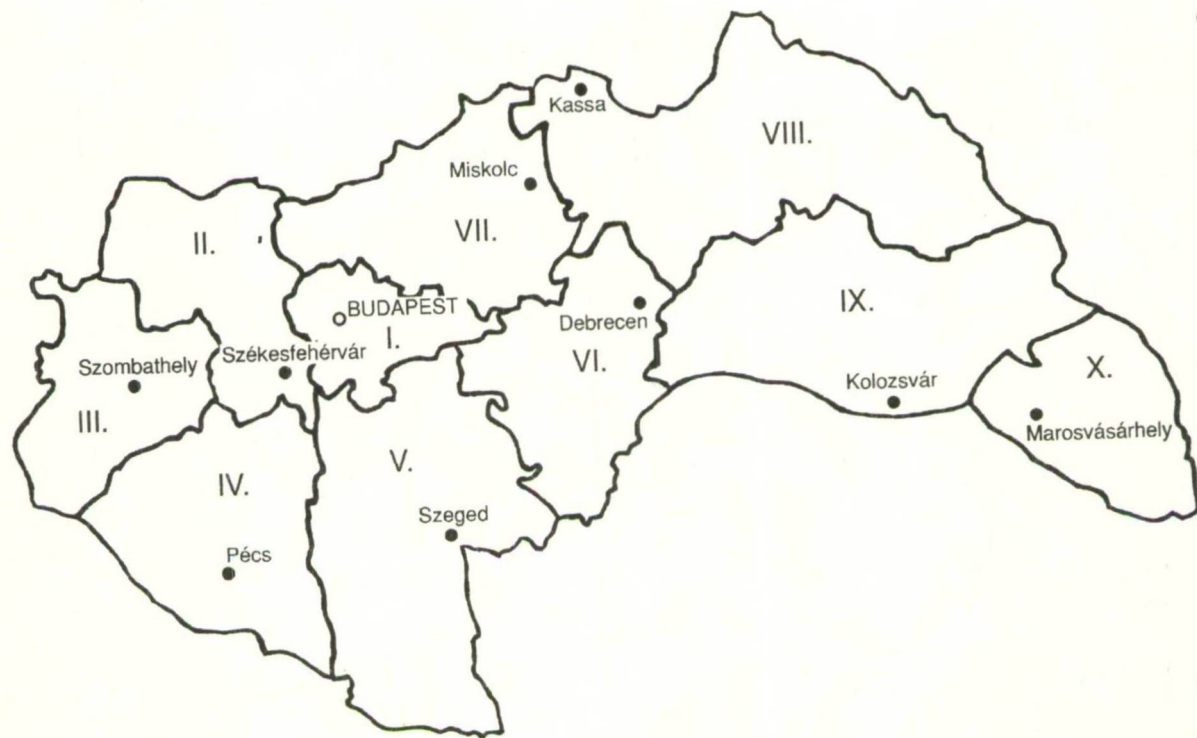
FÜGGELÉK

(térképek, fényképek)

1. térkép

Az V. (szegedi) csendőrkörület

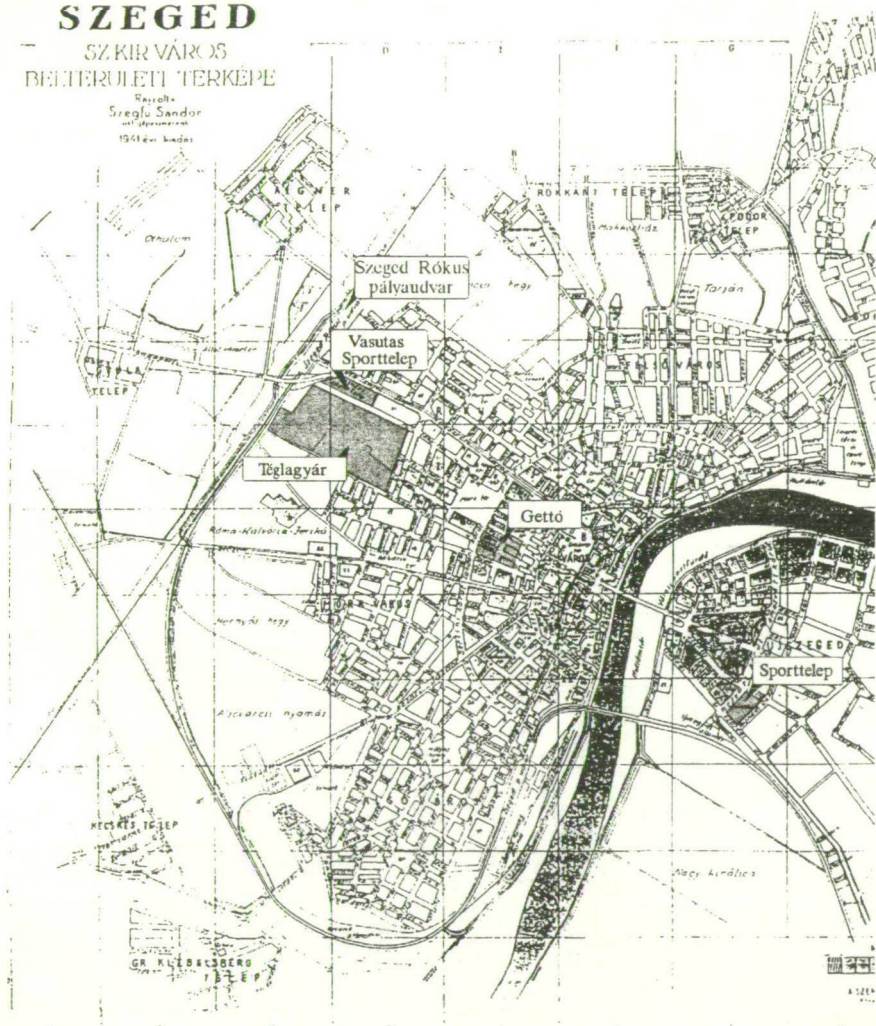

2. térkép
Magyarország csendőrkerületei 1944-ben

SZEGED

52 KIR VÁROS
BELTERÜLETI TERKEPE

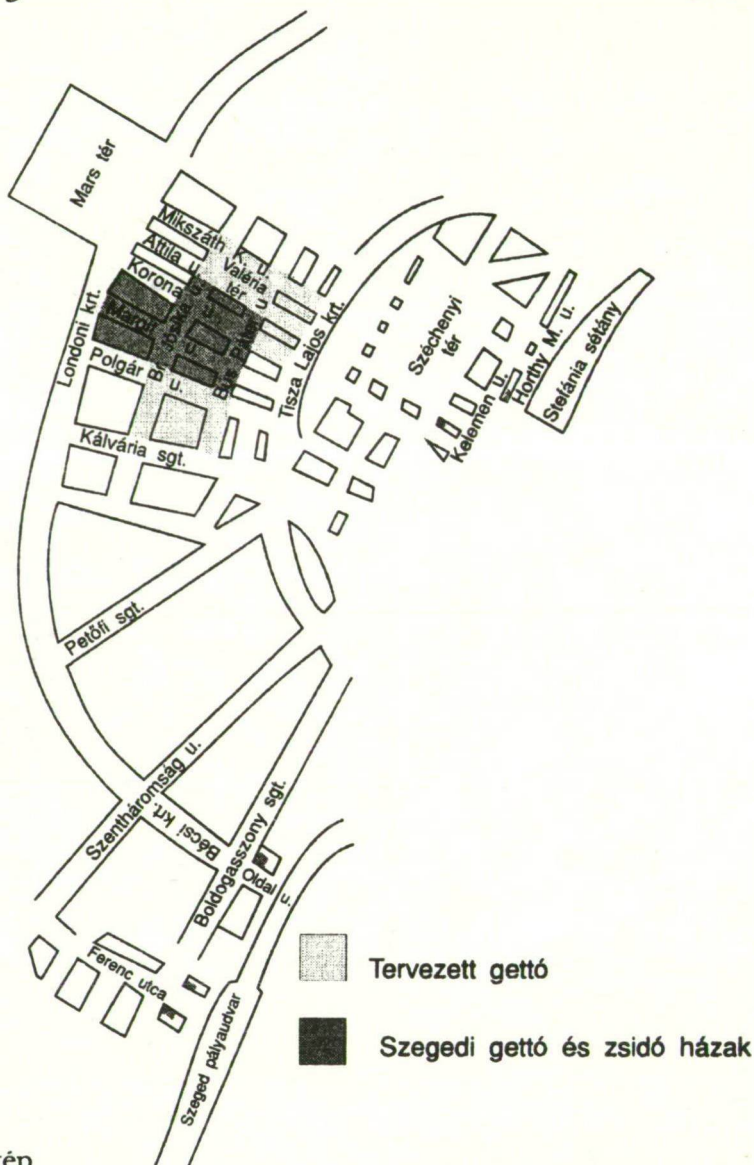
Rajtolta
Szeged Sándor
1941 évi kiadás

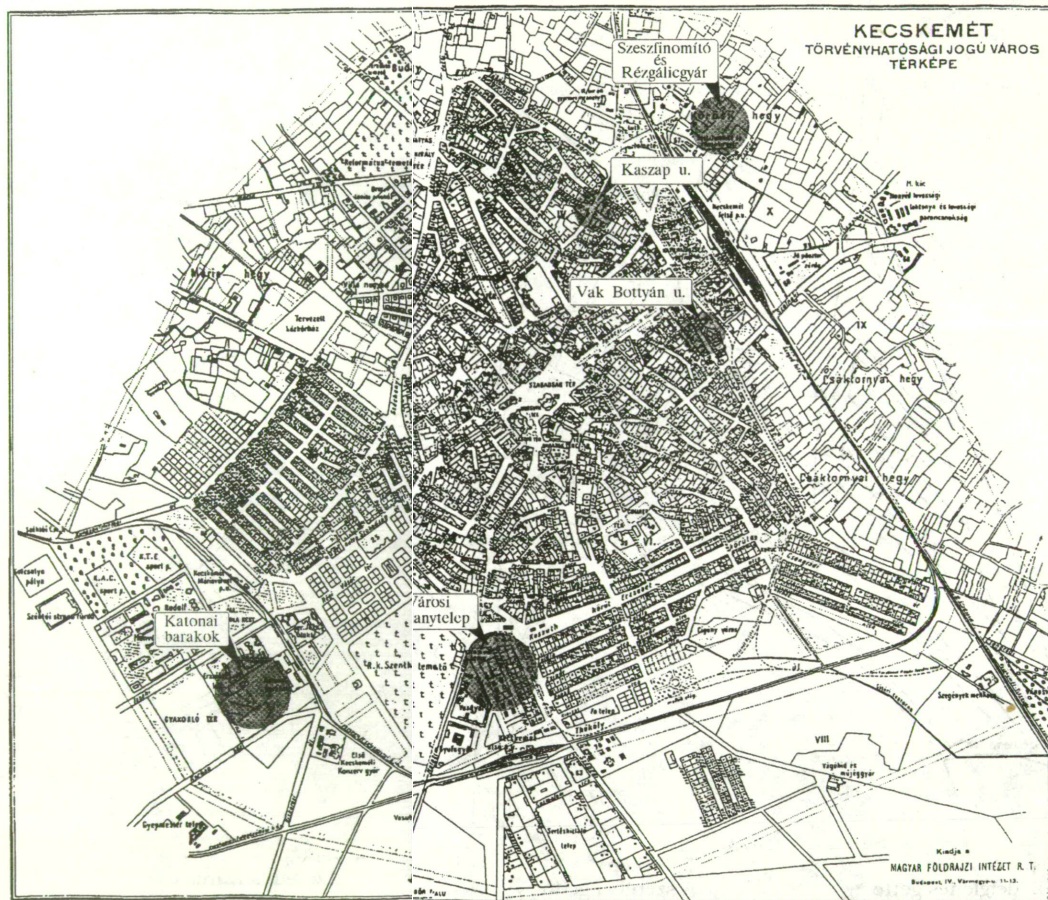
3. térkép

Szeged

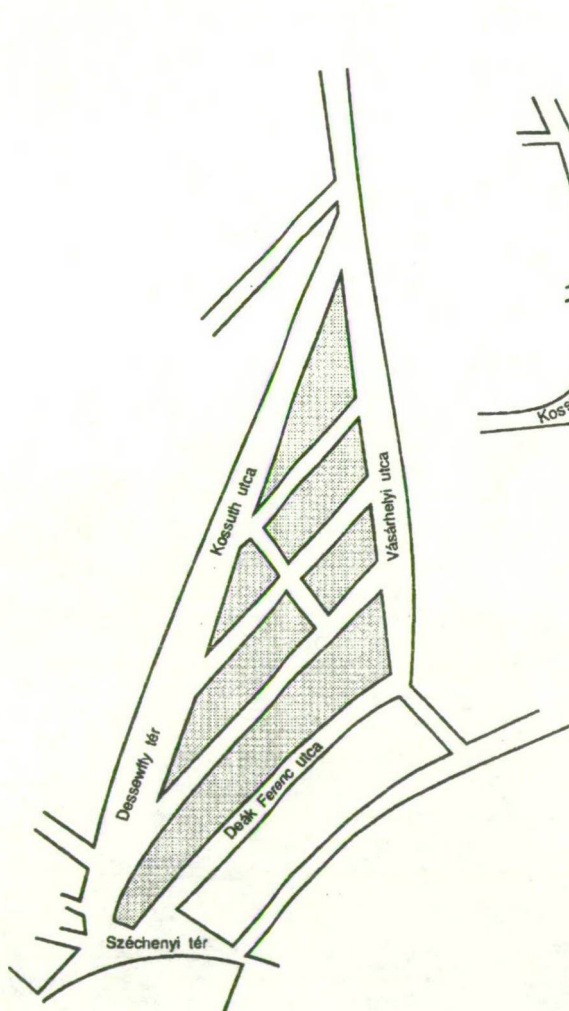
A zsidók lakhelyéül kijelölt területek

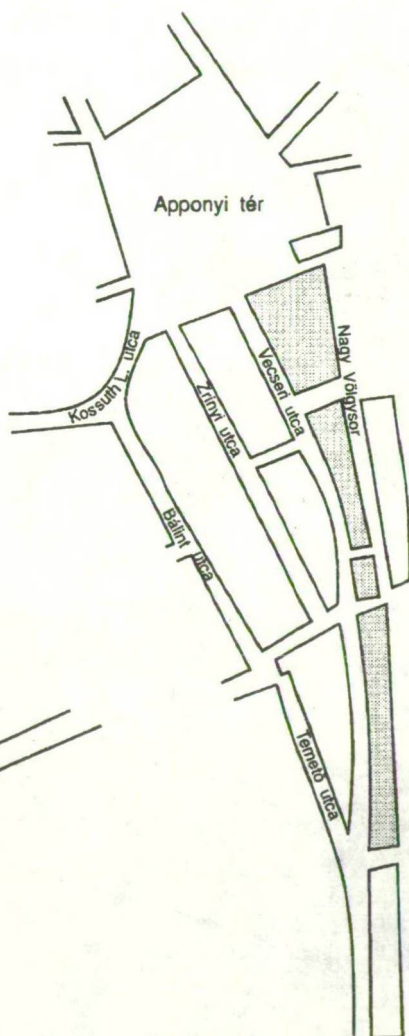
4. térkép
Szeged belvárosa

5. térkép
Kecskemét
A zsidók lakhelyeül
kijelölt területek

6. térkép
A makói ideiglenes gettó

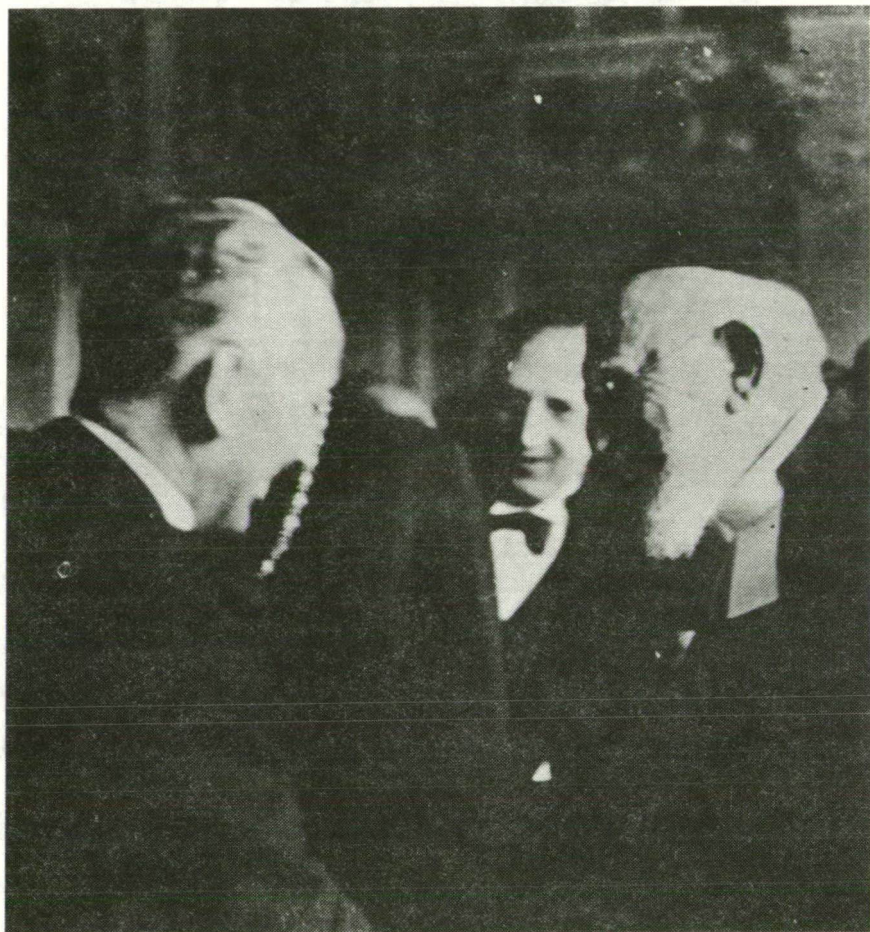
7. térkép
A szentesi gettó

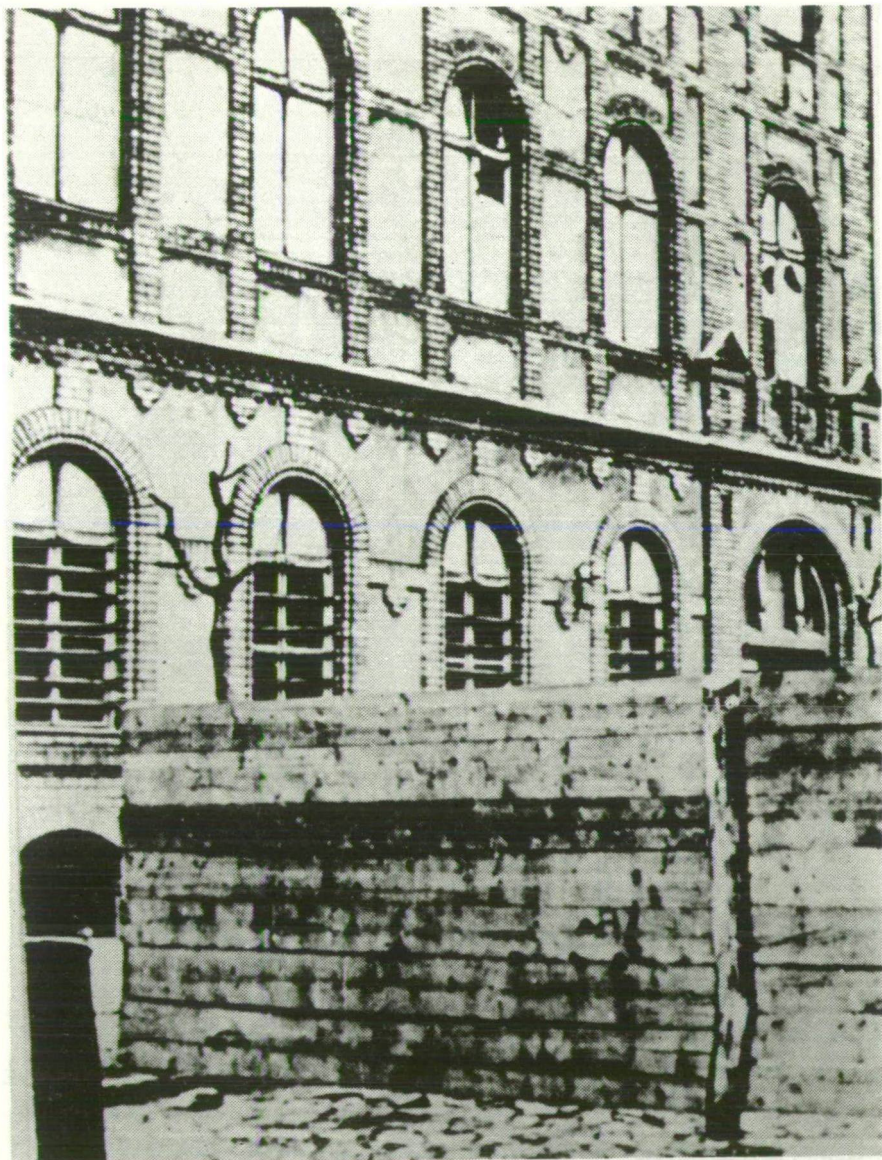

1. Ülő sor jobbról: Buócz Béla, Pálffy József, Glattfelder Gyula, Imecs György, Back Bernát az egyetem aulájában

2. Balszálen ül: Szivessy Lehel
Jobbszálen ül: Löw Immánuel
3. Balról: Biedl Samu, Löw Immánuel unokája, Löw Immánuel,
Beregi Oszkár (1936)
4. Szent-Györgyi Albert Löw Immánuellel beszélget (1938)

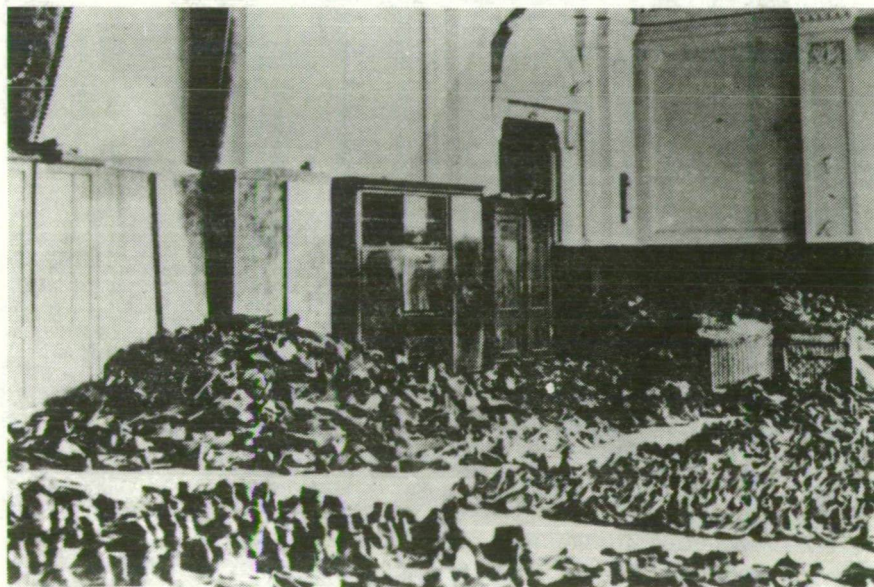

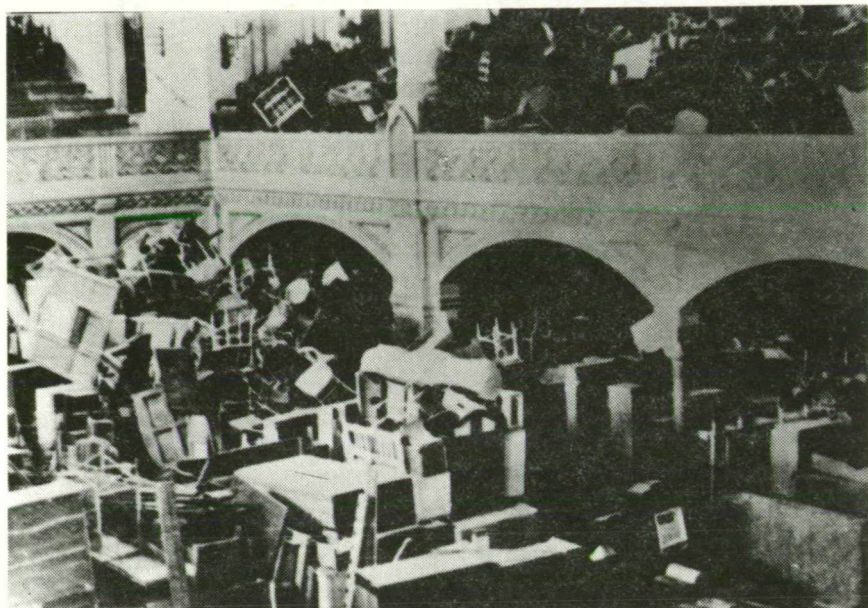
5. A szegedi gettó palánkja (1945)

①

6–10. A szegedi zsinagógában összegyűjtött cipők, ruhák, ingóságok (1945)

SUMMARY

The study deals with one particular segment of the Hungarian holocaust. Geographically the focus of interest is the V. Gendarmerie District (Szeged) – see maps 1. and 2. The author investigates the process of the ghettoization and concentration of the Jews by the Hungarian authorities assisted by local German experts of the *Endlösung* the process that eventually led to deportation and annihilation.

First of all the activity of the Hungarian administrative apparatus during the „dejewification” of the country is under scrutiny. Raul Hilberg in his monumental work distinguishes three separate phases of the annihilation process that had put forward the machinery of destruction with inexorable logic. First the notion of the „Jew” was determined than came the isolation of the people with no citizenship rights whatsoever from the rest of the population and the third phase consisted of expulsing them from the territory of the given country and eventually from life itself.

As to the Hungarian details the aim of the author was not to give a local history in the traditional sense of the word. She regarded it as one of her principal tasks to modify the propositions and analyses of the literature on the basis of primary archive sources. She also succeeded in presenting new facts and evaluations.

In the introductory chapter Molnár aims at a historiographical overview of the Holocaust literature both Hungarian and international. The next chapter describes the history of Antisemitism in the interwar period with particular respect to the situation of the Jews in the cities of Szeged and Kecskemét. After analyzing the anti-Jewish Laws and their reception she goes on to describe the anti-Jewish legislation after March 19, 1944. She devotes a separate analysis to the reorganization of the administrative apparatus,

and to the replacements and resignations - by the way very few in numbers. She agrees with the thesis of modern Holocaust literature that the will of the central governmental authorities could not have been carried out without the active, moreover enthusiastic support of local administrative and police leaders.

The third chapter describes the process of ghettoization and the author is specifically interested in the „dejewification” around the southern borderline of the country. Following this analysis she gives a detailed description of the organization of the ghettos in Szeged and Kecskemét, giving an accurate geographical delineation of the ghettos and estimating the exact number of the people living there. In describing minor ghettos in the countryside she stresses the positive attitude and brave behavior of the deputy-major of Hódmezővásárhely.

One of the most controversial issues of the literature dealing with the Holocaust seems to be the role played by the Jewish Councils. There remained very few sources concerning the activities of the Jewish Councils in the V. Gendarmerie District. These are mainly applications the aim of which was to convince the authorities that local Jews had already been completely Magyarized. It cannot be proved that Council leaders were aware of Auschwitz. If this is so they cannot be blamed for not alerting their brethren to the imminent danger.

The fourth chapter deals with the organization of the concentration camps and of the deportations.

There is a separate chapter on the hitherto rather neglected issue of the exempted Jews. On the basis of documents it can be clearly seen that although the local authorities had the opportunity to save people from the ghettos and concentration camps they failed to do so even in the case of such significant, moreover world-famous people as university professors Purjesz and Rusznyák.

The author had the aim to give the most precise picture possible of the functioning of local authorities in Szeged, Kecskemét and the neighbouring towns and villages in the „solution” of the Jewish question after the German invasion of the country.

A Cserépfalvi Kiadó e témához kapcsolódó közelmúltban megjelent kötetei

AZ ENDRE – BAKY – JAROSS PER

Sajtó alá rendezte: Karsai László és Molnár Judit

B/5 egészpapír 650 oldal 950 Ft

1945. december 17-től 1946. január 7-ig tartott a Zeneakadémia nagytermében a magyar holocaust három főbűnösének népbíróági tárgyalása. Jaross Andor belügyminiszter és két államtitkára, Endre László és Baky László szervezte meg 50 évvel ezelőtt a magyarországi vidéki zsidóság deportálását. Ennek a „világrekordnak” a krónikája ez a per.

A kötetben csaknem teljes terjedelmében újraközöljük az eredeti tárgyalási jegyzőkönyveket, amelyekhez, mintegy a kötet egyharmadnyi terjedelmében magyarázó jegyzeteket, annotált névmutatót is csatolunk. A jegyzetekben közölt eredeti levéltári dokumentumok egy része, például Ferenczy László csendőr alezredes híres esemény-jelentései, most látnak először napvilágot teljes terjedelmükben. Külön érdekessége a kötetnek, hogy a per során tanúként hallgatták ki Edmund Veessenmayert, Szálasi Ferencet és még sok bűntársukat.

Asher Cohen

A SOÁ

110 x 185 mm kartonált, 124 oldal, 250 Ft

A címben szereplő kifejezés a Holocaust héber elnevezése. A haifai egyetem világhírű történész professzora rövid, népszerű formában foglalja össze az európai Holocaust történetét. A könyv hét fejezete az európai zsidóság tragikus sorsának egy-egy stációja. Kiemelten foglalkozik a magyarországi zsidóüldözésekkel – a szerző Budapesten született! –, de az érdeklődő olvasó az összes, érintett európai országra vonatkozó minden szükséges adatot, eseményt megtalál a kötetben. Asher Cohen kötete kitűnő oktatási segédanyag is.

A kiadványok megvásárolhatók:

Cserépfalvi Kiadó, 1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 72.

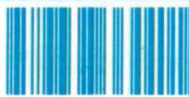
Örökmozgó Könyvesbolt, 1073 Budapest, Erzsébet krt. 39.

Scientia Hungariae

A holocaust történetének szakértői körében az elmúlt években egyre erősebbé vált az a meggyőződés, hogy R. L. Braham monumentális összefoglaló magyar vész-korszak-története nemhogy nem teszi fölöslegessé: ellenkezőleg, szükségessé teszi, hogy az egyes csend-őrkerületek „zsidótlanításának” történetét levéltári „mélyfúrásokkal” megalapozott kutatómunkával dolgozzák fel. A megyei levéltárak, valamint a helyi hitközségek és egyházi levéltárak anyagainak feltárása és feldolgozása elmélyítheti, pontosabbá teheti ismereteinket a magyar holocaustról. Egy korabeli csendőrkerület több vármegye területére terjedt ki. Ez a munka elsősorban a jelenlegi Csongrád és Bács-Kiskun megyei levéltárak zsidóüldözésekkel kapcsolatos iratanyagát dolgozza fel.

Molnar Judit 1984-ben végzett a szegedi JATE bölcsészkarának történelem szakán. Karsai Elek, majd 1986-tól Karsai László tudományos irányítása mellett kezdte kutatni az V. (szegedi) csendőrkerület 1944-es történetét. 1988–1989-ben a kanadai igazságügyminisztérium megbízásából összegyűjtötte a Finta Imre csendőrszázados 1944-es tevékenységére vonatkozó dokumentumokat. Több tanulmányt publikált, hazai és nemzetközi konferenciákon tartott előadásokat a magyar vész-korszak történetéről. 1994 tavaszán jelent meg a Cserépfalvi Kiadónál *Az Endre – Bakj – Jaross per* című forráskiadványa, melyet Karsai Lászlóval közösen rendezett sajtó alá.

475,-Ft

9789638364401